

10 КИЇВ-1981

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- XXVI з'їзд КПРС про дальше підвищення ролі профспілок у комуністичному будівництві
- Розвиток Комуністичною партією ленінських ідей соціалістичного змагання
- Історичне значення добровільного приєднання Казахстану до Росії
- Обговорення нової концепції передісторії Київської Русі академіка Б. О. Рибакова

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 10 (247)

ЖОВТЕНЬ

1981

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

ЗМІСТ

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Селіхов М. І. XXVI з'їзд КПРС про дальше підвищення ролі профспілок у комуністичному будівництві 5
Сиволоб Ю. В. Розвиток Комуністичною партією лєнінських ідей соціалістичного змагання 18

До 250-річчя приєднання Казахстану до Росії

- Козибіаєв М. К. (Алма-Ата), Басін В. Я. (Алма-Ата). Історичне значення добровільного приєднання Казахстану до Росії 28
Обговорення нової концепції передісторії Київської Русі академіка Б. О. Рибаківа 39

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 1500-річчя Києва

- Вітрук Л. Д. Поліпшення житлово-комунальних умов киян у період розвинутого соціалізму 54
Смолий В. А. Участь жителів Києва в антифеодальній та визвольній боротьбі українського народу (кінець XVI — перша половина XVII ст.) 62

Питання історичного краєзнавства

- Склярєнко Є. М. Про деякі підсумки створення історії фабрик і заводів в Українській РСР 72

*

- Дідковський А. Й. (Вінниця). Організаційне зміцнення партійних організацій України в 1945—1952 рр. 79
Попик В. І. Більшовики і пролетаріат України під час виборів до III Державної думи 86
Куманьов В. А. (Москва), Клименко В. А. (Москва). Член-кореспондент АН СРСР Ю. О. Поляков (До 60-річчя з дня народження) 94

ЗАМІТКИ

- Гусаров В. К. Політичні кампанії на захист жертв імпералістичної реакції (1922—1928 рр.) 98

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

- Шевченко О. В. Участь Української РСР у радянсько-болгарському співробітництві в галузі вищої освіти (1944—1980 pp.) 104

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Лисенко М. М. Використання матеріалів XXVI з'їзду КПРС на уроках історії в школі 113

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- Варгатюк П. Л. Публікація в газеті «Форвертс» статті про соціал-демократичний рух на Катеринославщині 121
Мицик Ю. А. (*Дніпропетровськ*). Перша згадка про гайдамаків. 126

НАШ КАЛЕНДАР

- Гержод Г. І. В. В. Воровський як історик партії (До 110-річчя з дня народження) 129
Бутенко Є. Г. (*Львів*). До 60-річчя створення Комуністичної спілки молоді Західної України 132

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Корогод Г. І. (*Суми*). Партійна публіцистика як історичне джерело . . 135
Ковальчук О. Г. (*Тернопіль*). Джерела до історії Галицької Соціалістичної Радянської Республіки 140

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Рецензуємо Нариси історії обласних партійних організацій України

- Солдатенко В. Ф. Очерки истории Харьковской областной партийной организации 145

* * *

- Хижняк В. П., Горбенко Л. Л. (*Кривий Ріг*). В. К. Василенко. Ідейно-політична робота партії в умовах розвинутого соціалізму 148
Гордієнко Л. М., Хорошун Б. І. В. Й. Белоусов. Сельские райкомы партии — боевые проводники политики КПСС на селе 150
Верстюк В. Ф., Тимченко Ж. П. Н. И. Ксензенко. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 — март 1921 гг.) 152
Резницька М. В. (*Дніпропетровськ*). История фабрик и заводов Украинской ССР. Ретроспективный библиографический указатель 154
Сохань П. С., Чернявський Г. Й. (*Харків*). А. А. Ровняков. В борьбе за свободу Болгарии. 155
Вовк О. Л. П. І. Косуха. Релігія в планах антикомунізму 156

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Теми дисертацій і монографій 158

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVI съезд КПСС.

Актуальные проблемы коммунистического строительства

- Селихов М. И. XXVI съезд КПСС о дальнейшем повышении роли профсоюзов в коммунистическом строительстве 5
Сиволоб Ю. В. Развитие Коммунистической партией ленинских идей социалистического соревнования 18

К 250-летию присоединения Казахстана к России

- Козыбасв М. К. (*Алма-Ата*), Басин В. Я. (*Алма-Ата*). Историческое значение добровольного присоединения Казахстана к России 28
Обсуждение новой концепции предьстории Киевской Руси академика Б. А. Рыбакова 39

СООБЩЕНИЯ

К 1500-летию Киева

- Витрук Л. Д. Улучшение жилищно-коммунальных условий киевлян в период развитого социализма 54
Смольев В. А. Участие жителей Киева в антифеодальной и освободительной борьбе украинского народа (конец XVI — первая половина XVII ст.) 62

Вопросы исторического краеведения

- Скляренко Е. М. О некоторых итогах создания истории фабрик и заводов в Украинской ССР 72

* * *

- Дидковский А. И. (*Винница*). Организационное укрепление партийных организаций Украины в 1945—1952 гг. 79
Попик В. И. Большевики и пролетариат Украины во время выборов в III Государственную думу 86
Куманев В. А. (*Москва*), Клименко В. А. (*Москва*). Член-корреспондент АН СССР Ю. А. Поляков (К 60-летию со дня рождения) 94

ЗАМЕТКИ

- Гусаров В. К. Политические кампании в защиту жертв империалистической реакции (1922—1928 гг.) 98

Трибуна молодого автора

- Шевченко Е. В. Участие Украинской ССР в советско-болгарском сотрудничестве в области высшего образования (1944—1980 гг.) 104

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Лысенко Н. Н. Использование материалов XXVI съезда КПСС на уроках истории в школе 113

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- Варгатюк П. Л. Публикация в газете «Форвертс» статьи о социал-демократическом движении на Екатеринославщине 121
Мыцык Ю. А. (*Днепропетровск*). Первое упоминание о гайдамаках 126

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Гержод Г. И. В. В. Воровский как историк партии (К 110-летию со дня рождения) 129
Бутенко Е. Г. (*Львов*). К 60-летию создания Коммунистического союза молодежи Западной Украины 132

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Корогод Г. И. (*Сумы*). Партийная публицистика как исторический источник 135
Ковальчук А. Г. (*Тернополь*). Источники к истории Галицийской Социалистической Советской Республики 140

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Рецензируем Очерки истории областных партийных организаций Украины

Солдатенко В. Ф. Очерки истории Харьковской областной партийной организации	145
* * *	
Хижняк В. П., Горбенко Л. Л. (<i>Кривой Рог</i>), В. К. Василенко. Идеино-політична робота партії в умовах розвинутого соціалізму	148
Гордиенко Л. М., Хорошун Б. И. В. И. Белоусов. Сельские райкомы партии — боевые проводники политики КПСС на селе	150
Верстюк В. Ф., Тимченко Ж. П. Н. И. Ксензенко. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 — март 1921 гг.)	152
Резницкая М. В. (<i>Днепропетровск</i>). История фабрик и заводов Украинской ССР. Ретроспективный библиографический указатель	154
Сохань П. С., Чернявский Г. И. (<i>Харьков</i>). А. А. Ровняков. В борьбе за свободу Болгарии	155
Вовк А. Л. П. І. Косуха. Релігія в планах антикомунізму.	156

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Темы диссертаций и монографий	158
---	-----

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

М. І. СЕЛІХОВ (Київ)

XXVI З'ЇЗД КПРС ПРО ДАЛЬШЕ ПІДВИЩЕННЯ РОЛІ ПРОФСПЛОК У КОМУНІСТИЧНОМУ БУДІВНИЦТВІ

Головною подією початку 80-х років у житті радянського народу, всього прогресивного людства став XXVI з'їзд КПРС, який підтвердив вірність нашої партії безсмертним ідеям Леніна, генеральній лінії на неухильне підвищення добробуту трудящих, збереження і зміцнення миру на землі.

Затверджена з'їздом програма економічного і соціального прогресу країни відзначається масштабністю й конкретністю і відкриває величні перспективи в усіх сферах суспільного життя — економічній, соціально-політичній і духовній. Грандіозні плани, накреслені партією, стали кровною справою наймасовішої громадської організації — професійних спілок, які цілком і повністю схвалили рішення XXVI з'їзду КПРС, прийняли до неухильного керівництва і виконання всі положення й завдання, поставлені в Звітній доповіді ЦК КПРС.

Як відомо, радянські профспілки завжди займали гідне місце в політичній системі суспільства, ядром, керівною і спрямовуючою силою якого є Комуністична партія. Нині в їх лавах налічується понад 129 млн. чол., у тому числі в Українській РСР — 25 млн.¹, тобто практично вони об'єднують весь робітничий клас, трудову інтелігенцію і переважну більшість колгоспного селянства.

У розвинутому соціалістичному суспільстві створено всі умови і можливості для здійснення профспілками своїх різноманітних функцій, більш ефективного виконання ними основного призначення як школи комунізму. Це знайшло відображення у Програмі КПРС і радянському законодавстві, насамперед в Основному Законі Союзу РСР. Прийнята у 1977 р. Конституція СРСР передбачає участь профспілок відповідно до їх статутних завдань в управлінні державними і громадськими справами, у розв'язанні політичних, господарських і соціально-культурних питань. Вперше до Основного Закону СРСР включено й статтю про право законодавчої ініціативи профспілок.

Завдання і функції профспілкових організацій надзвичайно широкі. Найважливішими з них є:

— піклування про невідпущене підвищення рівня життя народу на основі всебічного розвитку суспільного виробництва і забезпечення активної участі трудящих у здійсненні економічної стратегії партії, спрямованої на створення матеріально-технічної бази комунізму;

¹ Правда, 1981, 1 марта; Правда Украины, 1981, 3 июня.

— залучення широких мас до повсякденного управління виробничими і громадськими справами, враховуючи те, що профспілки завжди були і є школою господарювання, школою управління;

— проведення культурно-виховної роботи, спрямованої на формування нової людини, підвищення її загальноосвітнього і культурно-технічного рівня. У профспілках мільйони робітників, колгоспників, службовців вчать працювати й жити по-ленінськи, по-комуністичному;

— участь у регулюванні соціальних відносин, захист інтересів і прав трудящих від бюрократичних перекручень і тяганини, порушень трудового законодавства, піклування про поліпшення умов праці і побуту трудящих.

У сучасних умовах «партія розглядає профспілки як свою надійну опору в масах, могутній засіб розвитку демократії, залучення трудящих до будівництва комунізму»². Це положення Звітної доповіді ЦК ХХVI з'їзду КПРС свідчить про велику роль профспілок у соціалістичному і комуністичному будівництві. Так, у десятій п'ятирічці, яка була для Української РСР й інших союзних республік періодом дальшого економічного зростання, їх активна діяльність під керівництвом партійних організацій по реалізації курсу ХХV з'їзду КПРС сприяла істотному просуванню країни вперед на всіх напрямках створення матеріально-технічної бази комунізму.

Партія постійно дбає про вдосконалення роботи профспілок, про те, щоб її рівень якнайповніше відповідав становищу цих організацій у суспільстві та їх правам. На ці актуальні питання зверталася увага в промові товариша Л. І. Брежнева на ХVI з'їзді профспілок СРСР і в прийнятій у 1979 р. постанові ЦК КПРС «Про роботу Карагандинського обкому партії по виконанню рішень ХХV з'їзду КПРС про партійне керівництво профспілковими організаціями і підвищення їх ролі в господарському і культурному будівництві».³ Новим виявом постійного піклування партії про профспілки, зокрема про посилення їх ролі в житті трудових колективів, на всіх ділянках господарського і культурного будівництва, стала всебічна оцінка їх діяльності в документах ХХVI з'їзду КПРС.

Поліпшенню багатогранної роботи профспілок нашої республіки значно сприяла також розмова членів і кандидатів у члени ЦК Компартії України з керівними працівниками Укрпрофради, республіканських комітетів, обласних і Київської міської рад профспілок, що відбулася в ЦК Компартії України на початку червня 1981 р. Під час цієї розмови було розглянуто широке коло питань, пов'язаних з участю профспілкових організацій у виконанні завдань, поставлених ХХVI з'їздом КПРС, а також рішень ХХVI з'їзду Компартії України⁴.

Настанови партії про необхідність дальшого розвитку творчої активності трудящих, удосконалення організації соціалістичного змагання, збагачення його змісту відповідно до завдань нової п'ятирічки покладено в основу заходів, розроблених пленумами профспілкових органів республіки у квітні — червні 1981 р. У них знайшли відображення багато назрілих питань профспілкової роботи, зокрема посилення впливу профспілок на соціальний розвиток трудових колективів, виховання трудящих, поліпшення їх побуту і відпочинку тощо.

Виконання великомасштабних і відповідальних завдань, поставлених ХХVI з'їздом КПРС перед профспілками, залежить від їх активної

² Матеріали ХХVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 79.

³ Партийная жизнь, 1979, № 8, с. 3—6.

⁴ Радянська Україна, 1981, 3 черв.

участі у господарському будівництві, насамперед у розробці і здійсненні державних планів господарського й соціального розвитку країни, республіки, області, району, міста. Найбільш широке поле діяльності у цьому напрямі — на підприємствах і в об'єднаннях, колгоспах і радгоспах, у трудових колективах, тобто саме там, де починається розробка державного плану і де безпосередньо здійснюється його виконання.

Одним з основних методів впливу профспілкових організацій на розв'язання соціально-економічних завдань є соціалістичне змагання. Цим патріотичним рухом сьогодні в республіці охоплено 21,5 млн. чол. Він став нині наймасовішою формою конкретної участі трудящих у розв'язанні економічних завдань у масштабі цілих галузей народного господарства, універсальним методом соціалістичного і комуністичного будівництва, що сприяє розвитку особистості, формуванню нової людини.

Соціалістичне змагання — це та активність трудящих, без якої, підкреслював В. І. Ленін, «...ні про яке революційне перетворення не може бути й мови»⁵.

«Соціалістичне змагання — творчість мас, — вказував товариш Л. І. Брежнев на XXVI з'їзді КПРС. — За самою суттю своєю воно ґрунтується на високій свідомості та ініціативі людей. Саме ця ініціатива допомагає виявляти і приводити в дію резерви виробництва, підвищувати ефективність і якість роботи»⁶. Цей висновок з'їзду підтверджується широким розмахом соціалістичного змагання, що розгорнулося в нашій республіці у відповідь на заклик партії ознаменувати нову п'ятирічку ударною, ініціативною працею. 80 тис. колективів, понад 2 млн. трудящих переглянули раніше взяті зобов'язання і намітили більш високі рубежі на 1981 р. і одинадцятую п'ятирічку в цілому.

Передові колективи і новатори виробництва виступили ініціаторами нових патріотичних починів, кращі з яких схвалені ЦК КПРС і ЦК Компартії України, підтримані учасниками зборів республіканського партійного активу. Так, на Україні великого поширення набула ініціатива передовиків виробництва, делегатів XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, які за прикладом москвичів і лєнінградців закликали розгорнути масове соціалістичне змагання за дострокове виконання плану 1981 р. до 64-ї річниці Великого Жовтня, а завдань одинадцятій п'ятирічці — до 115-ї річниці з дня народження В. І. Леніна. На підприємствах Києва, Вінницької, Дніпропетровської, Запорізької, Одеської та інших областей розгортається змагання за досягнення раніше намічених рубежів без збільшення кількості працюючих, за рахунок економії всіх видів ресурсів та ефективного використання виробничих потужностей.

Ці ініціативи високо оцінені в постанові ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ «Про Всесоюзне соціалістичне змагання за успішне виконання і перевиконання завдань одинадцятій п'ятирічці»⁷ та відповідній постанові ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР, Укрпрофради і ЦК ЛКСМ України⁸.

Широке визнання здобула патріотична ініціатива профгрупоргів нашої республіки — передовиків виробництва, авторів листа в газету «Труд», які у відповідь на рішення XXVI з'їзду КПРС прийняли соціалі-

⁵ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне зібр. творів, т. 36, с. 146.

⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 69.

⁷ Правда, 1981, 29 марта.

⁸ Зібрання постанов Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки, 1981, № 4, с. 3—6.

лістичні зобов'язання достроково виконати плани 1981 р. і одинадцяті п'ятирічки в цілому, закликали активістів профспілкових груп добитися такого становища, щоб у них не було відстаючих і порушників дисципліни⁹. Справа честі кожного профспілкового органу, кожної профспілкової організації — забезпечити виконання взятих високих зобов'язань.

Підсумки виконання трудящими республіки державного плану шести місяців 1981 р. свідчать про підвищення дієвості соціалістичного змагання.

Успішно виконуються зобов'язання щодо надпланової реалізації продукції, випуску більшості найважливіших видів виробів. Понад план реалізовано промислової продукції на суму більш як 517 млн. крб.¹⁰

Свідченням зрілості соціалістичного змагання є рух за комуністичне ставлення до праці. Сьогодні в ньому на Україні беруть участь 13,3 млн. чол., 749,3 тис. колективів підприємств, цехів, дільниць, бригад, ферм, ланок. 6,3 млн. чол., 292,4 тис. колективів уже виборолі високе звання ударників та колективів комуністичної праці.

Проте, як відзначав на XXVI з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев, ще не скрізь і не завжди могутня сила змагання використовується належним чином. Трапляються випадки, коли до його організації підходять формально, недооцінюють ініціативу знизу¹¹. Соціалістичне змагання ще слабо спрямовується на подолання так званих «вузьких місць», внаслідок чого ряд підприємств, будівельних організацій, колгоспів і радгоспів не справляється з державними планами і зобов'язаннями. З цієї критики робляться відповідні висновки.

Нині основні зусилля учасників Всесоюзного соціалістичного змагання, девіз якого — «Працювати ефективно і якісно», спрямовані на створення передумов для успішного виконання напружених завдань 1981 р. і п'ятирічки в цілому. Це передбачає, щоб кожний його учасник по-господарському ставився до народного добра, вміло використовував усі наявні резерви виробництва, добивався високих кінцевих результатів при найменших затратах праці, підвищував якість продукції, суворо дотримувався договірних зобов'язань. Тільки так можна забезпечити ритмічну роботу всіх ланок, запобігати штурмівщині, понаднормовим роботам.

Особливого значення профспілкові організації надають розробці зустрічних планів. «На чільне місце..., — підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС, — повинні ставитись зустрічні плани та інші подібні починання по лінії «знизу вверх»: трудівник, бригада, підприємство, галузь. А потім уже слід «стикувати» такі ініціативи з державним планом. Це відповідає як природі соціалістичного змагання, так і плановому характеру нашої економіки»¹². Успіх справи на сучасному етапі значною мірою залежить також від підвищення рівня організації змагання в бригадах, ділянках, відділеннях, на фермах, посилення ролі їх колективів у боротьбі за ефективність виробництва і якість роботи. Це тим більше важливо, що бригадні форми організації і стимулювання праці стають в одинадцятій п'ятирічці основними. Життя свідчить про їхні величезні економічні і виховні можливості.

XXVI з'їзд партії приділив велику увагу питанням поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищен-

⁹ Труд, 1981, 10 марта.

¹⁰ Радянська Україна, 1981, 24 лип.

¹¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 69.

¹² Там же.

ня ефективності виробництва і якості роботи. У зв'язку з цим перед профспілковими організаціями поставлено завдання — удосконалювати організацію соціалістичного змагання і підведення його підсумків.

Як відомо, в нових умовах господарювання значно зростає роль соціалістичних зобов'язань, підвищуються вимоги до їх змісту, відповідальність за їх виконання. Тому профспілкам необхідно добиватися, щоб надалі не траплялося навіть поодиноких прикрих фактів, коли соціалістичні зобов'язання «спускаються» зверху, вишестоящими інстанціями, що є чужим самому духові трудового змагання. Завдання полягає в тому, щоб соціалістичні зобов'язання глибоко і всебічно обговорювалися в колективах і підкріплювалися відповідними організаційно-технічними заходами, спрямованими на їх успішну реалізацію. Цьому значною мірою сприяє практика громадського захисту проектів зобов'язань на робітничих зборах.

Сучасні темпи розвитку економіки країни вимагають нового підходу до багатьох питань господарювання. При раціональному використанні наявного потенціалу відкриваються великі можливості для збільшення випуску кінцевої продукції. «...Стрижнем економічної політики стає справа, здавалося б, проста і дуже буденна — господарське ставлення до суспільного добра, вміння повністю, доцільно використовувати все, що у нас є»¹³, — підкреслив на з'їзді товариш Л. І. Брежнев. На важливе значення режиму економіки вказував Леонід Ілліч і під час зустрічі в Києві з керівниками Української РСР 9 травня 1981 р.¹⁴

Така постановка питання вимагає від профспілкових організацій спрямовувати ініціативу трудових колективів на забезпечення господарського ставлення до громадського добра, повного використання всього, що створено працею народу. Заслугує на увагу в цьому плані ініціатива ряду колективів підприємств і установ Харківської області, які розгорнули змагання під девізом «Виробничому і науковому потенціалу — найвищу віддачу».

Колективи деяких київських заводів, одеського науково-виробничого об'єднання «Кисельмаш», Вінницького виробничого швейного об'єднання, Запорізького інструментального заводу та інших зобов'язалися одержати весь приріст продукції, запланований на одинадцять п'ятирічку, без збільшення кількості працюючих. Саме таким шляхом можна реалізувати вимогу XXVI з'їзду КПРС — «економіка повинна бути економічною».

Підвищення ефективності виробництва і зростання продуктивності праці, економія матеріальних ресурсів, поліпшення якості продукції нерозривно пов'язані з впровадженням у виробництво досягнень науки і техніки. XXVI з'їзд КПРС поставив завдання вивести у наступній п'ятиріччі всі галузі народного господарства на передові рубежі науки і техніки. Директиви партії ґрунтуються на ленінському положенні про те, що «...бере гору той, у кого найвища техніка, організованість, дисципліна і краєці машини...»¹⁵. У зв'язку з цим ради і комітети профспілок, організації ВТВР і НТТ, численні науково-технічні об'єднання трудящих спрямовують творчу активність громадськості, винахідників і раціоналізаторів на прискорення науково-технічного прогресу, ширше впровадження механізації і автоматизації виробничих процесів. Дуже важливо надати творчого характеру співдружності науки і виробницт-

¹³ Там же, с. 50.

¹⁴ Радянська Україна, 1981, 10 трав.

¹⁵ Лєнін В. І. IV Надзвичайний Всеросійський з'їзд Рад. 14—16 березня 1918 р.: Заключне слово по доповіді про ратифікацію мирного договору 15 березня. — Повне збір. творів, т. 36, с. 111.

ва, добитися, щоб найновіші наукові ідеї якнайшвидше і з найменшими затратами втілювалися у виробництво, як це робиться, наприклад, в Інституті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Це вимагає, зокрема, широкого розвитку і вдосконалення соціалістичного змагання в сфері науки.

Великим резервом зростання продуктивності праці, ефективності виробництва є боротьба за скорочення втрат робочого часу, його раціональне використання, зміцнення трудової дисципліни. Нині поняття «трудова дисципліна» включає в себе не лише необхідність додержання вимог внутрішнього розпорядку, а й господарське ставлення до праці, забезпечення її високої якості, активну участь кожного в спільній боротьбі за виконання державного плану і соціалістичних зобов'язань. Керуючись рішеннями з'їзду, постановою ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про дальше зміцнення трудової дисципліни і скорочення плінності кадрів у народному господарстві»¹⁶, профспілкові організації спільно з господарськими органами докладають зусиль для формування стабільних трудових колективів шляхом поліпшення умов і організації праці, раціонального використання кожної робочої хвилини. Активніше впроваджуються бригадні форми організації і стимулювання праці. Нині ними охоплено 51,8% загальної кількості робітників промислових підприємств, у тому числі 23,4% працює за єдиним нарядом. Розширюється застосування технічно обґрунтованих норм виробітку, більш ефективних систем морального і матеріального заохочення за виконання і перевиконання змінних завдань, ритмічний і якісний випуск продукції.

Розв'язання поставлених ХХVI з'їздом КПРС економічних і соціальних завдань вимагає від профспілок активного використання таких могутніх засобів впливу на розвиток творчої активності мас, як робітничі збори, постійно діючі виробничі наради (ПДВН) та ін. «...Профспілки найкраще виражають інтереси трудящих тим, що організують їх участь в управлінні виробництвом, справами всього суспільства. Результатом є, наприклад, активність постійно діючих виробничих нарад», — писав Л. І. Брежнев у статті «Історичний рубіж на шляху до комунізму»¹⁷. Нині лише в Українській РСР налічується 24 тис. заводських і цехових ПДВН, до яких обрано 1 137 тис. чол., зокрема 710 тис. робітників. Щороку на їх засіданнях приймається в середньому 280 тис. пропозицій, з яких більше трьох чвертей реалізується.

У той же час, як показує життя, профспілковим органам слід вжити невідкладних заходів для підвищення ефективності ПДВН, позбутися елементів формалізму в їх роботі, наполегливо шукати шляхи і методи дальшого вдосконалення керівництва ними, все зробити для того, щоб вони зайняли належне місце в житті кожного трудового колективу.

У роки десятої п'ятирічки значно збагатився досвід роботи профспілок у колгоспах і радгоспах. Відповідальні завдання стоять перед ними у розвитку сільськогосподарського виробництва і на наступний період. «Якщо говорити про сільське господарство в цілому, — наголошував на ХХVI з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев, — то перед ним стоїть та ж головна проблема, що і в інших галузях народного господарства, — підвищення ефективності і якості... Але центр ваги тепер —

¹⁶ Собрание постановлений Правительства Союза Советских Социалистических Республик, 1980, № 3, с. 43—52.

¹⁷ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1978. Т. 6, с. 613—614.

і це відмітна особливість аграрної політики у 80-ті роки — переноситься на віддачу від капіталовкладень, зростання продуктивності сільського господарства, на поглиблення і вдосконалення його зв'язків з усіма галузями агропромислового комплексу»¹⁸. У директивах з'їзду поставлено завдання — дальша активізація зусиль профспілок по забезпеченню прискореного переведення сільського господарства на індустріальну основу, підведення під нього сучасної матеріально-технічної бази.

«Конкретне піклування про конкретну людину, її потреби — початок і кінцевий пункт економічної політики партії»¹⁹, — підкреслював на з'їзді товариш Л. І. Брежнев. Це положення є керівним у роботі профспілок по реалізації програми дальшого піднесення добробуту народу. Серед завдань, пов'язаних з підвищенням рівня життя людей, на перший план партія ставить поліпшення постачання населенню продовольства, особливо м'яса та інших продуктів тваринництва. Сьогодні тваринництво — ударний фронт на селі. Таке визначення дав цій галузі економіки товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК XXVI з'їзду КПРС. Для розв'язання напружених і складних завдань по розвитку тваринництва в республіці намічено, поряд з дальшим збільшенням поголів'я худоби і птиці, значно поліпшити забезпечення їх кормами, особливо концентрованими. Активну участь у розв'язанні цього відповідального завдання беруть профспілки.

У Всесоюзному соціалістичному змаганні тваринників, яке проходить під девізом «Тваринництво — ударний фронт», дедалі більша роль належить профспілковим організаціям. З цінною ініціативою по збільшенню виробництва і продажу продуктів тваринництва в одинадцятій п'ятиріччі виступили працівники сільського господарства Черкаської області. Їх соціалістичні зобов'язання схвалив ЦК КПРС²⁰. Центральний Комітет закликав широко розгорнути за прикладом черкашан соціалістичне змагання трудівників села за повніше використання резервів для неухильного нарощування виробництва тваринницької продукції, за виконання і перевиконання намічених планів продажу державі м'яса, молока та інших продуктів. У цій справі багато мають зробити профспілки.

Важливим завданням, підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС, завжди було і є впровадження передового виробничого досвіду. В республіці немало зроблено для підвищення рівня організаторської діяльності в цьому напрямі. Затверджено примірне положення про порядок відбору, узагальнення і впровадження передового виробничого досвіду, розроблено галузеві програми на одинадцяті п'ятирічку, для об'єднань і підприємств встановлено завдання по підвищенню економічної ефективності їх виробництва за рахунок впровадження передового досвіду, що враховується при підведенні підсумків соціалістичного змагання. На Донеччині, наприклад, в масштабі області створено регіональну комплексну систему управління впровадженням передового досвіду.

В одинадцятій п'ятиріччі ради і комітети профспілок, профспілкові організації мають багато зробити для пропаганди та ефективного використання передового досвіду, особливо схваленого ЦК КПРС: досвіду Академії наук УРСР, ямпільських буряководів, ініціативи трудящих Черкаської області по збільшенню виробництва продуктів тваринництва, інших цінних починів.

¹⁸ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 55.

¹⁹ Там же, с. 59.

²⁰ Правда, 1981, 6 мая.

Плани партії на одинадцяту п'ятирічку і на дальшу перспективу прийняті підключенням про людину праці. У зв'язку з цим підвищуються вимоги до профспілок у справі захисту прав та інтересів трудящих, адже «...люди працюють краще, більш охоче там, де вони відчують постійну турботу про поліпшення умов їх праці і побуту. Завод, ферма — та сама домівка, де людина проводить мінімум третину свого життя. Тут усе повинно бути зручним, сучасним — від робочих місць до побутовок та їдалень»²¹. Нині робота профспілок, однією з найважливіших ділянок якої є турбота про створення для кожного трудівника належних умов праці, побуту і відпочинку, будується з урахуванням значно зрослих матеріальних і духовних можливостей суспільства.

Головним напрямом діяльності профспілкових організацій на одинадцяту п'ятирічку в галузі охорони праці залишається профілактика травматизму. В минулій п'ятирічці у республіці тільки на поліпшення умов і охорони праці витрачено понад 6 млрд. крб., тобто більше, ніж за шосту, сьому і восьму п'ятирічки, разом узяті²², що значно сприяло зниженню виробничого травматизму.

Протягом наступних п'яти років передбачається реконструювати близько 25 тис. об'єктів виробничого призначення і майже 4 тис. капітально відремонтувати з метою приведення цехів і виробництв у відповідність з вимогами охорони праці, а також здійснювати систематичний контроль за своєчасним виконанням перспективних комплексних планів поліпшення умов праці і проведення санітарно-оздоровчих заходів. Все це дасть можливість швидше розв'язати завдання, сформульоване товаришем Л. І. Брежневим: «Перейти від техніки безпеки до безпечної техніки».

У системі заходів, здійснюваних профспілками щодо охорони праці трудящих, особливе місце належить створенню сприятливих умов для праці і відпочинку жінок. Профспілкові організації, керуючись вказівками партії, вважають своїм обов'язком постійну турботу про поліпшення становища жінки як активної учасниці трудового процесу, матері, виховательки дітей, господарки. В одинадцятій п'ятирічці продовжуватиметься вивільнення жінок від робіт з важкими та шкідливими умовами праці. При цьому держава гарантує їх працевлаштування і можливість одержати іншу професію, не шкідливу для жіночого організму.

Рішення з'їзду зобов'язують профспілкові організації повсякденно займатися проблемами механізації ручної праці, що дуже важливо не лише в економічному, а й у соціальному плані. «Партія і держава докладали і докладають багато зусиль, щоб зробити працю людини не тільки більш продуктивною, а й змістовною, цікавою, творчою. І найважливішу роль тут покликана відіграти ліквідація ручної, малокваліфікованої і важкої фізичної праці»²³, — вказував на XXVI з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев.

У минулій п'ятирічці в цьому напрямі зроблено немало. В республіці комплексно механізовано і автоматизовано 8700 підприємств, цехів і ділянок, введено в дію 12,5 тис. автоматичних і механізованих поточкових ліній. З ручної на механізовану і автоматизовану працю в промисловості переведено більш як 300 тис. чол.²⁴ Нині розпочато реалізацію 37 комплексних програм скорочення ручної праці в народному

²¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 69.

²² Правда України, 1981, 12 февр.

²³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 69.

²⁴ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 10.

господарстві України. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи»²⁵ об'єднанням і підприємствам встановлюються завдання по скороченню застосування ручної праці. Тому важливо, щоб комітети профспілок, організації ВТВР і НТТ брали активну участь у їх розробці, залучали до цієї справи науково-технічну громадськість, винахідників і раціоналізаторів, добивалися включення до планів всіх цінних пропозицій.

Складовою частиною соціальної програми партії є дальше поліпшення житлових умов і побутового обслуговування трудящих. У десятих п'ятиріччі в містах і селах республіки було споруджено житлові будинки загальною площею 91,4 млн. квадратних метрів, що дало змогу поліпшити житлові умови майже 8 млн. чол.²⁶; виконано плани будівництва шкіл, лікарень, поліклінік, дитячих закладів; поліпшилося комунальне обслуговування населення. Багато зроблено профспілковими організаціями в налагодженні чіткого розподілу житла. Цьому значною мірою сприяло створення на підприємствах і в установах єдиної черги, гласність при вирішенні питань взяття на квартирні і розподілу житла. Нині спільно з Радою Міністрів УРСР профспілки України завершують підготовку житлового кодексу Української РСР на основі прийнятих Верховною Радою СРСР Основ житлового законодавства Союзу РСР.

Не менш масштабною є соціально-економічна програма на одинадцять п'ятирічку. В республіці буде завершено переселення людей з непристосованих жител, значно поліпшиться забезпечення житлом молодожонів, малосімейних. У зв'язку з цим ради і комітети профспілок мають добиватися безумовного виконання планів будівництва житла, дитячих дошкільних установ та інших об'єктів культурно-побутового призначення, не допускати розриву між введенням їх у дію і пуском нових підприємств, посилити контроль за якістю будівництва та розподілом житлової площі. Такі напрями їх роботи повністю відповідають положенням доповіді товариша Л. І. Брежнева на з'їзді, де, зокрема, зазначалося, що «треба забезпечити жорсткий контроль за тим, щоб кошти на соціальний розвиток підприємств, міст і сіл використовувались точно за призначенням, повністю і в установлені строки. В рапортах з місць про введення нових промислових об'єктів звичайно не зазначається, що зроблено для тих, хто тут працюватиме, скільки збудовано житла, дитячих садків, бібліотек і профілакторіїв. Давайте домовимося — вважати такі рапорти дійсними лише в тому разі, якщо виконується також і передбачена планом програма житлового та культурно-побутового будівництва на об'єкті»²⁷.

Залишаються актуальними питання дальшого розвитку громадського харчування трудящих, студентської і учнівської молоді, наближення торговельних і побутових послуг до місця роботи робітників і службовців, а також забезпечення їх паливом.

Профспілковим організаціям належить ще багато зробити для усунення недоліків у роботі деяких підприємств торгівлі і громадського харчування.

Для успішного розв'язання питань поліпшення умов праці і техніки її безпеки, організації громадського харчування на виробництві,

²⁵ Собрание постановлений Правительства Союза Советских Социалистических Республик, 1979, № 18, с. 390—431.

²⁶ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 11.

²⁷ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 70.

а також захисту трудових прав робітників і службовців важливо чітко виконувати всі положення колективних договорів, які є ефективним засобом здійснення конституційних прав трудящих, розвитку соціалістичної демократії. Відповідно до висловлених на з'їзді вказівок профспілкові організації мають переглянути своє ставлення до колективних договорів, позбутися формалізму при їх укладанні та посилити контроль за своєчасним виконанням взаємних зобов'язань.

Реалізація соціальних завдань тісно переплітається із здійсненням різноманітних заходів по соціальному страхуванню і охороні здоров'я радянських людей. У десятій п'ятирічці профспілки брали активну участь у поліпшенні роботи системи охорони здоров'я трудящих, розширенні та підвищенні ефективності лікувальної і оздоровчої роботи, розвитку туристсько-екскурсійної справи. В наступний період, як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, стануть до ладу нові поліклініки і лікарні, поліпшиться оснащення закладів охорони здоров'я медичною технікою, інструментами та обладнанням. Дальшого розвитку набудуть організація відпочинку трудящих, туризм, екскурсійне обслуговування. Розширяться можливості спільного відпочинку і лікування батьків з дітьми. В одинадцятій п'ятирічці передбачається створення нових курортів у Львівській та Хмельницькій областях, введення санаторних корпусів і туристських комплексів на курортах Криму, Карпат, узбережжя Азовського моря. У зв'язку з цим відповідальним і почесним обов'язком профспілок є організація санаторно-курортного лікування і відпочинку трудящих. Основною проблемою тепер стало не стільки кількісне збільшення санаторіїв, пансіонатів, будинків відпочинку, туристських установ, мережі заводських санаторіїв-профілакторіїв і баз відпочинку, скільки поліпшення роботи цих закладів, рівня обслуговування в них. Підвищується відповідальність за використання путівок на санаторно-курортне лікування і відпочинок.

У рішеннях XXVI з'їзду КПРС про вдосконалення планування і управління, підвищення ефективності і якості роботи передбачено вжити відповідні заходи в галузі управління соціальним страхуванням, економного витрачання кожного карбованця з його бюджету, поліпшення всіх видів оздоровлення трудящих. У зв'язку з цим важливим напрямом роботи профспілок є профілактика і зниження захворювань населення. У цьому плані багато залежить від участі профспілкових організацій у складанні й реалізації комплексних планів поліпшення умов, охорони праці і проведення санітарно-оздоровчих заходів, в організації медичного обслуговування трудящих.

Турбота про здоров'я людей, підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС, невіддільна від розвитку фізичної культури і спорту. Тому профспілкові організації, спортивні товариства докладають чимало зусиль, щоб фізична культура міцно увійшла в повсякденне життя широких кіл населення і особливо дітей.

XXVI з'їзд КПРС приділив багато уваги роботі по формуванню нової людини. «Завдань тут стоїть перед нами чимало, — зазначав товариш Л. І. Брежнев. — І успіх виховання забезпечується лише тоді, коли воно спирається на міцний фундамент соціально-економічної політики. Ми маємо великі матеріальні і духовні можливості для дедалі повнішого розвитку особи і будемо нарощувати їх надалі. Але важливо разом з тим, щоб кожна людина вміла ними розумно користуватись. А це, в кінцевому підсумку, залежить від того, якими є інтереси, потреби особи. Ось чому в їх активному, цілеспрямованому формуванні наша партія бачить одне з важливих завдань соціальної політики»²⁸.

²⁸ Там же, с. 76.

Напрями дальшого поліпшення і вдосконалення ідейно-виховної та культурно-масової діяльності профспілок чітко сформульовані в матеріалах з'їзду, а також у постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи». Її головним змістом на сучасному етапі є формування у трудящих марксистсько-ленінського світогляду, високих ідейних і моральних якостей, комуністичного ставлення до праці, розвиток трудової ініціативи мас. Партія вимагає від профспілок спрямувати свої зусилля на створення у кожному трудовому колективі обстановки високої відповідальності кожного його члена за результати спільної праці, на всебічний, гармонійний розвиток людини. На основі цих вимог у світлі завдань, поставлених XXVI з'їздом КПРС, розроблено цільову комплексну програму підвищення ефективності виховної та культурно-масової роботи профспілок республіки.

Певний внесок у справу мобілізації трудящих на виконання завдань одинадцятої п'ятирічки належить зробити культурно-освітнім установам профспілок. Ефективність роботи палаців, будинків культури, клубів значною мірою залежить від профспілкових організацій, які також мають посилити вплив на зміст і спрямування репертуару кожного самодіяльного колективу, на збагачення його творами високого суспільного звучання.

Розширення функцій, масштабність завдань, кількісне зростання профспілок зумовили якісні зміни в організаційній діяльності цієї найбільш масової громадської організації. Більш конкретним і оперативним стало керівництво первинними профорганізаціями, надання їм практичної допомоги.

Зросла роль пленумів і президій рад і комітетів профспілок, дальшого розвитку набули критика і самокритика, контроль за виконанням рішень партії і уряду, власних постанов. Посилився вплив профспілок на всі сторони політичного, господарського і соціально-культурного життя народу.

Проте діяльність профспілкових організацій не позбавлена недоліків, на чому цілком справедливо наголошував товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК XXVI з'їзду КПРС. «... Нашим профспілкам, — підкреслив він, — часом бракує ще ініціативи у використанні їх широких прав. Вони не завжди наполегливі у питаннях виконання колективних договорів, охорони праці, слабо ще реагують на факти порушення трудового законодавства, бюрократизму і тяганини»²⁹. З'їзд поставив перед профспілками відповідальні завдання в справі дальшого вдосконалення їх організаційної роботи, зміцнення зв'язку з масами. Кожному профспілковому працівникові слід завжди і в усьому звіряти свої діла з безсмертним ленінським заповітом — «...бути в гущі робітничого життя, знати його вздовж і впоперек, уміти безпомилково, без тіні фальшивої ідеалізації визначати настрої маси, ступінь її свідомості і справжні потреби, вміти завоювати до себе безмежне довір'я маси товариським ставленням до неї, дбайливим задоволенням її потреб»³⁰.

Важливою умовою успішної діяльності профспілок завжди було і залишається поліпшення добору, розстановки і виховання їх кадрів та активу. Нині поставлено завдання, щоб усі голови і секретарі місцевих профспілкових органів мали високу професійну підготовку, ґрунтовні правові знання, добре розумілися на питаннях економіки. До по-

²⁹ Там же, с. 79.

³⁰ Там же, с. 80.

всюденної, копіткої роботи з кадрами і активом треба підходити принципово, по-партійному. «Адже не секрет, що зустрічаються ще такі профспілкові працівники, — вказував член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький на XXVI з'їзді Компартії України, — які погано знають стан справ у трудових колективах, рідко бувають серед людей — безпосередньо в цехах і на будівельних майданчиках, у нічних змінах, в гуртожитках, ідальнях, уникають вирішення конкретних питань, одним словом, не горять на роботі, а тліють. Звичайно, таким людям нічого робити на профспілковій, та й на будь-якій іншій виборній роботі»³¹.

Одне з головних завдань організаторської діяльності профспілок, що впливає з рішень з'їзду, полягає в дальшому вдосконаленні керівництва первинними організаціями, докорінному поліпшенні роботи низових ланок — цехових профорганізацій і профгруп. У зв'язку з цим перед вищестоящими профорганами стоїть завдання всіляко допомагати первинним організаціям, підтримувати їх ініціативи.

Працівникам профспілкових органів належить настійніше оволодівати ленинським стилем роботи, якому притаманні висока вимогливість і суворя дисципліна, персональна відповідальність за доручену справу.

Зростає необхідність дальшого вдосконалення контролю і перевірки виконання, практичне здійснення якого В. І. Ленін вважав однією з неодмінних умов соціалістичних перетворень.

Ці питання набувають сьогодні першорядної ваги, від їх успішного розв'язання багато в чому залежить виконання завдань, висунутих XXVI з'їздом КПРС. Саме на цьому наголошувалося в прийнятій у серпні 1981 р. постанові ЦК КПРС «Про дальше вдосконалення контролю і перевірки виконання в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС»³². Від профспілок вимагається значно активізувати роботу по посиленню контролю за виконанням колективних договорів, додержанням трудового законодавства, розвитком соціалістичного змагання, у розв'язанні всіх питань праці, життя і побуту трудящих. Серйозної уваги заслуговують питання зміцнення виконавської дисципліни і поліпшення якості підготовки постанов та інших документів радами і комітетами профспілок. Чекають позитивного розв'язання ряд питань внутріпрофспілкової інформації.

За останні роки поліпшилася робота профорганізацій з листами трудящих. Однак, як підкреслювалося на з'їзді, ще не скрізь уважно вникають у зміст листів і в разі необхідності вживають відповідних заходів для усунення виявлених недоліків. До того ж сьогодні вже недостатньо обмежуватися лише сумлінним розглядом листів, скарг тощо. Профспілки повинні активніше виявляти і викорінювати причини, що викликають обгрунтовані звернення трудящих, цілеспрямованіше проводити профілактичну роботу в цьому напрямі.

XXVI з'їзд КПРС спрямував зусилля партії і всього народу на розв'язання нових завдань комуністичного будівництва. «Величною є наша мета — комунізм, — підкреслював у Звітній доповіді ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев. — І кожен трудовий успіх, кожен рік героїчних звершень, кожна п'ятирічка наближають нас до цієї мети. З цієї точки зору партія оцінює і наступне п'ятиріччя. Справ попереду багато. Завдання треба розв'язати великі, складні, але ми розв'яжемо їх і розв'яжемо обов'язково»³³. Впевненість партії у безумовному успіху спра-

³¹ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 61.

³² Правда, 1981, 16 авт.

³³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 95.

ви комуністичного будівництва, величні рішення XXVI з'їзду КПРС надихають радянські профспілки на подальше вдосконалення своєї роботи, ще активнішу участь у розв'язанні грандіозних завдань одинадцятої п'ятирічки.

М. Н. Селихов

XXVI СЪЕЗД КПСС О ДАЛЬНЕЙШЕМ ПОВЫШЕНИИ
РОЛИ ПРОФСОЮЗОВ В КОМУНИСТИЧЕСКОМ СТРОИТЕЛЬСТВЕ

Резюме

Неуклонное возрастание роли профсоюзов в жизни и развитии общества является одной из закономерностей строительства социализма и коммунизма. В статье раскрываются задачи, поставленные XXVI съездом КПСС перед профсоюзами, показана их деятельность по созданию материально-технической базы коммунизма, решению социально-бытовых вопросов, привлечению трудящихся к управлению производством и общественными делами, коммунистическому воспитанию личности.

* * *

РОЗВИТОК КОМУНІСТИЧНОЮ ПАРТІЄЮ ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ЗМАГАННЯ

Великий Жовтень, що поклав край експлуатації людини людиною і зробив трудящих повновладними господарями засобів виробництва, ознаменував собою початок формування системи небачених раніше в історії суспільних відносин, які базуються на співробітництві й товариській взаємодопомозі. Важливе місце у цій системі належить соціалістичному змаганням — випробуваному засобу розв'язання економічних, соціальних та виховних завдань соціалістичного і комуністичного будівництва. «Соціалізм,— підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС,— народжує нове ставлення до праці. Одним з яскравих його проявів було і лишається соціалістичне змагання»¹.

Закономірно, що біля джерел соціалістичного змагання стояв вождь революції, геніальний теоретик марксизму, керівник першої в світі держави робітників і селян В. І. Ленін, який вбачав у ньому могутню силу розвитку свідомої історичної творчості мас. Саме тому до цієї проблеми Володимир Ілліч звернувся одразу після перемоги Жовтневого збройного повстання, коли трудящі Країни Рад лише приступали до перебування суспільства на соціалістичних засадах.

В. І. Ленін глибоко і всебічно розкрив соціальну природу і завдання соціалістичного змагання, його докорінну відмінність від капіталістичної конкуренції, сформулював наукові принципи його організації і перспективи розвитку. Ленінська теорія соціалістичного змагання є творчим розвитком положень К. Маркса і Ф. Енгельса про змагання як відносини між людьми, що виникають у процесі кооперації праці і сприяють підвищенню продуктивності окремих осіб². Класики марксизму переконливо довели, що конкуренція — це не промислове, а торговельне змагання, метою якого є одержання не певного продукту, а прибутку, і тому вона характерна тільки для капіталістичного ладу³. У соціалістичному ж суспільстві, як переконливо довів В. І. Ленін, вперше створено всі можливості для використання змагання «дійсно широко, дійсно в масовому розмірі», щоб «...залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело...»⁴.

Розкривши соціальну природу, характер і завдання соціалістичного змагання, В. І. Ленін визначив і основний шлях реалізації закладених у ньому величезних потенціальних можливостей — постійне поліпшення його організації. Виходячи з положення К. Маркса і Ф. Енгельса про планомірний, цілеспрямований характер усіх процесів, що відбуваються у соціалістичному суспільстві, В. І. Ленін вказував: «Наше

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 69.

² Див.: Маркс К. Злиденність філософії. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 155.

³ Див.: Маркс К. Капітал. кн. I. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 330.

⁴ Ленін В. І. Як організувати змагання? — Повне збір. творів, т. 35, с. 189.

завдання тепер, коли соціалістичний уряд при владі, — організувати змагання»⁵. Це, на його думку, — невід'ємна складова частина організації суспільства загалом, адже «...організація змагання на соціалістичних початках повинна стати одним з найбільш важливих і найбільш вдячних завдань реорганізації суспільства»⁶.

Керуючись ленінськими настановами про те, що «організація змагання повинна зайняти визначне місце серед завдань Радянської влади...»⁷, КПРС завжди надавала великого значення його розвитку. Однак лише в умовах зрілого соціалізму, який характеризується докорінним поворотом до інтенсивних методів господарювання, максимальним використанням внутрішніх резервів виробництва, розробка багатьох аспектів трудового суперництва була поставлена на справді наукову основу. Партія визначає його магістральні напрями з урахуванням особливостей сучасного етапу, координує діяльність господарських і державних органів, профспілок і комсомолу у цій справі, вдосконалює принципи організації змагання, узагальнює передовий досвід тощо. Все це дало їй можливість визначити суть даного явища і здійснювати ефективне керівництво процесом його розвитку. Соціалістичне змагання — це, з одного боку, як підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, «...фактична трудова боротьба, фактичне трудове суперництво, тобто фактори, яким надавав особливого значення В. І. Ленін»⁸, а з іншого — товариська допомога («доганяй кращих, допомагай тим, хто відстає, і добивайся загального піднесення»⁹). Обидва ці моменти — рівнозначні й існують лише у діалектичному взаємозв'язку. Трудове суперництво відрізняє змагання від інших суспільних відносин соціалізму. Товариська взаємодопомога, навпаки, зближує змагання з усіма соціалістичними суспільними відносинами, оскільки відображає таку їх загальну рису, як співробітництво, і якісно відокремлює соціалістичне змагання від капіталістичної конкуренції, яка повністю позбавлена даної ознаки. Найбільш повне і ґрунтовне визначення соціалістичного змагання було сформульоване у постанові ЦК КПРС від 18 березня 1979 р. «Про 50-річчю першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР». «Револьюційні перетворення дійсності, зміни соціального характеру праці, — підкреслюється в ній, — викликали до життя таке нове суспільне явище, як соціалістичне змагання — відносини трудового суперництва і товариської взаємодопомоги, породжені історичною творчістю мас і науково організовані Комуністичною партією»¹⁰.

Поряд з визначенням суті соціалістичного змагання значним внеском у марксистсько-ленінську теорію є дальший розвиток партією ленінських ідей про його функції. Як відомо, В. І. Ленін вбачав у змаганні могутній засіб досягнення не якоїсь однієї, а комплексу взаємозв'язаних цілей. Він закликав використовувати змагання «...для неухильного підвищення організованості, дисципліни, продуктивності праці, для переходу до вищої техніки, ...для поступового скорочення робочого дня до 6 годин на добу, для поступового вирівнювання *всіх* заробітних плат і окладів *в усіх* професіях і категоріях»¹¹. Розглядаючи у

⁵ Там же.

⁶ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне збір. творів, т. 36, с. 142.

⁷ Там же.

⁸ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1974. Т. 4, с. 88.

⁹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1971. Т. 2, с. 499.

¹⁰ Радянська Україна, 1979, 18 берез.

¹¹ Ленін В. І. Сьомий екстрений з'їзд РКП(б). 6—8 березня 1919 р. Чорновий начерк проєкту програми. — Повне збір. творів, т. 36, с. 72.

нерозривній єдності економічну, соціально-політичну і виховну функції змагання, В. І. Ленін водночас чітко виділяв у цьому комплексі провідну ланку, якою є економічна функція. Підкреслюючи її значення, Володимир Ілліч вказував, що, хоча змагання в політичній галузі «...далеко легше поставити, ніж в економічній, але для успіху соціалізму важливе саме останнє»¹².

Ленінські ідеї про багатофункціональний характер соціалістичного змагання, його спрямованість на розв'язання всього комплексу завдань комуністичного будівництва набули особливого значення за умов зрілого соціалізму, коли економічний, соціально-політичний і моральний розвиток суспільства якнайтісніше зв'язані між собою. На відміну від попередніх етапів, коли змагання подекуди розглядалося лише як засіб піднесення народного господарства, сьогодні партія спрямовує зусилля трудящих на розвиток всіх функцій трудового суперництва. У документах КПРС, прийнятих в останні роки, підкреслюється, що соціалістичне змагання є могутньою підоймою економічного і соціального прогресу, школою політичного, трудового і морального виховання трудящих. «У ньому, — вказував на XXVI з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев, — вивковуються зразки розуміння громадського обов'язку, героїзму і самовідданості в праці»¹³.

Ленінські настанови про багатоцільову спрямованість змагання невід'ємні від вчення про сфери його організації і соціальну основу. В. І. Ленін неодноразово підкреслював необхідність розвивати трудове суперництво не тільки у виробничій, але й у невиробничій сфері, серед працівників культури, державного управління, сфери обслуговування тощо¹⁴. Отже, він розглядав змагання як могутній загальнонародний рух, до якого необхідно залучати всі категорії трудящих. Сьогодні, коли у соціалістичному змаганні тільки в нашій республіці беруть активну участь більше 21,5 млн. чол., тобто майже 96,6% працюючих¹⁵, є всі підстави стверджувати, що ленінські ідеї стали керівництвом до дії. Тому у сучасних партійних документах велика увага приділяється організації змагання не лише у промисловості і сільському господарстві, але й у невиробничій сфері: на транспорті, підприємствах побутового обслуговування, у торгівлі, науці тощо.

Приділяючи багато уваги залученню до соціалістичного змагання усіх трудящих, партія водночас підкреслює, що його соціальною основою, як і раніше, залишається робітничий клас — провідна сила нашого суспільства. Саме робітничий клас, вказує член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК товариш М. А. Суслов, який виявляє невичерпну творчу ініціативу, задає тон змаганню, веде за собою колгоспне селянство й народну інтелігенцію¹⁶. Завдяки цьому на сучасному етапі змагання охоплено всі соціальні групи, представників усіх націй і народностей СРСР, а також мільйони трудящих країн соціалістичної співдружності. Це якісно нове явище, притаманне саме зрілому соціалізму, має величезне значення для зміцнення інтернаціональної єдності братніх країн, піднесення економіки кожної з них, утвердження соціалістичного способу життя. Воно відбувається на основі творчого використання радянського досвіду. Саме тому такою важливою є багатогранна діяльність КПРС у цьому напрямі, насамперед розвиток нею висунутих

¹² Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади. — Повне збір. творів, т. 36, с. 179.

¹³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 69.

¹⁴ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 35, с. 195—196; т. 37, с. 450.

¹⁵ Поточний архів Укрпрофради. Зведений статистичний звіт за 1980 р.

¹⁶ Суслов М. А. На путях стронтельства коммунизма. Речи и статьи в двух томах. М., 1977. Т. 2, с. 271.

В. І. Леніним універсальних принципів організації змагання і наукове обґрунтування форм їх реалізації у сучасних умовах.

Особливу роль відіграють почини, що набувають масового поширення у багатьох братніх соціалістичних країнах. Зокрема, ініціативу колективу угорського машинобудівного заводу «Червоний Чепель», працівники якого зобов'язалися на честь 60-річчя Великого Жовтня достроково виконувати експортні поставки до Радянського Союзу, підтримали мільйони трудящих соціалістичних країн.

Аналізуючи цінний почин чепельців, товариш Л. І. Брежнев вказував, що «...ми маємо тут справу з якісно новим явищем — інтернаціональним рухом мільйонів і мільйонів будівників нового світу, яких надихає єдина мета. Це почин величезного значення, за ним велике майбутнє»¹⁷.

В. І. Ленін розглядав процес організації змагання як невід'ємну складову частину організації соціалістичного суспільства в цілому. Тому він поширював дію загальних принципів побудови і діяльності Комуністичної партії та Радянської держави на організацію соціалістичного змагання. Це стосується, насамперед, принципу демократичного централізму. На сучасному етапі КПРС розробляє і втілює у практику змагання цей принцип по кількох основних напрямках, найбільш суттєвими з яких є: визначення магістральних напрямів, загальних і конкретних цілей трудового суперництва, розробка питання про місце і роль господарських органів та громадських організацій у справі його розгортання, узагальнення і наукове обґрунтування форм організації змагання, які максимально сприяють реалізації принципу демократичного централізму.

Соціалістичне змагання є одним з могутніх засобів здійснення соціально-економічної політики КПРС. Тому магістральні напрями його розвитку відображені у партійних документах: рішеннях з'їздів та постановках ЦК КПРС, де з урахуванням особливостей певного етапу соціалістичного чи комуністичного будівництва накреслюються основні завдання у галузі економіки, соціального розвитку суспільства, виховання нової людини, а також у спеціальних постановках, безпосередньо присвячених трудовому суперництву мас. Тим самим партія забезпечує цілеспрямований характер змагання, концентрацію творчої активності його учасників на розв'язанні кардинальних проблем народного господарства.

Визначений партією головний напрям розвитку економіки — підвищення ефективності суспільного виробництва — є водночас основною метою змагання, яке, за висловом товариша Л. І. Брежнева, «дедалі більше концентрується навколо проблем ефективності і якості»¹⁸. В останні роки, особливо після прийняття ЦК КПРС постанови від 31 серпня 1971 р. «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання», значно посилилася робота партії по керівництву трудовим суперництвом. Дійовим засобом концентрації зусиль усіх його учасників на розв'язанні проблем ефективності і якості стали спільні постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ «Про Все-союзне соціалістичне змагання». Ці документи спрямовують творчу активність мас на підвищення ефективності виробництва і якості всіх видів продукції, зростання продуктивності праці, суворе дотримання режиму економії, прискорення темпів науково-технічного прогресу тощо.

¹⁷ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1978. Т. 6, с. 324—325.

¹⁸ Там же. с. 314.

Приділяючи значну увагу поліпшенню централізованого управління змаганням, партія постійно дбає і про розвиток у ньому демократичних засад. Це повністю спростовує безпідставні вигадки буржуазних фальсифікаторів про нібито директивний характер змагання, яке нав'язується робітникам «зверху». «Соціалістичне змагання, — підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС, — творчість мас. За самою суттю своєю воно ґрунтується на високій свідомості та ініціативі людей. Саме ця ініціатива допомагає виявляти і приводити в дію резерви виробництва, підвищувати ефективність і якість роботи»¹⁹.

КПРС чітко визначає роль і місце масових організацій трудящих і господарських органів у розвитку змагання, забезпечуючи тим самим його демократичний характер. Особливого значення вона надає діяльності профспілок, які покликані розвивати творчу активність трудящих, вдосконалювати і збагачувати форми та методи соціалістичного змагання, підвищувати його дієвість. Товариш Л. І. Брежнев зазначав, що «...ще в 1920 році IX з'їзд партії доручив профспілкам організацію змагання. Відповідальність за цю важливу справу лежить на них і сьогодні»²⁰.

Найважливішим завданням Ленінського комсомолу є спільне з профспілками залучення до соціалістичного змагання молоді, насамперед комсомольців, піднесення творчої активності юнаків і дівчат, виховання в них любові до праці, дбайливого ставлення до народного добра тощо. XXVI з'їзд КПРС підкреслив, що комсомол покликаний очолити молодь у боротьбі за виконання і перевиконання планових завдань, впровадження всього нового і прогресивного у виробництво²¹.

Основним шляхом посилення демократичних засад у соціалістичному змаганні є залучення до його організації найширших верств трудящих. У праці «Як організувати змагання?» В. І. Ленін зазначав: «Одно з найголовніших завдань тепер, якщо не найголовніше, розвинути якомога ширше цей самостійний почин робітників і всіх взагалі трудящих... у справі творчої *організаційної* роботи»²². Відповідно до цієї ленінської настанови партія проводить курс на дедалі більше перетворення мас з об'єкту на активний суб'єкт організації змагання, використовуючи для цього його найефективніші форми. У доповіді на XXVI з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев підкреслив, що на чільне місце у соціалістичному змаганні повинні ставитись зустрічні плани та інші подібні починання по лінії «знизу вгору»: трудівник, бригада, підприємство, галузь. А потім уже слід «стикувати» такі ініціативи з державним планом. «Це відштовідає як природі соціалістичного змагання, так і плановому характеру нашої економіки»²³.

Розробляючи соціалістичні зобов'язання і зустрічні плани, укладаючи різні договори, висуваючи почини, широкі кола трудящих виступають головним суб'єктом змагання. Тому цілком закономірною є увага партії до вдосконалення його форм, особливо тих, що поєднують ініціативу знизу з керівництвом економікою зверху і справляють істотний вплив на досягнення високих кінцевих народногосподарських результатів.

Однією з таких форм є зустрічне планування, яке товариш Л. І. Брежнев назвав знаменним явищем наших трудових буднів²⁴. В умо-

¹⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 69.

²⁰ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 6, с. 314.

²¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 244.

²² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 35, с. 192.

²³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 69.

²⁴ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1976. Т. 5, с. 132.

вах розвинутого соціалізму і науково-технічної революції воно органічно поєднало дві могутні підйоми економічного розвитку: планування і організацію змагання, оскільки зустрічні плани, на відміну від звичайних соціалістичних зобов'язань, не просто існують паралельно з державним планом, а після затвердження їх вищою інстанцією стають законом життя трудових колективів. Вони є реальним втіленням у життя ленінської настанови про те, що розробку планів «...починати треба відразу і згори і знизу»²⁵. Підсумовуючи розвиток зустрічного планування за роки десятиї п'ятирічки, ХХVІ з'їзд Компартії України зазначив: «Помітний виховний вплив справляють розробка і прийняття зустрічних планів, участь у змаганні суміжників, а також складання особистих творчих планів підвищення продуктивності праці й економії на кожному робочому місці»²⁶.

Проте на шляху зустрічного планування існують певні труднощі. Про це свідчить, зокрема, деяке скорочення у десятій п'ятирічці кількості підприємств, що працюють за такими планами. Партія з'ясувала причини подібного становища і на основі всебічного аналізу стану справ накреслила шляхи їх подолання. У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12 липня 1979 р. «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи», де дано високу оцінку практиці розробки і прийняття зустрічних планів, міститься вказівка про те, щоб не встановлювати планові завдання тільки на основі сталої динаміки відповідних показників²⁷. Таким чином, зустрічні плани, взяті колективами підприємств, не обов'язково стають для них наступного року державним планом, виконати який не завжди є можливість.

Курс партії на розширення та поглиблення цього важливого руху знайшов відображення у документах ХХVІ з'їзду КПРС, який поставив завдання: «Розгорнути рух за розробку і виконання зустрічних планів, які перевищували б завдання п'ятирічного плану, встановлені на відповідний рік. Підвищити роль міністерств і відомств у створенні необхідних умов успішної реалізації зустрічних планів»²⁸.

Реалізація ленінського принципу демократичного централізму забезпечується за допомогою практично всіх форм змагання та починів. Тією чи іншою мірою більшість з них дістають наукове обґрунтування у партійних документах, працях керівників КПРС і Радянської держави. Головна увага при цьому концентрується на вирішальних з погляду підвищення ефективності і якості роботи аспектах соціалістичного змагання. Зокрема, це стосується змагання суміжників, тобто колективів підприємств, зв'язаних між собою кооперованими поставками або єдиним технологічним циклом.

Ще на ХХV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев підкреслював, що «...назріло питання про вдосконалення методів комплексного розв'язання великих загальнодержавних міжгалузевих і територіальних проблем. Тут потрібні єдині, централізовані програми, які б охоплювали всі етапи роботи — від проектування до практичної реалізації»²⁹. Виконання цих програм неможливе без чіткої, злагодженої діяльності суміжників, чому великою мірою сприяє соціалістичне змагання. Продовжуючи курс ХХV з'їзду КПРС, ХХVІ з'їзд партії з метою поліпшення кінцевих на-

²⁵ Ленін В. І. Доповідь про економічне становище робітників Петрограда і завдання робітничого класу на засіданні робітничої секції Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів 4 (17) грудня 1917 р. — Повне збір. творів, т. 35, с. 141.

²⁶ Матеріали ХХVІ з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 52.

²⁷ Радянська Україна, 1979, 29 лип.

²⁸ Матеріали ХХVІ з'їзду КПРС, с. 241.

²⁹ Матеріали ХХV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 68.

родногосподарських результатів поставив завдання: «Удосконалювати організацію змагання колективів підприємств, які поставляють сировину, матеріали і комплектуючі вироби, з колективами суміжних заводів і фабрик, які випускають кінцеву продукцію»³⁰⁻³¹.

Грунтовна розробка партією всього комплексу проблем соціалістичного змагання так чи інакше зв'язана з творчим розвитком принципу демократичного централізму, оскільки його втілення в життя відкриває широкі можливості для реалізації інших ленінських принципів організації трудового суперництва мас. Так, керуючись ленінськими положеннями про те, що «...всякий успіх у справі піднесення господарства повинен, зокрема, рєгулярніше винагороджуватись як орденом трудового прапора, так і грошовими преміями»³², партія націлює всіх керівників підприємств і учасників змагання на неухильне дотримання єдності морального і матеріального стимулювання. Особливістю розробки цієї проблеми на сучасному етапі є перенесення центру ваги з матеріальних засобів заохочення на моральні, що об'єктивно зумовлено зростанням загальноосвітнього, культурного та ідейно-теоретичного рівня трудящих, піднесенням їх добробуту, тобто дією факторів, які сприяють інтенсифікації духовного життя суспільства за умов розвинутого соціалізму. Новим яскравим свідченням цього є рішення XXVI з'їзду КПРС, який вказав на необхідність «посилити зв'язок матеріального і морального заохочення з результатами соціалістичного змагання за підвищення ефективності виробництва і якості роботи»³³.

У документах КПРС, присвячених дальшому розвитку соціалістичного змагання, розробляються не тільки теоретичні основи морального і матеріального стимулювання його учасників, але й практичні заходи, спрямовані на поліпшення цієї справи. Зокрема, у постановках ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ про Всесоюзне соціалістичне змагання накреслено систему заходів заохочення як колективів, так і окремих передовиків праці: нагородження перехідними Червоними прапорами, дипломами, пам'ятними загальносоюзними знаками, Державними преміями, путівками, грошовими преміями тощо.

Соціалістичне змагання є невід'ємною рисою, важливим компонентом соціалістичного способу життя. Проте його розвиток підпорядкований не лише загальним законам, але й має специфічні особливості. Враховуючи це, В. І. Ленін розробив не тільки загальні, а й специфічні принципи організації відносин трудового суперництва і товариської взаємодопомоги: гласність, порівнянність результатів, можливість практичного повторення передового досвіду. Ці специфічні принципи тісно пов'язані із загальними, на базі яких можливе їх втілення у практику соціалістичного змагання. З іншого боку, специфічні принципи органічно доповнюють загальні. Обидві групи принципів створюють цілісну систему, яка забезпечує високу функціональну дієвість змагання. Наприклад, реалізація принципу демократичного централізму відкриває широкі можливості для здійснення гласності, порівнянності результатів змагання, повторення передового досвіду. В свою чергу, демократичний централізм у змаганні неможливий без гласності, а моральне і матеріальне стимулювання — без порівнянності результатів і т. п. В. І. Ленін, розглядаючи всі принципи у нерозривній єдності, особливого

³⁰⁻³¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 241—242.

³² Ленін В. І. IX Всеросійський з'їзд Рад. 23—28 грудня 1921 р. Наказ у питаннях господарської роботи, прийнятий IX Всеросійським з'їздом Рад 28 грудня. — Повне збір. творів, т. 44, с. 321.

³³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 242.

значення надавав специфічним принципам, втілення яких у практику він вважав неодмінною умовою правильної організації змагання³⁴.

Велику увагу приділяв В. І. Ленін широкій гласності змагання, головним засобом забезпечення якої він вважав пресу. Її завдання полягає в тому, щоб допомагати масам серйозно вивчати народногосподарські проблеми³⁵. Творчо розвиваючи на сучасному етапі ленінське вчення про гласність змагання, партія концентрує увагу на вдосконаленні засобів реалізації даного принципу, про що свідчить постанова ЦК КПРС від 3 квітня 1973 р. «Про висвітлення питань соціалістичного змагання у пресі Литовської РСР», де чітко сформульовані завдання редакцій газет і журналів³⁶.

Сьогодні, коли для кожної радянської людини стали доступними радіо, телебачення, кіно та інші засоби масової агітації та пропаганди, партія проводить курс на їх дедалі ширше залучення до забезпечення гласності змагання. Так, у постанові ЦК КПРС від 18 січня 1977 р. «Про керівництво Томського обкому КПРС засобами масової інформації та пропаганди» прямо вказувалося на необхідність забезпечити активну участь засобів масової інформації в розвитку соціалістичного змагання і руху за комуністичне ставлення до праці, особливо у пропаганді передового досвіду, ініціативи і новаторства трудових колективів³⁷.

Розвиток гласності і демократичного централізму у змаганні є неодмінними умовами виконання настанови партії про те, що соціалістичні зобов'язання колективів повинні акумулювати в собі індивідуальні зобов'язання трудящих, відображати їх ініціативу і досвід, спонукати до творчості³⁸. Саме тому XXVI з'їзд КПРС поставив завдання і далі «підвищувати гласність змагання, оточувати шаную і повагою передовиків і новаторів виробництва»³⁹.

В. І. Ленін надавав великого значення порівнянності результатів змагання. Тому в сучасних умовах партія розглядає підведення підсумків змагання не як формальний акт, а як дійову форму аналізу причин невдач і «секретів» успіхів. «У ході змагання, — підкреслював товариш Л. І. Брежнев, — виявляються не тільки передовики, переможці, а й відстаючі. Змагання допомагає тим самим зосередити сили на виправленні недоліків, на підтягуванні відстаючих ділянок, щоб прискорити загальне піднесення»⁴⁰.

Комуністична партія, Радянська держава, профспілки і комсомол постійно вживають заходів для поліпшення справи підведення підсумків змагання. Головними напрямками цієї роботи є збільшення масштабів підведення підсумків і підвищення його оперативності. Після перебудови управління промисловістю за галузевим принципом відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС від 22 січня 1966 р. «Про дальший розвиток соціалістичного змагання у зв'язку з перебудовою управління промисловістю» було організовано підведення його підсум-

³⁴ Див.: Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне збір. творів, т. 36, с. 144.

³⁵ Див.: Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади. — Повне збір. творів, т. 36, с. 180.

³⁶ КПСС в резолюціях и рішеннях съездов, конференцій и пленумов ЦК. М., 1978. Т. 11, с. 257—258.

³⁷ КПСС в резолюціях и рішеннях съездов, конференцій и пленумов ЦК. М., 1978. Т. 12, с. 410.

³⁸ КПСС в резолюціях и рішеннях съездов, конференцій и пленумов ЦК. М., 1972. Т. 10, с. 494—495.

³⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 242.

⁴⁰ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 6, с. 314.

ків по галузях у масштабі країни⁴¹. Це сприяло поліпшенню централізованого керівництва змаганням, створенню оптимальних умов для дійового і своєчасного контролю за станом справ у відповідних галузях, поширенню досвіду передовиків, виявленню відстаючих ланок.

Новим кроком у розширенні масштабів підведення підсумків соціалістичного змагання стали спеціальні спільні постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ, які приймаються щороку. Надаючи великого значення втіленню в життя ленінського принципу порівнянності результатів змагання, партія і держава постійно дбають про вдосконалення форм і методів підведення підсумків трудового суперництва. Яскравим підтвердженням цього є постанови Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС про порядок підведення підсумків Всесоюзного соціалістичного змагання у десятій п'ятирічці⁴².

Суттєве значення для посилення елементів трудового суперництва у змаганні має оперативність підведення його підсумків. У концентрованому вигляді все нове, що з'явилося у цій галузі, знайшло вияв у системі щоденного підведення підсумків змагання. Аналізуючи її суть, товариш В. В. Щербицький вказує, що донедавна всюди панувала думка, нібито «золотий» періодом у змаганні є місяць. За підсумками роботи протягом місяця визначалися переможці, яким вручалися перехідні прапори і грошові премії. Це здебільшого було виправдано, коли на багатьох ділянках переважала ручна праця. Однак в епоху науково-технічної революції, автоматизації і механізації виробничих процесів «базисний» період змагання скорочується до декади, тижня, доби⁴³. Саме тому щоденне підведення підсумків змагання стало масовим на багатьох підприємствах країни і дає добрі результати.

Удосконалення процесу підведення підсумків соціалістичного змагання є неодмінною умовою реалізації настанови XXVI з'їзду КПРС про необхідність «розвивати змагальність, товариське співробітництво і взаємодопомогу в праці»⁴⁴.

Втілення в життя ленінських принципів гласності і порівнянності результатів змагання сприяє практичному повторенню досвіду передовиків. В. І. Ленін підкреслював, що «...ми можемо і повинні досягти того, щоб сила прикладу стала насамперед моральним, а потім — і примусово запроваджуваним зразком устрою праці...»⁴⁵

Лінія партії у цьому питанні, вироблена В. І. Леніним, залишається принципово незмінною. КПРС підтримує все нове, що народжується у процесі змагання, поширює досягнення передовиків і кращих колективів. «Добрі починання, хороші ініціативи, — наголошував товариш Л. І. Брежнев, — потребують не тільки похвал, а й постійної підтримки ділом. Жодне корисне починання не повинно заглухнути. Так ставить питання партія»⁴⁶.

Важливою ділянкою діяльності КПРС є аналіз і узагальнення передових починів. Основна увага при цьому приділяється починанням, спрямованим на максимальне підвищення ефективності суспільного виробництва та поліпшення якості продукції. Тільки у дев'ятій п'ятирічці ЦК і обкоми Компартії України підтримали більше 200 починань пе-

⁴¹ Справочник профсоюзного работника. М., 1969, с. 57—58.

⁴² Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. М., 1979. Т. 12, с. 51—58.

⁴³ Труд, 1975, 1 июля.

⁴⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 241.

⁴⁵ Ленин В. І. Первiний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне зібр. творів, т. 36, с. 140.

⁴⁶ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 6, с. 314.

редових колективів і новаторів виробництва⁴⁷. Лише у 1977 р. ЦК Компартії України прийняв 26 постанов, у яких були детально проаналізовані почини правофлангових соціалістичного змагання⁴⁸. Узагальнюючи досвід змагання трудящих за гідну зустріч XXVI з'їзду КПРС, ЦК Компартії України у постанові «Про патріотичні почини трудящих республіки у соціалістичному змаганні на честь XXVI з'їзду КПРС» схвалив 13 починів⁴⁹. Рік у рік зростає кількість постанов ЦК КПРС, у яких детально аналізується досвід передових колективів. За неповними даними, в 1960—1970 рр. було прийнято 17 таких постанов, а протягом наступного десятиріччя — вже більше 40⁵⁰.

Справа, звичайно, не в кількості постанов, а насамперед у тому, що в них дається оцінка всього нового, що народжується трудовою масою. Це має величезне значення для розвитку змагання, підвищення його ролі у розв'язанні завдань комуністичного будівництва. «Ми, — вчив В. І. Ленін, — повинні пильно вивчати паростки нового, якнайуважливіше ставитись до них, всіляко допомагати їх ростові...»⁵¹. У світлі ленінських вказівок надзвичайно актуальними є положення XXVI з'їзду КПРС: «Забезпечувати своєчасне узагальнення і планомірне поширення передового досвіду»⁵².

Розвиток Комуністичною партією ленінської теорії соціалістичного змагання є на сучасному етапі важливою умовою поглиблення і розширення цього загальнонародного руху, вдосконалення його організації, піднесення ролі у справі інтенсифікації економіки, у зростанні добробуту народу, зближенні всіх класів, соціальних груп, націй і народностей радянського суспільства, у вихованні нової людини, тобто в реалізації тих накреслень XXVI з'їзду КПРС, виконання яких є надійною запорукою просування нашої країни вперед по шляху до комунізму.

Ю. В. Сиволоб

РАЗВИТИЕ КОМУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИЕЙ ЛЕНИНСКИХ ИДЕЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО СОРЕВНОВАНИЯ

Резюме

В статье рассматривается многогранная деятельность КПСС по развитию ленинских идей социалистического соревнования в условиях зрелого социализма, анализируется то новое, что внесено партией в разработку вопросов о сущности, функциях, сферах распространения, социальной основе соревнования и таких важнейших ленинских принципах его организации, как демократический централизм, моральное и материальное поощрение, гласность, сравнимость результатов, возможность практического повторения передового опыта.

* * *

⁴⁷ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 709.

⁴⁸ Щербинський В. В. Оволодівати ленінським стилем роботи. К., 1978, с. 109.

⁴⁹ Радянська Україна, 1980, 3 лип.

⁵⁰ Підраховано за кн.: В. І. Ленін, КПСС о социалистическом соревновании. К., 1980, с. 499—512.

⁵¹ Ленін В. І. Великий почин (Про героїзм робітників у тилу. З приводу «комуністичних суботників»). — Повне збір. творів, т. 39, с. 19.

⁵² Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 242.

До 250-річчя приєднання Казахстану до Росії

М. К. КОЗИБАЄВ (Алма-Ата), В. Я. БАСІН (Алма-Ата)

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДОБРОВІЛЬНОГО ПРИЄДНАННЯ КАЗАХСТАНУ ДО РОСІЇ

10 жовтня 1731 р. — вікопомна дата в житті казахського народу. То був початок добровільного приєднання Казахстану до Росії, яке мало прогресивне значення для історичної долі краю.

В радянській історичній літературі приєднання Казахстану до Росії трактується як історична необхідність в умовах феодальних міжусобиць, що точилися в краї, оточення агресивних сусідів — Джунгарії та Китаю — з одного боку, та середньовічних ханств — з другого. Цікаво простежити шлях до утвердження такої концепції в науці.

Офіційна дворянсько-буржуазна історіографія дореволюційного періоду зовсім не займалася минулим народів Середньої Азії і Казахстану або обмежувалася висловленням свого зневажливого ставлення до національних окраїн. Справжня історія казахського народу підмінялася описом завойовницьких походів, вихвалянням колоніальної політики царизму.

Найбільш значні й фундаментальні праці в галузі казахської медієвістики були написані визначними сходознавцями свого часу В. В. Вельміновим-Зерновим, А. І. Добросмиловим, В. В. Григор'євим, В. В. Бартольдом, В. В. Радловим та ін. Вони залучили до написання своїх праць майже весь доступний історичний матеріал. Їх дослідження не втратили свого значення і нині. Юридичне оформлення входження Молодшого жузу* в 1731 р. до складу Росії вперше визначив терміном «приєднання» А. І. Добросмилов¹.

В результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції створилися нові умови для розвитку справді історичної науки, в тому числі й для вивчення історії Казахстану. М. М. Покровський вперше в російській історіографії зробив спробу осмислити наявний матеріал з марксистських позицій². Проте негативне ставлення до всього минулого призвело до заперечення ним прогресивного значення приєднання неросійських народів до Росії. У 20-х роках і навіть у передвоєнний період точка зору М. М. Покровського впливала на праці багатьох дослідників (С. Д. Асфендіарова, Г. Тогжанова, М. М. Яковлева, П. Г. Галуза та ін.), які висвітлювали проблему приєднання Казахста-

* З XVI ст. Казахське ханство залежно від природно-географічних та економічних умов поділялося на три відособлені райони: Смирнічя, Центральний Казахстан і Західний Казахстан. Ці райони називалися жузами (Старший, Середній і Молодший). На території цих жузів у XVII ст. утворювалися самостійні ханства.

¹ Добросмилов А. И. Тургайская область: Исторический очерк. Тверь, 1902. Вып. II, с. 4, 199.

² См.: Покровский М. Н. Дипломатия и войны царской России в XV столетии. М., 1920.

ну і Середньої Азії лише в плані завоювання царизмом колоній, без урахування наслідків цього процесу³.

У 30—40-х роках увагу радянських істориків привертала проблема суспільно-економічного й політичного ладу дореволюційного казахського суспільства та національно-визвольного руху казахського народу. Свідченням подолання ідеалістично-метафізичного підходу до історії були узагальнюючі праці «История Казахской ССР» та інші дослідження, де приєднання Казахстану до Росії розглядалося як подія прогресивного значення⁴. Однак у той період входження Казахстану до складу Росії розглядалося ще як «менше зло». Тому дослідникам не завжди вдавалося розкрити причини феодально-монархічного руху, спрямованого на розторгнення союзу казахського й російського народів.

Серед перших повоєнних досліджень, присвячених даній проблемі, назвемо працю Н. Г. Аполлової «Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII в.», до якої залучено цікаві матеріали й документи з історії краю⁵. Н. Г. Аполлова підійшла до правильного розуміння питання про приєднання малих народів до Росії.

Вагомим успіхів у марксистському висвітленні проблеми було досягнуто в 50-х роках, коли вийшов ряд статей, у яких досліджувався характер приєднання Казахстану і Середньої Азії до Росії⁶. Значним кроком вперед була поява узагальнюючих праць з історії дореволюційного Казахстану. Особливо треба відзначити в цьому зв'язку вихід «Истории Казахской ССР» (1957 і 1979 р.), яка внесла вагомий вклад у розвиток радянської історіографії. У ній дано обґрунтовані висновки про об'єктивно-прогресивне значення приєднання Казахстану до Росії. Багато цінного з даної проблеми читач знайде також у дослідженнях Є. Бекмаханова⁷.

Таким чином, ґрунтуючись на принципах марксистсько-ленінської методології, радянська історіографія на великому фактичному матеріалі розкрила важливі питання проблеми приєднання Середньої Азії і Казахстану до Росії. Водночас слід відзначити, що в літературі все ще можна почути відголоски концепції приєднання малих народів до Росії як «меншого зла». Зло є зло незалежно від того, менше воно чи більше. Досі часом трапляється твердження про те, що Казахстан змушений був приєднатися до Росії через джунгарське нашествя. В інших публікаціях прагнення до приєднання приписується переважно ханам, верхівці казахського суспільства. Окремі автори не завжди чітко розкривають небезпеку, яку становили для нього феодальні держави Бухари й Хіви, а також англійський імперіалізм, що протягував свої криваві щупальці в Середню Азію й Казахстан. Тому доречно тут на-

³ Асфендияров С. Д. История Казахстана (с древнейших времен). Алма-Ата — Москва, 1935. Т. 1; Тоғжанов Г. Казахский колониальный аул. М., 1934; Яковлев Н. Н. Народы Средней Азии в середине XIX в.; Завоевание Средней Азии. М., 1940; Галузо П. Г. Туркестан — колония (очерк истории колониальной политики царизма в Средней Азии). Ташкент, 1935.

⁴ История Казахской ССР. С древнейших времен до наших дней. Алма-Ата, 1943; История Казахской ССР. Алма-Ата, 1949. Т. 1.

⁵ Аполлова Н. Г. Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII в. Алма-Ата, 1948.

⁶ См., например: Нечкина М. В. К вопросу о формуле «наименьшее зло» (письмо в редакцию). — Вопросы истории, 1951, № 4; Якунин А. О применении понятия «наименьшее зло» в оценке присоединения к России нерусских народностей. — Вопросы истории, 1951, № 11; Брагинский И., Раджабов С. А., Ромодин В. А. К вопросу о значении присоединения Средней Азии к России. — Вопросы истории, 1955, № 8; и др.

⁷ Бекмаханов Е. Присоединение Казахстана к России. М., 1957; е го же. Очерки по истории Казахстана XIX в.: Пособие для учителей. Алма-Ата, 1966.

гадати відоме положення марксизму про те, що Росія була покликана відіграти прогресивну роль щодо малих народів Сходу.

Не заперечуючи, що царизм був міжнародним жандармом, а царська Росія — тюрмою народів, в тому числі й російського, не можна не враховувати й інший бік питання, який мало приєднання Казахстану до Росії. Повною мірою стосуються цього слова кандидата в члени Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії Грузії тов. Е. А. Шеварпадзе, сказані ним у доповіді «Здійснення ленінської національної політики і актуальні питання інтернаціонального виховання у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС» на Всесоюзній науково-практичній конференції у Тбілісі у жовтні 1976 р.: «Хто бачить у приєднанні Грузії до Росії втрату грузинської державності, але не бачить створення в ній за допомогою російського народу нової, нечуваної й небаченої державності грузинського народу, той сліпий. Хто бачить лише наступ царизму на грузинську мову й культуру, але не бачить, що ця мова й культура могли взагалі загинути без приєднання Грузії до Росії, той або сліпий, або ворог дружби народів. Хто за царським двоголим орлом не бачить справжнього орла історії — великого російського народу, той ворог дружби наших народів. Руку допомоги нам подала Росія, великий російський народ»⁸.

Отже, приєднання Казахстану до Росії було зумовлене морально-етичним, етнічним, військово-дипломатичним, політичним та економічним факторами — феодалськими міжусобицями в краї, небезпекою з боку агресивних сусідів, необхідністю мати у зв'язку з цим могутнього союзника-покровителя, загальною тенденцією до союзу з Росією, зміцненням дипломатичних, політичних, торговельних і військових зв'язків з нею. Крім того, необхідно підкреслити, що трудящих Сходу, пригноблених злиднями, розорених феодалами, набігами іноземних загартників, приваблювало властиве російському народу загострене почуття національної свободи й національної справедливості. Російський народ часто ціною великих жертв і втрат приходив на допомогу сусіднім народам, з якими був зв'язаний не тільки кровними, а й економічними та культурними узами. Казахи розуміли, що шлях до прогресу, національного самозбереження й самоствердження лежить тільки через союз з великою Росією. Інший шлях привів би їх до фізичного знищення й духовного переродження. Основу об'єднавчої тенденції до Росії становила воля народу. Вона визначала історичну перспективу на вічні часи.

В історії приєднання Казахстану до Росії чітко виділяються чотири етапи. Перший з них охоплює період з 90-х років XV ст. до кінця XVI ст., коли в основі політики російських царів щодо східних держав, зокрема щодо казахських жузів, лежало прагнення налагодити дипломатичні та військово-політичні зв'язки. Для другого періоду (початок XVII ст. — 30-і роки XVIII ст.) характерна тенденція до налагодження не тільки дипломатичних і військово-політичних, а й торговельно-економічних зв'язків. Протягом третього періоду (30-і роки XVIII ст. — 60-і роки XIX ст.) відбувався процес приєднання казахських земель до Росії. Четвертий період тривав з 60-х років XIX ст. до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Для нього характерні розклад патріархально-феодалських відносин у казахському аулі й поширення капіталізму. Казахстан втягувався у загальноросійський ринок. В середині казахського суспільства зріли соціальні сили, які сприйняли революційні ідеї більшовицької партії, очоленої В. І. Леніним. У Ка-

⁸ Вопросы интернационального воспитания трудящихся. М., 1977, с. 17.

захстані як складовій частині багатонаціональної Росії формувалися передумови соціалістичної революції.

Добровільне приєднання Казахстану до Росії стало поворотним пунктом в історії його народу. З російським народом його єднала спільність долі, багатотисячолетні економічні й політичні зв'язки, обопільне прагнення до союзу. Російський і казахський народи мали традиційні контакти: в процесі товарообміну казахи купували предмети домашнього вжитку, виробництво яких в умовах кочового господарства було пов'язане із значними труднощами, вогнепальну зброю, а росіяни — тяглову силу (коней, велику рогату худобу), сировину тощо. В районах безпосереднього спілкування казахів і росіян були поширені як кочове скотарство, так і осіле землеробство.

Однак цим не вичерпуються причини взаємного тяжіння двох народів. Розвиток продуктивних сил і ремісничого виробництва, зростання товарності сільського господарства, посилення товарного обороту між окремими областями Російської держави й формування єдиного всеросійського ринку викликало необхідність вжиття зовнішньополітичних заходів з боку царських властей, спрямованих на стабілізацію існуючих кордонів на заході, господарське освоєння Сибіру, налагодження активної торгівлі із середньоазіатськими ханствами, Афганістаном, Індією, Монголією та Китаєм.

У першій чверті XVIII ст. Росія у зв'язку з розвитком капіталізму потребувала вигідних ринків збуту й дешевої сировини, зручних торговельних шляхів у прикаспійські країни та в Індію. Царизм був зацікавлений у залученні іноземних купців до сфери російської зовнішньої політики, захищав інтереси російських купців. Крім того, шляхом придбання нових земель царський уряд намагався відволікти селянство від боротьби з поміщиками-кріпосниками. Все це свідчило про те, що і внутрішньополітичне становище в країні, і умови економічного розвитку штовхали Росію до розширення сфери впливу за її межами.

Насамперед треба було зміцнити становище на східному узбережжі Каспійського моря. Петро I вважав це найважливішою умовою посилення військово-політичного й торговельного впливу на Сході. Цій меті мали підпорядкуватися інші політичні акції Росії й середньоазіатських ханств. Це, зокрема, стосується й відносин, що їх у той час налагоджував російський уряд з казахськими ханствами, яким відводилася велика роль у зовнішній політиці Росії щодо Сходу. Не випадково Петро I заявляв: «Де всем азиатским странам и землям оная де Орда ключ и втрата, и той ради причинны оная де Орда потребна под Росийской протекцией быть, чтобы только через их во всех азиатских странах коммуникацию иметь и к Российской стороне полезные и способные меры взять»⁹.

Політичні й торговельні зв'язки між Росією і Казахстаном мали місце ще в XVI—XVII ст., але вони не були регулярними й підтримувалися доти, доки сусідом казахських жузів лишалася порівняно слабка Джунгарія, володарі якої вели міжусобну боротьбу й були зацікавлені в підтримці з боку казахської феодальної верхівки¹⁰.

В середині XVII ст. один з джунгарських володарів — Галдан-Бошакту-хан (1644—1697 рр.) — розгромив своїх суперників і почав бо-

⁹ Казахско-русские отношения в XVI—XVIII ст.: Сб. док. и материалов. Алма-Ата, 1961, с. 31.

¹⁰ Там же, с. 3, 6; Бичурин И. Я. (Иакинф). Историческое обозрение ойратов или калмыков с XV столетия до настоящего времени. СПб., 1857. Т. IV, с. 294; Златкин И. Я. История Джунгарского ханства (1635—1758): Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. М., 1962,

ротьбу з головним ворогом Джунгарії — Китаєм, водночас вживши заходів для зміцнення позицій у Монголії та Тибеті¹¹. Тим часом Галдан-Бошакту-хан та його наступники на облишили своїх загарбницьких устремлінь до захоплення кращих пасовищ і на казахських землях, що призвело до різкого загострення казахсько-джунгарських відносин. Величезні простори між російськими поселеннями на Іртиші Ішимі й Тоболі та казахськими кочовищами, розташованими в басейнах річок Сирдар'ї, Сарису, Тургаю, Таласу та Чу, почали зазнавати спустошливих набігів з боку Джунгарського ханства. Певною мірою це вело до послаблення і російсько-казахських зв'язків.

То був час, коли боротьба між казахськими й джунгарськими феодалами досягла кульмінації, а казахські жузи опинилися в неймовірно тяжкому становищі. При врахуванні цих факторів стає зрозумілим, чому, незважаючи на територіальне зближення казахських шаруа (селян) з російськими осілими поселенцями, відомості про них у російських джерелах того часу дуже бідні.

Однак це не дає підстав вважати, що зв'язки з казахськими володарями не підтримувалися. Можна говорити лише про деякі зміни в тактиці царського уряду, а саме — про послаблення безпосередньої зацікавленості в продовженні систематичних зв'язків. Але, по суті, на той час казахські степи не виходили зовсім з поля зору петровської дипломатії. Думка про Казахстан як про «врата», що відкривали шлях до Середньої Азії та Індії, не залишала Петра I і під час Перського походу, і після нього, при розробці планів на майбутнє. Без попереднього врегулювання політичних зв'язків з казахськими ханствами цим планам («полуденную Азию отворить»), звичайно, не судилося здійснитися.

Настав новий, третій етап у взаємовідносинах між Російською державою й казахськими ханствами. Забігаючи наперед, скажемо, що він, однак, не дістав свого практичного завершення через смерть Петра I й загальну затримку в політиці царизму на Південному Сході. І тільки в 30-х роках XVIII ст., коли обстановка помітно змінилася, почалося втілення планів царизму в життя.

Як відзначалося вище, одним з факторів, що гальмували розвиток продуктивних сил Казахстану, була небезпека з боку зовнішніх ворогів. Окремі казахські володарі, зокрема Абулхаїр та його оточення, вже тоді розуміли, що саме Росія є тією державою, яка змогла б подати казахам реальну допомогу в боротьбі з ворогом. Тому прохання про подання допомоги не сходило зі сторінок послань, які направляли до Росії Қайн, а потім і Абулхаїр. Ця тема була головною і в завданнях казахським послам, які направлялися до царського уряду. А між тим феодално-родову верхівку роздирали міжусобиці, які нерідко завершувалися збройними сутичками. Все це послаблювало казахські жузи, і, врешті-решт, коли краще підготовлені джунгарські війська напали на них, казахи не змогли організувати оборони. Край опинився у безвихідному становищі. Виникла загроза для існування самого казахського народу. Особливо небезпечним був 1723 р., що увійшов в історію як рік великого бідування. Джунгарські війська завдали величезної поразки казахським збройним силам. Незважаючи на боротьбу казахів проти джунгарського нашествия, яку очолили батир Молодшого жузу Тайлак, Середнього — Букенбай і Молодшого — Абулхаїр (останній командував об'єднаними збройними силами), і перемог над

с. 20—21; Семенов К. Г. И. Проблемы истории кочевых племен и народов периода феодализации (на материалах Казахстана). Калинин, 1974, с. 81.

¹¹ Златкин И. Я. Указ. соч., с. 241, 242.

джунгарами у 1726 р. й 1730 р., небезпеку не було усунено. Занепало економічне й політичне життя і не тільки казахського, а й сусідніх з ним народів — каракалпаків, узбеків, киргизів та ін. Для казахів же це було справжнім національним лихом.

Вторгнення джунгарських феодалів у Казахстан створило надзвичайно складну обстановку і для волзьких калмиків — західної гілки джунгарів (ойратів). З одного боку, волзькі калмики були зацікавлені в поразці казахів, розраховуючи при цьому відтіснити їх від багатих пасовищ між Яїком і Волгою. Але перемога джунгарських військ призвела до того, що казахські скотарі змушені були відступити якраз на захід — до Яїку й Волги. Це створило загрозу для кочовищ волзьких калмиків. Складність ситуації посилювалася ще й тим, що царський уряд, не зацікавлений у переході казахських аулів на правий берег Яїку, подавав допомогу волзьким калмикам як своїм підданим. Водночас, відстоюючи від Джунгарії Іртишську лінію, яка проходила по північно-східній частині казахського степу, Росія згідно з указом Петра I від 19 січня 1721 р. не могла йти на загострення відносин з нею і навіть вживати заходів для зміцнення торговельних зв'язків. Однак посилення джунгарських феодалів за рахунок знесилених казахських жузів не входило в плани російської дипломатії. Петро I змушений був приділити серйозну увагу цьому важливому питанню. До джунгарського правителя було направлено посольство на чолі з І. Унковським, який водночас мав дістати відомості і про події за Іртишем.

Єдиний вихід для казахського народу був у прийнятті російського підданства. Ще на початку 1725 р. до Петербурга було направлено казахсько-каракалпацьке посольство. Казахські й каракалпацькі володарі обіцяли допомагати Росії в боротьбі проти будь-якого ворога. У листі до царя від 15 січня 1725 р., зокрема, підкреслювалося: «...Ежесть что повелено от Вашего величества к услужению будет, на что склонность наша служить Вашему величеству главами нашими готовы... единогласно о сем объявляем»¹².

Відповіддю посольству на це була зустріч російського посланника мулли М. Юсупова з Абулхаїром у 1726 р., в ході якої відбулися переговори про прийняття казахами російського підданства. Згодом Абулхаїр, у свою чергу, направив до Петербурга посольство на чолі з К. Қобековим із завданням добитися «протекції» Росії подібно до волзьких калмиків: права на кочування між володіннями башкирів та р. Яїком, вільного проїзду до Росії, захисту від яїцьких козаків та башкирів, дозволу на обмін полонених в Уфі. Місія К. Қобєкова сприяла зміцненню російсько-казахських зв'язків¹³.

8 вересня 1730 р. до Уфи прибуло казахське посольство на чолі з С. Қойдагуловим та К. Қоштаєвим, які звернулися до Анни Іоанівни з посланням-проханням про включення Казахстану до складу Російської імперії¹⁴. 19 лютого 1731 р. Анна Іоанівна підписала грамоту про добровільне входження казахських земель до складу Росії. Щоб повідомити про рішення уряду задовольнити прохання казахів і привести їх до присяги, 3 квітня 1731 р. у Казахстан було направлено спеціальне посольство на чолі з О. І. Тевкелевим. 10 жовтня 1731 р. юридичне оформлення акту про початок добровільного приєднання Казахстану до

¹² См.: Бирзе А. К истории каракалпаков в XVIII в. — Красный архив, 1938, т. 6 (91), с. 240; См. также: Камалов С. Каракалпаки в XVIII—XIX вв. Ташкент, 1963, с. 36.

¹³ Архів зовнішньої політики Росії, ф. Киргиз-кайсацькі справи, 1726, к. 1, арк. 38 зв., 39 зв.; ЦДА СРСР, ф. 1374, оп. 2, спр. 1823, арк. 24; Красный архив, 1936, т. 5 (78), с. 188.

¹⁴ АЗПР, ф. Киргиз-кайсацькі справи, б/н, оп. 122/1, 1731, арк. 45 зв.

Росії було завершено. Слідом за цим імператриця видала укази, якими волзьким калмикам і башкирам, а також російським та яїцьким козакам суворо заборонялося «войною ходять и разорять» казахів¹⁵.

Вісті про позитивні результати посольства Тевкелева дійшли до кочовищ Старшого жузу, посланці якого наприкінці 1733 р. прибули до хана Абулхаїра з проханням, щоб він порушив клопотання перед імператрицею про прийняття і їх краю в російське підданство. 10 червня 1734 р. вийшов царський указ про приєднання Старшого жузу до складу Росії з 19 вересня 1738 р.¹⁶

Підкреслюючи історичне значення приєднання Казахстану до Росії, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії Казахстану тов. Д. А. Кунаєв сказав: «Цей історичний акт став поворотним пунктом, назавжди визначив єдність і спільність долей казахів з великим російським та іншими народами»¹⁷. Було ліквідовано небезпеку поработіння Казахстану агресивними деспотичними східними державами. Включення його до складу Російської держави, незважаючи на жорстокий національний і соціальний гніт, відкривало можливість проникнення в край більш передових виробничих відносин і засобів виробництва. Визрівали умови для переходу до більш прогресивних форм ведення господарства. Казахстан включався до всеросійського ринку. Відсталі патріархальні відносини розкладалися, рабство було знищено, ханську владу ліквідовано, викорінювалася феодальна роздробленість. Казахи-кочівники поступово переходили до землеробства — осілого способу життя. В глибокому степу виникали міста й робітничі селища, торговельні й промислові центри. Ось чому Ф. Енгельс у листі до К. Маркса 23 травня 1851 р. мав усі підстави писати, що «...панування Росії відіграє цивілізаторську роль для Чорного та Каспійського морів і Центральної Азії...»¹⁸

Казахський народ прилучався до передової російської культури. Видатний казахський поет, просвітитель, основоположник казахської писемної літератури Абай Кунанбаєв у 25-му слові своїх славнозвісних «Повчань» палко закликав: «Головне навчитися російської науки. Наука, знання, достаток, мистецтво — це все у росіяни... Росіяни бачать світ. Якщо ти будеш знати їх мову — на світ відкриються і твої очі...»¹⁹.

У багатьох дослідженнях справедливо підкреслюється, що розвиток краю шляхом прогресу гальмувався його соціально-економічною відсталістю, феодально-патріархальними відносинами, існуванням законів шаріату і адату* тощо. Однак слід зазначити, що поряд з цим існували фактори, які прискорювали соціальний прогрес: 1) розвиток краю у складі Росії; 2) формування казахського майже стотисячного загону загальноросійського робітничого класу; 3) інтернаціоналізація складу населення краю, переселення селян — росіян, українців, білорусів; 4) перетворення Туркестану в пересильний район політичних в'язнів — декабристів, петрашевців, учасників польського повстання, народників, членів групи «Визволення праці», «Петербурзького союзу боротьби за визволення робітничого класу» та ін. Все це сприяло тому,

¹⁵ См.: Казахско-русские отношения в XVI—XVIII вв., с. 40—94.

¹⁶ Там же, с. 386.

¹⁷ Кунаев Д. А. Отчетный доклад Центрального Комитета Компартии Казахстана XV съезду Коммунистической партии Казахстана. Алма-Ата, 1981, с. 85.

¹⁸ Маркс К. и Энгельс Ф. Твори, т. 27, с. 231.

¹⁹ Кунанбаев А. Избранное. М., 1945, с. 286.

* Шаріат — система норм мусульманського феодального права, а також релігійно-обрядових настанов і правил, що мають силу закону для мусульман; адат — звичаєве право у деяких народів, що сповідують іслам.

що в краї дедалі посилювався вплив революційного руху російського пролетаріату. В середині казахського суспільства визрівали соціальні сили, які палко сприйняли ідеї більшовицької партії, що стала на чолі визвольного руху багатонаціональної країни.

Першими марксистами в Казахстані були революціонери — політичні засланці. В 1896 р. було створено марксистський гурток в Атбасарі, потім — в Уральську, Петропавловську. Поряд з росіянами до них входили казахські робітники й інтелігенція. 1 травня 1903 р. з ініціативи членів марксистського гуртка в Уральську відбувся перший у Казахстані політичний страйк. Під час революції 1905—1907 рр. посилювався страйковий рух. В авангарді масових виступів йшли гірники Екібастуза, Караганди та інших промислових центрів. Ще в лютому 1905 р. В. І. Ленін у статті «Перші уроки» писав, що «пролетарський рух усе ширшає, розкинувшись тепер по найдальших окраїнах»²⁰.

Боротьба трудящих Казахстану за соціальне й національне визволення вливалася в загальний потік революційного руху в країні. В. І. Ленін надавав винятково важливого значення національно-визвольним рухам пригноблених народів як резерву пролетарської революції. «Одна з найбільш основних властивостей імперіалізму, — писав Володимир Ілліч у статті «Военна програма пролетарської революції», — полягає якраз у тому, що він прискорює розвиток капіталізму в найвідсталіших країнах і тим самим розширює і загострює боротьбу проти національного гноблення. Це — факт. І звідси неминуче випливає, що імперіалізм повинен в нерідких випадках породжувати національні війни»²¹. Ці слова повною мірою стосуються і національно-визвольного повстання, яке охопило в 1916 р. всю територію Казахстану (Середньоазіатське повстання).

Після Лютневої революції 1917 р. у Казахстані, як і у всій країні, встановилося двовладдя. У березні були створені робітничі й солдатські Ради у Вірному, Семипалатинську, Петропавловську, Кустанай, Актюбинську та інших містах. У квітні — травні на селянських з'їздах обиралися Ради селянських і Ради казахських депутатів. У Радах переважали есери й меншовики. У вересні більшовики завоювали керівництво в Оренбурзькій Раді. У жовтні на їх бік перейшли Перовська, Петропавловська та інші Ради. У липні 1917 р. було створено самостійну більшовицьку організацію в Перовську, у вересні — в Оренбурзі, Казалінську, Черняєві, у листопаді — в Петропавловську й Уральську, в грудні — в Акмолінську, в січні 1918 р. — в Семипалатинську. У вересні — жовтні 1917 р. в містах Казахстану, на станціях Оренбурзько-Ташкентської залізниці пройшли страйки й демонстрації під більшовицькими лозунгами.

Головна подія ХХ століття — Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила всім народам країни, в тому числі й раніше пригнобленому казахському народу, шлях до нових висот історичного прогресу. Втіленням у життя ідей великого Леніна було розв'язання національного питання, створення в СРСР добровільного союзу вільних націй. Завдяки ленінській національній політиці, здійснюваній Комуністичною партією, казахський народ за лічені роки пройшов шлях, що дорівнював вікам.

Трудящі Радянського Казахстану, як і інших братніх республік, по праву пишаються тим, що біля коліски їх радянської національної державності стояв В. І. Ленін. «Ріддерські рудники, Карагандинські копальні, Ембинські нафтові промисли, будівництво залізниці Кокче-

²⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 9, с. 237.

²¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 30, с. 126.

тав — Петропавловськ — ніщо не обходило уваги Володимира Ілліча Леніна. У багатьох своїх працях він порушує проблеми Середньої Азії і Казахстану. Він прозорливо визначив їх блискуче майбутнє і місце в економічному потенціалі країни, розробив програму соціально-культурних перетворень. Ось чому Радянський Схід по праву називають краєм здійснених ленінських ідей»²².

Втілюючи в життя ленінські заповіді, Комуністична партія і Радянський уряд піклувалися про те, щоб якнайшвидше піднести колишні національні окраїни Росії до рівня розвитку її центральних районів. «І це завдання було успішно розв'язане, — підкреслив у своєму виступі на XXVI з'їзді КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев. — Найважливішу роль тут відіграли тісне співробітництво всіх націй країни і насамперед безкорислива допомога російського народу. Відсталих національних окраїн, товариші, нині не існує!»²³.

У ході здійснення ленінської національної політики на основі дружби народів СРСР, у їх спільній боротьбі за захист завоювань Великого Жовтня, за будівництво нового життя склалася нова історична спільність людей — радянський народ. У цьому сплаві соціалістичних націй і народностей, об'єднаних єдністю цілі і дій, національних та інтернаціональних інтересів, соціально-економічного, політичного й духовного життя, гідне місце займає казахський народ. Розкутий від вікового рабства й гніту, він став рівним серед рівних, творцем історичних звершень у країні. Батьківщина дала казахам усе необхідне для того, щоб яскраво розкрилися їх таланти і обдарування, творчі здібності й нахили, невичерпні за своїми джерелами сили.

Завдяки ленінській національній політиці казахський народ зміг не тільки зберегти свою самобутність, а й збагатити її соціалістичними, загальнорадянськими рисами, зокрема такими, як усвідомлення своєї приналежності до єдиної соціалістичної Вітчизни, беззавітна відданість ідеалам марксизму-ленінізму, самовідданість у боротьбі за комунізм, ненависть до ворогів Батьківщини, патріотизм та інтернаціоналізм, почуття загальнонаціональної гордості тощо.

З особливою силою монолітна єдність радянського народу, його непогнута дружба виявилися в роки Великої Вітчизняної війни. 1,2 млн. синів і дочок послів Радянський Казахстан до рядів Червоної Армії. У складі радянських військ, що брали участь у боях за визволення України, були 72-а й 73-я гвардійські, 8-а та 387-а стрілецькі дивізії.

Тільки серед бійців-казахів 1-го Українського фронту до літа 1944 р. налічувалося 2000 відзначених нагородами. За успішне проведення операції по форсуванню Дніпра й утримання плацдарму на правому березі понад 50 казахстанців були удостоєні звання Героя Радянського Союзу²⁴. Загалом у ході визволення Радянської України від фашистських загарбників це високе звання було присвоєне понад 120 воїнам-казахам, тисячі були нагороджені орденами й медалями²⁵.

Великий вклад у перемогу над ворогом вносила інтернаціональна сім'я народних месників. Зокрема, в партизанських загонах, що діяли на території тимчасово окупованої України, воювали представники 62 національностей, у тому числі казахи (3000 чол.).

²² Кунаев Д. А. Избранные речи и статьи. М., 1978, с. 392.

²³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 66.

²⁴ Правда, 1943, 18 окт.

²⁵ В единой братской семье. Алма-Ата, 1971, с. 108.

Ще більше зміцнили дружба й співробітництво двох братніх народів у післявоєнні роки. «Не забути ніколи і безкорисливої допомоги казахського народу у відбудові зруйнованого ворогом народного господарства нашої республіки, — підкреслив у своєму виступі на святкуванні 60-річчя Казахської РСР і Компартії Казахстану член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України тов. В. В. Щербицький. — Земний уклін вам за це, дорогі товариші, брати й сестри!»²⁶ Разом з казахами, росіянами й представниками інших народів Радянського Союзу сини й дочки України самовіддано трудилися й трудяться на будовах Павлодара, Екібастуза, Єрмака, Караганди, Джембула, Теміртау, на піднятих цілинних землях. Важко переоцінити значення обміну досвідом між виробничими й науковими колективами Казахстану й України, традиційного змагання між шахтарями Донбасу й Караганди, Кривого Рога й Соколово-Сарбая. Велику роль відіграла дружба народів у створенні в Казахстані гігантського аграрно-промислового комплексу, формуванні нових промислових вузлів, оптимальному розв'язанні проблем розміщення продуктивних сил, нарощенні економічного потенціалу республіки, удосконаленні системи управління народним господарством, у збільшенні вкладу Казахської РСР до загальносоюзної економіки.

З почуттям великої гордості і вдячності сприйняли казахстанці високу оцінку досягнень республіки, дану у Звіті ЦК КПРС XXVI з'їзду партії. «Візьміть, наприклад, Казахстан, — сказав товариш Л. І. Брежнев. — Він переживає період справжнього розквіту економіки і культури. Тільки в десятій п'ятирічці тут введено в дію більш як 250 сучасних промислових підприємств, великих цехів і виробництв. Звичним стає казахський мільярд пудів хліба, який становить разом з хлібом Російської Федерації і України основу продовольчого фонду країни»²⁷.

Для розвитку Радянського Казахстану характерний високий динамізм. За роки минулих трьох п'ятирічок на потреби економіки республіки було виділено 90 млрд. крб. капітальних вкладень. Завдяки цьому стали до ладу тисячі великих підприємств і цехів. У 1965—1980 рр. валовий суспільний продукт республіки зріс більш як у 3 рази. Обсяг промислової продукції 1940 р. було вироблено в 1965 р. за 30 днів, у 1970 — 19, а в 1978 р. — за 12 днів. Казахстан як частина єдиного народногосподарського комплексу країни за обсягом промислової продукції і виробництвом електроенергії на душу населення посідає одне з провідних у країні місць. Тут створюється Екібастузький паливно-енергетичний комплекс. Уже восьмий рік діє в республіці перший у світі промисловий реактор на швидких нейтронах. На Мангишлаку йде освоєння нафтової цілини. Швидко розвивається нова галузь промисловості — фосфорна. На ділі реалізуються ленінські ідеї раціонального розміщення продуктивних сил — створюються територіально-промислові комплекси: Павлодарсько-Екібастузький, Каратау-Джамбульський, Мангишлацький, Карагандинський, Теміртауський, Рудноалтайський, Кустанайсько-Лисаковський та ін. За словами тов. Д. А. Кунаєва, вони склали б честь будь-якій розвинутій країні світу²⁸.

Життєву силу продемонструвала ленінська аграрна політика партії. У казахстанському селі послідовно проводяться міжколгоспна кооперація, спеціалізація і концентрація виробництва, переведення його на промислову основу. Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК

²⁶ Великая сила братского единения: Сб. материалов о праздновании 60-летия Казахской ССР и Компартии Казахстана. Алма-Ата, 1980, с. 122.

²⁷ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 66.

²⁸ См.: Кунаев Д. А. Избранные речи и статьи, с. 187.

Компартії Казахстану Д. А. Кунаев з величезним задоволенням доповідав XV з'їзду Компартії республіки, що в засіки Батьківщини засипано понад 81 млн. т хліба, або в середньому за кожен рік п'ятирічки по мільярду пудів, що завдання XXV з'їзду КПРС по виробництву зерна в республіці до 25—27 млн. т щорічно виконано з честю.

Казахстан — це не тільки важкий цілинний колос, рукотворні моря, унікальні канали, космодром Байконур, а й високорозвинуті наука й культура, література й мистецтво. З трибуни XV з'їзду Компартії республіки тов. Д. А. Кунаев заявив, що «минула п'ятирічка, як ніяка інша, підняла Радянський Казахстан до нових висот соціалістичної цивілізації, примножила його внесок у загальносоюзний поділ праці, а з багатьох провідних показників забезпечила республіці помітне й почесне місце в непорушному братньому союзі рідної, єдиної і могутньої держави»²⁹. Батьківщина чотири рази відзначала високими нагородами заслуги трудящих Казахської РСР. Вони вступили в нову п'ятирічку у розквіті творчих сил.

М. К. Козыбаев, В. Я. Басин

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ
ДОБРОВОЛЬНОГО ПРИСОЕДИНЕНИЯ КАЗАХСТАНА К РОССИИ

Резюме

В статье освещается прогрессивное значение добровольного присоединения Казахстана к России для исторических судеб народа края, его достижения в строительстве развитого социализма, вклад Казахской ССР в общесоюзную экономику.

²⁹ Кунаев Д. А. Отчетный доклад Центрального Комитета Компартии Казахстана XV съезду Коммунистической партии Казахстана, с. 8.

ОБГОВОРЕННЯ НОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ ПЕРЕДІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ АКАДЕМІКА Б. О. РИБАКОВА

Журнал «История СССР» у № 1 і 2 за 1981 р. опублікував працю видатного радянського вченого, академіка Б. О. Рибаківа «Нова концепція передісторії Київської Русі (тези)». У цій праці викладено оригінальну теорію зародження і створення давньоруської державності. У зв'язку з важливим значенням статті Б. О. Рибаківа для досліджень з давньої історії народів СРСР «Український історичний журнал» надав можливість провідним вченим УРСР висловити своє ставлення до положень нової концепції.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО,
член-кореспондент АН УРСР, доктор історичних наук
(Інститут історії АН УРСР)

У справі вивчення різних питань, пов'язаних з давньою історією нашої країни, радянськими істориками досягнуто значних успіхів. Проте не можна зупинятися на досягнутому. В. І. Ленін не раз зазначав, що жодна з галузей знань не вичерпала себе і перед кожною з них постають нові, дедалі складніші завдання по розкриттю законів розвитку природи та суспільства. В процесі розв'язання назрілих наукових проблем іноді доводиться переглядати вже усталені висновки й концепції.

Тезисний виклад академіком Б. О. Рибаківом своєї нової праці досить переконливо свідчить про те, що відкриття в науці робляться не шляхом нанизування фактів, навіть найновіших, а лише в результаті нового, комплексного підходу до вирішення порушених питань, визначення певних закономірностей розвитку.

Передісторія Київської Русі досліджена ще недостатньо. З приводу різних етапів розвитку давньоруської держави було висловлено значну кількість спірних положень. Академіку Б. О. Рибаківу вдалося, як і в попередніх працях, переконливо висвітлити ряд найважливіших аспектів розглядуваної проблеми завдяки комплексному використанню різних видів джерел. Основне місце серед них займають археологічні джерела, які дали можливість вченому хронологічно, географічно і тематично розширити можливості історичного пізнання, розкрити динаміку історичного процесу більше ніж за дві тисячі років до вишикнення Київської Русі. Матеріали археології допомогли Б. О. Рибаківу одержати більш чіткі відомості з нечисленних писемних джерел. Залучив він й дані лінгвістики, зокрема топоніміки (мовознавці Української РСР теж внесли свій вклад у цю справу¹), а також фольклорний матеріал.

Історія протослов'ян у Східній Європі на різних етапах розглядається вченим не ізольовано, а у зв'язку і порівнянні з тими процесами, які відбувалися на більш широкому ареалі. На нашу думку, академік Б. О. Рибаків багато зробив для того, щоб відтворити безперервний

¹ Див.: Словник гідронімів України. К., 1979; Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках. К., 1981 та ін.

історичний процес, виявити взаємозв'язок та спадкоємність археологічних культур з найдавніших часів до Київської Русі.

Історична наука відкидає умоглядні схеми, але вона визнає право на існування гіпотез, що впливають із зіставлення реальних фактів, наукових передбачень і логічних побудов. Ряд гіпотетичних тверджень академіка Б. О. Рибакова, безумовно, викличе дискусію, яка стане рушійною силою дальшого розвитку науки. Безперечним достоїнством тез є критика різних антинаукових «теорій» про походження Київської Русі. Науково-методологічний підхід вченого до висвітлення історичного процесу, ґрунтовність висновків можуть бути прикладом й при дослідженні інших проблем історії.

Зрозуміло, тезисний характер праці не дає можливості детально спинитися на багатьох питаннях. Немає сумніву в тому, що в монографії висловлені положення будуть більш доказовими й переконливими. У процесі ж ознайомлення з тезами виникають деякі питання і побажання. Вважаємо за доцільне звернути на них увагу.

Так, на основі численних фактів, які відносяться до різних етапів передісторії Київської Русі, академік Б. О. Рибаків стверджує, що «найбільш інтенсивно історичний розвиток відбувався не на півночі, а на півдні, в Середньому Подніпров'ї, і при цьому за багато століть до появи норманів» (№ 1, с. 55). І автор це положення доводить. В цьому процесі, безумовно, відіграла важливу роль взаємодія суспільства і природи. Сподіваємось, що у монографії питання історичної географії будуть висвітлені більш докладно.

Б. О. Рибаків неодноразово відзначає, що переселення протослов'ян, а потім східних слов'ян відбувалося під тиском кочовиків. Однак були й інші, можливо вагоміші причини їх переміщень, про що, наприклад, свідчать освоєння ними Подунав'я, перехід радимичів на Сож «от ляхов» та ін. У результаті цих переселень слов'янам доводилося співіснувати з іншими етнічними групами. Питанням їх взаємозв'язків слід, на нашу думку, приділити більше уваги.

Вищою формою єднання східних слов'ян були союзи племен. Автор вважає, що «головною причиною об'єднання племен у союзи була, очевидно, необхідність відсічі войовничим сусідам: кіммерійцям і скіфам на сході й кельтам на заході. Але були, треба думати, і внутрішні, не досить ясні для нас підстави для інтеграції племен». Вважаємо, що перевагу все ж слід віддавати внутрішнім причинам. Адже подібний процес у свій час відбувався й у згаданих войовничих сусідів слов'ян.

Для повноти аргументації на користь існування племінних союзів можна згадати не тільки археологічні пам'ятки, а й діалектичні відмінності, які ще донедавна зберігалися, наприклад, на українських землях.

Хотілося б, щоб «Змійовим валам», цій визначній і оригінальній споруді Середнього Подніпров'я, що за твердженням автора, виникла в II—IV ст., в монографії було відведено більше місця.

Б. О. Рибаків зазначає: «Київські висоти і Поділ з їх багатством кладів римських монет і речей були крайнім північним пунктом, відзначеним слідами зовнішньої торгівлі» (с. 69). На нашу думку, навіть у ті далекі часи (III—IV ст.) ці важливі пункти не могли відігравати роль тільки торговельних осередків. Вони набували значення своєрідного державного центру — адже на цьому місці виник столичний град Київської Русі.

Тези Б. О. Рибаків сприяють посиленню уваги вчених до кардинальних проблем історії Давньої Русі. Безумовно, поява у світ монографії вченого стане новим творчим вкладом у розвиток радянської історичної науки.

Б. А. ШРАМКО,
доктор історичних наук
(Харківський держуніверситет)

Тези академіка Б. О. Рибакова мають велике значення для розвитку радянської історичної науки. Вони відбивають давно назрілу потребу в створенні цілісної концепції історії східних слов'ян, яка б ґрунтувалася на сучасних досягненнях науки.

Вважаємо за доцільне спинитися на деяких питаннях історії праслов'ян скіфських часів раннього залізного віку. Б. О. Рибаків переконливо довів, що праслов'янські племена, яких греки називали борисфенітами (дніпрянами), скіфами-орачами або скіфами-землеробами, жили у східноєвропейському лісостепу — як на Правобережжі, так і на Лівобережжі Дніпра². В останньому випадку вони, очевидно, входили до складу гелono-будинського політичного об'єднання.

Вчені мають уже достатньо великий матеріал, щоб простежити процес формування культури праслов'ян (лісостепових землеробів) початку залізного віку ще з передскіфських часів. Всі основні її риси склалися вже на ранньожабитицькому етапі (VIII ст. до н. е.), тобто ще до того часу, коли у степах Північного Причорномор'я панував племінний союз споріднених із скіфами кочовиків — кіммерійців³. Протягом усього скіфського періоду (друга половина VII—III ст. до н. е.) праслов'янська культура Правобережжя розвивалася, зберігаючи свої специфічні ознаки.

Формування лісостепової землеробської культури на Лівобережжі Дніпра та у басейні Сіверського Донця відбувалося також у доскіфські часи, з VIII ст. до н. е. Основні її риси склалися не тільки під впливом праслов'ян Правобережжя, а й за безпосередньою участю переселенців звідти. Крім того, населення пізньозрубної (кіммерійської) й бондарихінської культур, яке локалізувалося на цих землях ще до початку скіфської епохи, певною мірою сприяло розвитку землеробської культури Лівобережжя. Отже, у східноєвропейському лісостепу чітко простежується безперервний розвиток місцевого населення, пов'язаного з культурами бронзового віку. Лише з VI ст. до н. е. встановлюються його тісні культурно-економічні зв'язки із степовими скіфами. Вони знаходять вияв у поширенні певних типів скіфської зброї, кінської упряжі й звіриного стилю у мистецтві. При цьому специфічні особливості місцевої культури теж зберігаються.

Наявність давньої іранської топонімики у деяких частинах лісостепового Лівобережжя пов'язана не з проникненням сюди значної кількості скіфів. Вона ймовірніше за все доскіфська, кіммерійсько-гелонська. Це дає можливість зрозуміти й ті свідчення про гелонів, які містяться у писемних джерелах. Відомо, що Геродот та інші античні автори не ототожнюють гелонів з власне скіфами і навіть підкреслюють деякі зовсім відмінні від останніх риси в їх господарстві й культурі. В той же час відзначається місцеве походження гелонів, їх близькість до скіфів (зокрема, Геродот вказує, що вони розмовляють на якомусь діалекті північноіранської мови). В світлі археологічних даних гелонів можна розглядати як нащадків тих споріднених із скіфами пізньозрубних (кіммерійських) племен, які взяли участь у формуванні лісостепової землеробської культури раннього залізного віку на Лівобережжі.

² Рибаків Б. А. Геродотова Скифия. М., 1979, с. 195—238.

³ Покровська Є. Ф. Поселення VIII—IV ст. до н. е. на Тясміні. — Археологія, 1972. Т. 7, с. 43—65; Ильинская В. А. Относительная хронология раннескифских курганов бассейна р. Тясмин. — Советская археология, 1973, № 3—22.

Кіммерійцями вважають мешканців степів Північного Причорномор'я. Однак у Плутарха є відомості про те, що велика й найбільш войовнича їх частина після того, як скіфи витіснили її із степів, оселилася у лісовому краї (Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Гай Марий, XI).

Таким чином, населення Лівобережжя являло собою етнічний масив змішаного походження. Він утворився з гелонів (зрубнокіммерійський елемент) і будинів (бондарихінський елемент) при значному впливі праслов'ян з Правобережжя і за безпосередньою участю переселенців з цих земель. В архаїчний період, коли ще не відбулося повне злиття цих груп населення, у басейні Ворскли виділяються окремі поселення праслов'ян. Так, у великому центрі племінного союзу на Більському городищі (місто Гелон)⁴ західне укріплення займали праслов'яни, які належали до культури жаботинського типу, а на східному жило змішане, в основному гелоно-будинське населення, в культурі якого також відчувається значний вплив праслов'ян. Дуже показовими є матеріали, одержані при розкопках святилища VI—V ст. до н. е. на Більському городищі. Вони підтверджують тісні зв'язки між двома зонами праслов'янського масиву (лужицької й скіфської)⁵. Так, було знайдено багато культурних предметів, які в такому повному комплексі зустрічаються у пам'ятках лужицької культури⁶.

Особливої уваги заслуговує теза Б. О. Рибаківа про те, що у праслов'ян у скіфські часи існував вже не тільки союз племен, а й класове суспільство. Вчені-скіфологи, говорячи про це, традиційно мають на увазі державу на чолі із степовими царськими скіфами, деспотична влада яких нібито поширювалася аж до лісової зони. Осілим землеробам лісостепу відводилася лише роль підвладного населення, яке повинно було сплачувати данину скіфам і виконувати різні повинності. Висловлювалося навіть припущення, що в VI ст. до н. е. Лівобережний лісостеп був завойований скіфами, і в Посуллі знаходився Геррос, де вони ховали своїх царів⁷. Проте ця думка не знайшла підтримки у інших дослідників⁸. Що ж до завоювання скіфами лісостепу або підкорення лісостепових племен їх політичному владарюванню, в джерелах немає таких даних, як і згадок про сплату данини. Свідчення ж Страбона, на яке посилаються при цьому, відноситься до території Криму. В той же час є чимало даних, які дають змогу стверджувати, що лісостепові племена мали свої політичні об'єднання й не входили до складу держави степових скіфів. Про це свідчить, зокрема, відзначений Б. О. Рибаківим високий рівень розвитку всіх основних галузей виробництва і торговельні зв'язки праслов'янського і гелоно-будинського населення. Постійний розвиток господарства лісостепових племен спостерігається протягом усього скіфського часу, що не відповідає статусу підкореного населення. З VI ст. до н. е. лісостепові племена ведуть жваву зовнішню торгівлю. В похованнях дружинників знайдено багато зброї, а в курганах знаті — імпортованих речей.

У скіфські часи лісостеп був оточений системою могутніх оборонних споруд, а Більське городище взагалі не має собі рівних в усій Східній Європі. Це переконливий доказ самостійності, а не підлеглості лісосте-

⁴ Шрамко Б. А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелоно-будинская проблема. — Советская археология, 1975, с. 65—85; Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. М., 1979, с. 152—166.

⁵ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. М., 1981, с. 329.

⁶ Gediga V. Motywy figuralne w sztuce ludności kultury luzyckiej. Warszawa, 1970, s. 32—143.

⁷ Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья. К., 1968, с. 174.

⁸ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия, с. 112.

пових племен. Існування невеликої кількості курганів із скіфськими похованнями в катакомбах у деяких місцевостях південної окраїни Лісостепу (Новомиргород, Бориспіль) слід розглядати як результат мирного осідання окремих груп кочовиків на території землеробських племен і перехід їх під покровительство останніх.

Високий рівень майнової диференціації лісостепового населення, наявність поховань професіональних воїнів-дружинників, розвиток городищ, які були не тільки воєнно-політичними, а й ремісничо-торговельними центрами, систематичне виробництво продукції для зовнішньої торгівлі — все це свідчить про розклад первісно-общинного ладу й виникнення з V—IV ст. до н. е. ранньокласового суспільства і примітивних державних утворень. Праслов'яни лісостепового Правобережжя й населення Лівобережжя входили, очевидно, до складу різних політичних об'єднань. Євстафій, коментуючи землеописання Діонісія, автора початку II ст. н. е., який використовував давні перипли, говорить про існування держави у гелонів⁹.

Слід відзначити і той факт, що лісостепове землеробське населення, в тому числі й праслов'яни, які вже з архаїчної епохи мали великі ремісничі центри, внесло значний вклад у створення і розвиток скіфського мистецтва, поєднуючи у своїх творах власні і скіфські мотиви. У степовій Скіфії до кінця V ст. до н. е. не було великих ремісничих центрів. Тому місцеві вироби у скіфському звіриному стилі виготовлялися для всієї Скіфії переважно у лісостеповій зоні. Це доведено знахідками ливарних форм і ливарного браку в поєднанні із залишками майстерень.

В. Д. БАРАН,
доктор історичних наук
(Інститут археології АН УРСР)

У своїй новій праці Б. О. Рибakov присвятив багато місця питанням походження слов'ян. Комплексний підхід до проблеми, використання археологічних, лінгвістичних, етнографічних і письмових даних дали змогу автору набагато розширити хронологічні й територіальні рамки дослідження тих етнокультурних та соціально-економічних процесів, що привели до виникнення слов'янських державних утворень і, зокрема, східнослов'янської держави — Київської Русі.

Тези вченого, в яких висвітлено й обґрунтовано основні віхи розвитку слов'ян — від виділення з індоєвропейської спільності у II тис. до н. е. до формування ранньосередньовічних слов'янських культур — сприятимуть дальшим дослідженням ранньої історії слов'ян.

На території Східної й Центральної Європи, у межах річки Дніпра та Одрі Б. О. Рибakov виділяє ті археологічні культури (тшинецько-комарівську II тис. до н. е., лужицьку, ряд скіфських землеробських культур, милоградську I тис. до н. е., зарубинецьку, пшеворську, черняхівську рубежу і першої половини I тис. н. е.), які включають пам'ятки праслов'ян і давніх слов'ян. У процесі їх дальшого розвитку формуються слов'янські середньовічні старожитності, характерні для конкретних племен або племінних союзів, згадки про яких зафіксовані у писемних джерелах.

Звичайно, багато положень запропонованої концепції потребують обґрунтування новими археологічними матеріалами. Адже в наш час продовжується відкриття нових пам'яток і навіть культур. Як відомо, лише в останні десятиріччя на території Східної й Центральної Європи

⁹ Евстафий. Комментарии к Дионисию. 310. — ВДИ, 1948, № 1, с. 247.

було знайдено слов'янські пам'ятки V—VII ст. н. е., що позитивно вплинуло на вивчення проблем слов'янського етногенезу.

У процесі пошуків джерел ранньосередньовічних пам'яток слов'ян визначилося два напрями. Одна група дослідників пов'язує їх із зарубинецькою і київською культурами, поширеними у верхів'ях Дніпра (П. М. Третьяков, В. М. Даниленко, Й. Вернер, К. Годловський)¹⁰, друга (В. В. Седов, І. П. Русанова) — з пшеворською, яка локалізується у межах річки Вісли та Одри¹¹. Дослідники першої групи виключають з процесів утворення слов'янських старожитностей раннього середньовіччя посіїв пшеворської й черняхівської культур, яких Й. Вернер і К. Годловський називають германцями, а другої — населення київської культури, вважаючи його балтами. П. М. Третьяков допускав наявність у пшеворській і черняхівській культурах слов'янських елементів, але відводив їм незначне місце¹².

Ці погляди виглядали достовірними до того часу, поки слов'янські старожитності досліджувалися на матеріалах поселень і могилок, датованих не раніше VI ст., тобто вивчалися вже розвинуті культури. Між ними і культурами римського часу на цій же території існувала хронологічна лакуна приблизно в сто років, що заважало їх порівняльному вивченню. Останнім часом на великій території від верхів'я Псла до верхів'їв Дністра і Прута було відкрито пам'ятки, які включають комплекси V ст. н. е. Вони являють собою, з одного боку, найбільш ранній горизонт середньовічних слов'янських пам'яток, з другого, — найпізніший пласт культур римського часу. Хронологічна прогалина заповнилася археологічним матеріалом, порівняльне вивчення якого показало безперервність розвитку матеріальної культури місцевого населення на цій території. У той же час виявилось, що жодна з культур першої половини I тисячоліття н. е. сама по собі не є попередником слов'янських ранньосередньовічних старожитностей. Вони інтегрують в собі елементи ряду культур: київської, черняхівської, пшеворської. Відкрито також перехідні пам'ятки (Хитці, Теремці, Бакота, Сокіл, Лука Каветчинська та ін.), які поєднують риси римського і ранньосередньовічного періодів.

Таким чином, на археологічному матеріалі шляхом ретроспекції доведено слов'янську належність київської й пов'язаної з нею зарубинецької культур, а також наявність пам'яток слов'ян у складі черняхівської і пшеворської культур. Все це дає підстави стверджувати, що слов'яни на рубежі й у першій половині I тисячоліття н. е. займали не тільки Верхнє Подніпров'я, а й становили переважуючу частину населення лісостепу від середнього Подніпров'я до Верхньої Вісли.

Звертає на себе увагу той факт, що слов'янські пам'ятки V—VI ст., знайдені на захід від верхньої Вісли, при наявності спільних рис у похоронному обряді і керамічному матеріалі із старожитностями пражського типу в межах річки Дністра і Дніпра вже на самому ранньому етапі мають свої відмінності в житловому будівництві. Ці відмінності (неправильної форми або овальні, злегка заглиблені видовжені житла з вогнищем замість печі) зберігаються довгий час, і лише у VII—VIII ст.

¹⁰ Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966, с. 301—302; его же. У истоков древнерусской народности. Л., 1970, с. 43—110; Даниленко В. М. Позднерубинские памятники киевского типа. — Археология, 1976, № 19, с. 65—91; Вернер И. К происхождению и распространению антов и склавнов. — Советская археология, 1972, № 4, с. 102—115.

¹¹ Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв. М., 1976, с. 196—215; Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. М., 1979, с. 101—133; его же. Формирование славянского населения Среднего Поднепровья. — Советская археология, 1972, № 4, с. 116—130.

¹² Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности. Л., 1970, с. 50.

там з'являються квадратні напівземлянки з глиняною піччю або кам'яною, характерні з V ст. н. е. для слов'янських жител на схід від Вісли.

Все це призводить до важливого принципового висновку про паралельність розвитку цієї групи пам'яток незалежно від розселення на захід слов'янського населення з межиріччя Дніпра і Вісли та навпаки. Отже, ні верхньодніпровські пам'ятки київського типу, ні пшеворські не могли бути тією єдиною основою, на якій виникли всі слов'янські культури раннього середньовіччя. Думка про поширення вже повністю сформованої ранньосередньовічної слов'янської культури на захід — у межиріччя Вісли та Одри або на схід — у межиріччя Вісли і Дніпра — не підтверджується археологічними джерелами. Наші висновки цілком узгоджуються з основними положеннями, викладеними в тезах Б. О. Рибаківа¹³.

Значно менше, ніж розглядувана проблема, досліджено історичною наукою питання про співвідношення археологічних культур у II і I тисячоліттях до н. е. Навіть їх етнічна інтерпретація в більшості не однозначна. Все це свідчить про актуальність дальших розробок етнокультурного плану, що мають вестися у напрямі, визначеному Б. О. Рибаківом. Розроблена ним концепція слов'янського етногенезу потребує поглиблених досліджень у галузі праслов'янської археології: значного розширення їх хронології при вивченні етногенетичних процесів, збільшення уваги до періодів раннього заліза і бронзи. Така постановка питання впливає із сучасного стану джерельного матеріалу і свідчить про своєчасність опублікованих тез та їх важливе наукове значення.

В. В. АУЛІХ,
кандидат історичних наук

(Інститут суспільних наук АН УРСР)

Нова концепція передісторії Київської Русі закликає до творчої дискусії, до перегляду деяких усталених в науці поглядів.

Б. О. Рибаківа розширює хронологічні межі передісторії Київської Русі до II тис. до н. е., прагнучи простежити розвиток слов'янських племен і племінних об'єднань протягом трьох тисячоліть. Проте лаконічна форма тез, яку вибрав автор, не дає можливості використовувати посилання на джерела, внаслідок чого не всі положення однаково повно підтверджені доказами.

Одним з найбільш проблематичних є питання: з якого саме часу можна говорити про слов'ян чи праслов'ян? Археологи досі сперечаються, намагаючись пов'язати з давніми слов'янами ті чи інші племена, що проживали на східнослов'янській території на початку I тисячоліття н. е. Так, хоча більшість дослідників не має сумнівів щодо слов'янської належності носіїв зарубинецької культури, однак існує припущення, що це — західні балтійці¹⁴. Триває також дискусія про етнічну належність пенківської культури V—VII ст. н. е.¹⁵

Питанням, пов'язаним з походженням слов'ян, чималу увагу приділяють й мовознавці. Так, Ф. П. Нілін вважає, що на межі III—II ти-

¹³ Баран В. Д. Славяне в середині I тисячелеття н. е.— В сб.: Проблемы этногенеза славян. К., 1978, с. 5—39; його ж. Черняхівська культура. К., 1981, с. 152—177.

¹⁴ Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. М., 1970, с. 44, 48, 191, 200.

¹⁵ Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. М., 1979; Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). К., 1975; Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е. К., 1980; Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв. М., 1976.

сячоліття до н. е. сталася германо-балто-слов'янська мовна єдність, а про існування загальнослов'янської мови можна говорити лише з I тисячоліття до н. е. Утворення єдиної мови західних слов'ян дослідник відносить до VIII—IX ст. н. е.¹⁶

Висновки мовознавців дещо відрізняються від тих, що висловлюють археологи. Останні, хоч і датують виникнення слов'янської спільності кінцем I тисячоліття до н. е., розподіл її на східну, західну й південну галузі відносять до більш давніх часів, ніж мовознавці¹⁷.

В такій ситуації думка Б. О. Рибакова про слов'янське населення Наддніпрянщини в I і II тисячоліттях до н. е. вимагає нових, дуже вагомих доказів. Сподіваємось, що повний текст праці вченого дасть вичерпну відповідь на одне з важливих питань історії.

Б. О. Рибаків лаконічно, але переконливо відхиляє вигадки норманістів про роль варягів у процесі консолідації східнослов'янських племен і про неслов'янське походження етноніма «Русь». Учений визначає межі «Руської землі». При цьому він звертає увагу на двояке значення цього терміна. В широкому розумінні — це сукупність усіх східних слов'ян, у вузькому — територія народу «рус», або «рос», на Середньому Дніпрі, досить добре вивчена завдяки археологічним матеріалам дружинного типу, відомих як «старожитності антив». Б. О. Рибаків зазначає, що в даному випадку більш правильним є термін «старожитності русів», оскільки «анти» — поняття дуже широке. Цікавим нам уявляється й зіставлення етноніма «рус», або «рос», з гідронімом «Рось».

Цілком переконливим є висновок Б. О. Рибакова про те, що хозари аж ніяк не сприяли утворенню Руської держави, як це вважалося донедавна. На основі аналізу літопису вчений стверджує, що слов'яни ніколи не сплачували їм дані як такої й спростовує думку про васальну залежність слов'янських племен від хозарського каганату.

У підрозділі «Київська Русь VIII—IX ст.» Б. О. Рибаків розглядає соціальну організацію і суспільний лад східних слов'ян. Він наводить нові дані про їх племінні союзи й суперсоюзи. Заслуговує уваги також малорозроблена проблема десятинного принципу адміністративного поділу суспільства.

Б. О. Рибаків, счевидно, поділяє думку Б. Д. Грекова, який довів у своїх працях, що рабство у східних слов'ян не відігравало важливої ролі, існуючи у патріархальній формі. В усякому разі автор тез не спиняється спеціально на цьому питанні. Однак останнім часом вийшла з друку цікава монографія А. П. П'янкова, присвячена походженню суспільного і державного ладу Давньої Русі. Автор доходить висновку, що в східнослов'янському суспільстві існував рабовласницький лад¹⁸. Сподіваємось, що Б. О. Рибаків, розробляючи порушену тему, висловить своє ставлення до цієї думки.

Становить інтерес твердження вченого про існування на Русі «полюддя» як найпростішої форми феодалної експлуатації. Його організація, зазначає Б. О. Рибаків, була виявом існування системи васалітету.

Важливе теоретичне значення має положення про нерівномірні темпи розвитку східнослов'янських племен у різних районах зайнятої ними території. Б. О. Рибаків доводить, що всі прогресивні зміни в

¹⁶ Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л., 1972.

¹⁷ Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966, с. 230; Седов В. В. Указ. соч., с. 44.

¹⁸ П'янков А. П. Происхождение общественного и государственного строя Древней Руси. Минск, 1980

суспільстві виникали на півдні, у Середній Наддніпрянщині, і тільки наприкінці I тисячоліття н. е. починається процес вирівнювання й інтеграції східнослов'янських племен по всій території Давньої Русі.

Широта порушених Б. О. Рибаківим проблем і глибоко науковий підхід до їх розв'язання — запорука того, що майбутня праця вченого стане новим словом в історичній науці.

Я. Д. ІСАЄВИЧ,
доктор історичних наук
(Інститут суспільних наук АН УРСР)

Тези, викладені в статті академіка Б. О. Рибаківа, свідчать, що при комплексному використанні джерел писемні пам'ятки можуть дати для історії значно більше, ніж здається на перший погляд. Вони допомагають розв'язати цілий ряд питань і, зокрема, таких, як характер та історичне значення східнослов'янських племінних союзів — заключного етапу «передісторії» Русі. Б. О. Рибаків також відзначає, що літописці ніколи не називали полян, сіверян, уличів племенами. Цей термін вперше вжили історики XVIII ст. Сучасні дослідники розглядають їх як племінні союзи. Така назва вказує на генезис етносоціальних утворень, у рамках яких формувалися державні організми — безпосередні попередники Київської Русі.

Б. О. Рибаків висвітлює передісторію племінних союзів і князівств, які утворилися на їх основі, показує, що саме в їх рамках відбувався тривалий процес визрівання східнослов'янської державності. Дуже цікавим з цієї точки зору є факт збігу в межах «прабатьківщини слов'ян» ареалів племінних князівств VI—VIII ст. н. е. з ареалами локальних варіантів археологічних культур XV—XIII ст. до н. е. і VI—IV ст. до н. е. При цьому вчений застерігає, що археологічні групи XV—XIII ст. (варіанти комарівсько-тшинецької культури), можливо, відбивають лише скупчення людей, зумовлені природно-географічними умовами. До цього можна було б додати, що географічна зумовленість ареалів розселення, наявність різних перепон на міграційних шляхах — це якраз ті фактори, що сприяли етнічній консолідації слов'ян і певній стабільності заселення ними окремих природно-географічних областей.

Однак природні межі не могли запобігти перекроюванню політичної карти. Змішувалися й перехрещувалися зони впливів та взаємозв'язки міжплемінних союзів, утворювалися й зникали їх різноманітні комбінації. Та на якомусь етапі розвитку виник більш-менш стабільний зв'язок певного етнічного ядра з конкретною територією. Хоч міграції й політичні зміни істотно впливали на етногенетичні процеси, континуум автохтонного населення все ж зберігався тією чи іншою мірою в межах більшості східнослов'янських земель.

Академік Б. О. Рибаків відзначає особливо високий розвиток племен Середньої Наддніпрянщини протягом V—IV ст. до н. е. і в II—IV ст. н. е. Саме на той час припадає найбільша інтенсивність контактів слов'ян (праслов'ян) з античним світом, що не могло не впливати на внутрішню еволюцію племінних союзів того часу. Зокрема, слов'яни-сколоти спілкувалися з грецькими полісами Причорномор'я. Пізніше, як зазначає Б. О. Рибаків, каталізатором суспільного розвитку слов'ян були їх політичні й торговельні відносини з Римською імперією. Антична спадщина не мала для слов'ян такого величезного значення, як для народів Західної Європи. Проте їх знайомство з греко-римськими зразками державного устрою, з розвинутим класовим суспільством не могло не позначитися на ході формування їх соціально-політичних інститутів. У

зв'язку з цим доцільно глибше вивчати відносини предків слов'ян з античним світом.

Наявність континууму населення в межах конкретних історичних областей забезпечувала спадкоємність культурно-етнічного розвитку слов'ян. Певна територіальна стійкість племінних союзів і князівств, які утворилися на їх основі — одна з передумов стабільності зовнішніх кордонів Київської Русі в тих районах, де міграційні потоки були відносно обмеженими. Так, західна межа дулібсько-волинського союзу (в районі р. Вепра, на захід від Червенських градів) стала з часом західним кордоном Київської Русі. Кожному з племінних союзів поряд з рисами загальнослов'янськими і загальносхіднослов'янськими були, звичайно, притаманні й специфічні особливості у господарстві, побуті, суспільно-політичних інститутах. Питання про роль цих союзів в етногенезі Русі заслуговує, на думку Б. О. Рибаківа, особливої уваги. Він, як і ряд інших авторів, вважає можливим називати «Несторові племена» своєрідними народностями, звичайно, на початковій стадії формування. Вже сама стійкість племінних союзів-князівств свідчить про наявність певної етнічної самосвідомості населення в їх межах, тоді як залишки свідомості своєї належності до окремих племен, що входили у ці об'єднання, нівелювалися досить швидко. В усякому разі «Повість временних літ» називає лише союзи племен і зовсім не згадує назв їх складових частин. Водночас у період розвитку окремих племінних князівств зберігалася та утверджувалася свідомість єдності всіх слов'ян і в тому числі їх східнослов'янської групи, чому сприяв розвиток політичних та економічних відносин між ними. Все це полегшувало процес згуртування всіх племен навколо тих наддніпрянських племінних союзів, які академік Б. О. Рибаків слушно вважає «ядром» Русі.

Дослідник зазначає, що форми об'єднання далеко не завжди були мирні, до того ж формування «союзу союзів» — процес тривалий і багатоетапний. На ранніх стадіях політичні зв'язки між окремими племінними союзами були нестійкими, що зумовлювалося внутрішніми та зовнішніми причинами. Так, дуліби й прикарпатські хорвати на початку Х ст. мали політичні відносини з Києвом (про це свідчить участь цих племінних союзів у поході 911 р. на Візантію). Зв'язки з розвинутим Київським князівством стали одним з факторів дальшого розвитку і зміцнення цих племінних союзів. Однак у 60—80 роках Х ст. на західні окраїни дулібської та хорватської території поширився на деякий період вплив Чехії та її данників — віслянсько-лендзянського об'єднання. Цілком можливо, що місцеві князі давали політичні зобов'язання одночасно Києву, чехам та їх васалам.

Така політика забезпечувала їм незалежність. Проте в результаті походу Володимира Святославича 981 р. влада Київської Русі була відновлена на західних окраїнах дулібської та хорватської території. Подібні зміни форм політичних відносин мали місце і в ході інтеграції інших племінних союзів навколо Києва.

В працях деяких істориків та лінгвістів стверджується, що етнічна консолідація східнослов'янських племен була наслідком їх включення до Київської Русі. На нашу думку, з аргументації Б. О. Рибаківа випливає інший висновок: процес етнічної консолідації східних слов'ян відбувався протягом усєї тривалої передісторії Київської Русі. Утворення ж «союзу союзів» значно посилює консолідаційні процеси.

Дослідження академіком Б. О. Рибаківим складних і суперечливих процесів, що завершилися утворенням розвинутої ранньофеодальної держави — Київської Русі, дає змогу краще й повніше зрозуміти її соціальну і політичну структуру. Висловлені вченим положення відкривають широкі горизонти для дальшого наукового пошуку.

П. П. ТОЛОЧКО,
кандидат історичних наук
(Інститут археології АН УРСР)

Дослідники, які займаються питаннями походження того чи іншого міста, як правило, ставлять його розв'язання в залежність від вирішення загальної проблеми: коли ж починаються міста на Русі? В такій, здавалось би, цілком слушній постановці питання є певна методологічна помилка, оскільки припускається, що спочатку сформувалася держава, а потім почали з'являтися міста. Проте останні є одним з найістотніших елементів державності вже на перших етапах її розвитку. На цьому особливо наголошує академік Б. О. Рибаків¹⁹. Думка про те, що взаємозв'язані процеси виникнення Давньоруської держави і походження міст є результатом тривалого внутрішнього розвитку східнослов'янського суспільства, дістали переконливе обґрунтування в тезах Б. О. Рибаківа. На нашу думку, ця праця — взірець системного дослідження. Розглядаючи слов'янське суспільство як цілісну систему і виходячи із законів його функціонування і розвитку протягом кількох тисячоліть, Б. О. Рибаків відтворив широке історичне полотно. Походження Русі й виникнення на її території найдавніших міст він цілком справедливо співвідносить з двома найважливішими історичними етапами в житті східних слов'ян: VI—VII ст. і VII—IX ст.

Як відомо, в радянській історіографії щодо проблеми походження Києва визначилися три основні концепції. Одна з них, глибоке і переконливе обґрунтування якої дав Б. О. Рибаків, зводиться до того, що його виникнення слід пов'язувати з діяльністю полянського князя Кия, який заснував «городок» на Дніпрі і князував у ньому в кінці V — першій половині VI ст.²⁰ Згідно з іншою, найпоследовнішими прихильниками якої є М. К. Каргер та І. П. Шаскольський, виникнення Києва відноситься до IX—X ст., тобто до часу перших датованих згадок його у літопису²¹. В. П. Петров, М. Ю. Брайчевський та деякі інші вчені вважають, що історію Києва необхідно розпочинати від тих поселень, які з'явилися на місці майбутнього міста на рубежі нової ери²². Дві останні концепції не враховують відомого марксистського положення про те, що «протилежність між містом і селом починається разом з переходом від варварства до цивілізації, від племінного ладу до держави...»²³. Вони або пов'язують початок Києва із заключним етапом формування класового суспільства або відносять виникнення міста взагалі за межі середньовіччя.

Початок нового, вищого етапу в розвитку східних слов'ян припадає на VI—VII ст. В той час у Середньому Подніпров'ї активізувалися процеси розкладу первіснообщинного ладу і зароджувалися ранньокласові відносини, а також розпочиналася політична і культурна консолідація слов'янських племен. У період формування східнослов'янської державності з'явилися й якісно нові поселення — центри зосередження нових інститутів влади.

Одним з таких центрів був Київ, безперервний розвиток якого, про що свідчать археологічні й писемні джерела (останні добре проаналі-

¹⁹ Рибаків Б. А. Город Кия. — Вопросы истории, 1980, № 5, с. 34.

²⁰ Его же. Новая концепция предьстории Киевской Руси. — История СССР, 1981, № 1, с. 75.

²¹ Каргер М. К. Древний Киев. М.—Л., 1958. Т. I, с. 90; Шаскольский И. П. Когда же возник Киев? — Культура средневековой Руси. Л., 1974, с. 70—72.

²² Петров В. П. Про першопчатки Києва. — УІЖ, 1962, № 8; Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ. К., 1963.

²³ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 46.

зовані Б. О. Рибаківим у ряді праць), розпочався наприкінці V — на початку VI ст. Вихідною точкою розвитку Києва стала Замкова гора. Проте вже у VI—VII ст. були заселені й навколишні висоти — Старокиївська і Дитинка, а також частина Подолу. Саме в цих районах спостерігається найбільша концентрація знахідок, датованих третьою чвертю I тисячоліття н. е.: візантійські монети імператорів Анастасія I і Юстиніана I, візантійські амфориски, фібули з виімчатою емаллю, срібні браслети з потовщеними кінцями, зооморфні й антропоморфні фібули. Останнім часом тут вдалося виявити і дослідити рештки кількох житлових і господарських будівель з керамікою корчакського типу, яка датується кінцем V—VI ст. На Старокиївській горі виявлено городище, яке є всі підстави пов'язувати з літописним «городком» Кия.

Дослідники, які прагнуть збагнути суть того чи іншого історичного явища, що відноситься до перехідного етапу між двома формаціями, завжди стоять перед вибором: на базі якої закономірності (відживаючої чи тієї, що народжується) слід здійснювати його аналіз. Приклад з проблемою виникнення найдавніших східнослов'янських міст показує, що вчені не завжди вирішують її правильно. Часто один і той же центр одними дослідниками розглядається як міжплеменний, що відноситься цілком до первіснообщинної формації, іншими — як ранньоміський, що свідчить про зародження соціально-класової структури суспільства. Остання згідно з дослідженням Б. О. Рибаківим у східних слов'ян почала складатися в VI—VII ст., коли в Середньому Подніпров'ї відбувалося формування великого «союзу союзів» на чолі з Руссю. Його політико-адміністративним і культовим центром став Київ.

На наступному етапі історичного розвитку східнослов'янського суспільства (VIII—IX ст.) в сільському господарстві, ремеслі, торгівлі, а також у соціальних відносинах було досягнуто такого рівня, за якого деякі зосередження племен або союзів племен переросли у справжні ранньофеодальні міста. Серед них був і Київ, який став одним з головних політичних, економічних і культурних центрів східних слов'ян.

На рубежі VIII і IX ст. у Середньому Подніпров'ї, на базі колишніх князівств — полянського, сіверянського і древлянського — склалося об'єднання «Руська земля» на чолі з Києвом. Як переконливо показав Б. О. Рибаків, це був своєрідний варіант ранньофеодальної держави з верховною власністю на землю, васалітетом, заснованим на земельних володіннях, і з широким круговоротом додаткового продукту.

Зміни, які відбувалися у житті східнослов'янського суспільства VIII—IX ст., залежали від рівня розвитку центрального міста Русі — її соціального і політичного осередку — і в свою чергу глибоко впливали на нього. Як показує аналіз археологічних джерел, у кінці зазначеного періоду Київ перетворився у великий економічний центр і мав цілком сформовану соціальну структуру феодального міста.

Підсумовуючи сказане, необхідно відзначити, що основні етапи ранньої історії Києва повністю відповідають основним етапам формування східнослов'янської державності, визначеним Б. О. Рибаківим у його новій праці.

М. Ф. КОТЛЯР,
доктор історичних наук,
(Інститут історії АН УРСР)

Питання про час і обставини утворення першої східнослов'янської держави — Київської Русі — належить до найбільш дискусійних у вітчизняній історіографії. Так, деякі представники дореволюційної бур-

жуазної науки пов'язували утворення Київської Русі з об'єднанням князем Олегом Києва і Новгороду у 882 р. Та згодом ця думка була спростована. Адже не можна зводити все розмаїття процесів державотворення до одноразової, хоч і важливої політичної події.

У 20-і роки ХХ ст. М. М. Покровський спробував відродити положення про начебто відсутність у східних слов'ян державності аж до ХVІ ст. Лише завдяки зусиллям академіка Б. Д. Грекова та його послідовників у радянській історичній науці 30-х років загальноприйнятою стала теорія виникнення Давньоруської держави в ІХ—Х ст. В останні роки життя Б. Д. Греков був схильний відносити зародження східнослов'янської державності до VII—VIII ст. Проте його точка зору не утвердилася в історіографії, і до цього часу більшість радянських вчених вважає добою виникнення Київської Русі ІХ ст., а завершення її утворення відносить до періоду князювання Володимира Святославича і Ярослава Мудрого.

Ми зробили цей стислий історіографічний огляд, щоб підкреслити складність проблеми, яку вирішив розв'язати академік Б. О. Рибаків. На підставі археологічних матеріалів і аналізу етнографічного вступу до «Повісті временних літ» вчений доходить висновку, що у літописному переказі відображено етап формування території Київської держави, який датується VII—VIII ст. Б. О. Рибаків доводить, що протягом VI—VII ст. Русь зросла приблизно вдвоє і стала в один ряд з найбільшими державами Західної Європи. Ця думка є перспективною в плані дальших історичних досліджень.

Водночас необхідно відзначити, що окремі положення концепції Б. О. Рибаків потребують додаткового роз'яснення і конкретизації. Незрозумілою, наприклад, є теза про те, що племінний союз дулібів був розбитий аварами і залишки його розселились серед західних слов'ян. Адже авари «примучиша дулебы» в VII ст., а «Повість временних літ» згадує дулібський союз племен під 907 р.: «Иде Олег на Греки, Игоря оставив Киеве, поя же множество варяг, и словен, и чюдь, и словене, и кривичи, и мерю, и деревляны, и радимичи, и поляны, и северо, и вятичи, и хорваты, и дулебы, и тиверци». Отже, дуліби названі серед східнослов'янських племінних об'єднань. Можливо, Б. О. Рибаків по-новому прочитав наведений нами літописний текст?

Вчений стверджує, що великий союз хорватів у VII ст. був вимушений залишити свої землі на східних схилах Карпат і просунутись далеко на захід, до берегів Адріатичного моря. Як відомо, питання про хорватів належить до числа найскладніших у «Повісті временних літ». Старожитності цього племінного об'єднання є маловиразними з погляду археології. Дослідники досі сперечаються навіть з такого кардинального питання, як спосіб поховань хорватів: курганний чи безкурганний. Археологічні пам'ятки, які гіпотетично їм належать, не дають поки що можливості конкретно окреслити ареал їх розселення. Мало прояснює справу й літопис. Нестор наче забуває спочатку про хорватів, не згадуючи їх у переліку літописних племен (тобто племінних союзів) у вступній частині до «Повісті временних літ», і називає їх лише в записах початку і кінця Х ст. Можливо, Б. О. Рибаків вважає ці записи (зокрема, літописну статтю 992 р. «Иде Володимир на хорваты») пізнішими інтерполяціями. Адже інакше важко пояснити сутичку між київським князем і хорватським об'єднанням племен, яка не могла відбутись на берегах Адріатики. Сподіваємось знайти відповідь на це питання у майбутній монографії вченого «Київська Русь».

Цікавим, на наш погляд, є пояснення Б. О. Рибаківим того факту, що «Повість временних літ» називає одних східних слов'ян русами, а

інших — просто слов'янами: першими були ті, які входили до складу щойно утвореної Руської держави, а інші залишалися на той час поза її межами. Цим, на думку дослідника, скористалися норманісти у спробах протиставити «варягів-русів» слов'янам.

Б. О. Рибаків досліджує становлення Київської Русі VIII—IX ст., розглядаючи всі основні процеси і явища розвитку східнослов'янського суспільства: вирівнювання соціально-економічного розвитку південних і північних земель, переростання родової общини у землеробську і зародження сусідської общини, створення замків як «вузлів міцності» суспільства. Говорячи про «фортеці замкового типу», вчений висловлює жаль з приводу того, що досі науці відомо лише кілька подібних укріплених поселень. Проте можна було б пригадати сотні міст у бужан, волиннян й інших південних східнослов'янських союзів племен, про які пише баварський географ другої половини IX ст. Нам здається, що в цьому джерелі йдеться якраз про подібні замки.

Праця Б. О. Рибаківа простежує шляхи переростання племінних союзів у державно-територіальні об'єднання-землі. Він підкреслює, що без визнання племінними князями і знаттю зверхності київського князя не могли б нормально функціонувати державні інститути, зокрема система збирання полюддя, не склався б ранньофеодальний сюзеренітет-васалітет. Вчений наочно показує, як поряд з полюддям (збиранням натуральної данини) складалася система відробіткової ренти.

Підсумовуючи свою працю, Б. О. Рибаків стверджує, що Київська Русь VIII—IX ст. — ранньофеодальна держава, у якій разом з визначенням порядку збирання ренти починає функціонувати суд, встановлюється верховна власність на землю, збираються податки.

Отже, висновки вченого мають важливе наукове значення і стимулюють дальшу розробку давньоруської проблематики.

Г. Я. СЕРГІЄНКО,
доктор історичних наук
(Інститут історії АН УРСР)

Тези академіка Б. О. Рибаківа — важливе явище в історичній науці. Створена вченим нова теоретична концепція є значним вкладом у розвиток суспільних наук. Її найбільша цінність полягає у виявленні глибоких місцевих коренів походження слов'ян. Теорія їх етногенезу дістала глибоко наукове обґрунтування.

Тези Б. О. Рибаківа вносять логічний порядок у характеристику численних археологічних культур. Вчений виявив певні закономірності у нагромадженню археологічному матеріалі і на основі його узагальнення побудував струнку наукову систему.

Початком формування слов'ян Б. О. Рибаків вважає середину II тисячоліття до н. е. Праслов'яни до того часу вже пройшли етап розвитку родоплемінного суспільства. Вони займали велику територію від Дніпра до Одера. І хоча цей масив у наступні часи дробився через вторгнення інших племен, територія його залишалася в основному стабільною. У східній частині праслов'янського світу найбільш важливою й історично сталою областю було Середнє Подніпров'я, де складалася чорноліська культура. Праслов'яни не тільки інтенсивно обжидали свою територію, а й обгороджували її оборонними валами, будівництво яких велось протягом багатьох століть до утворення Київської Русі. «Змійові вали» — свідчення високої матеріальної культури праслов'ян, наявності в них суспільно-економічної організації і державності.

Тези дають вагомий підстави досліджувати історію такого важливо-

го явища, як суспільство скелотських племен, що проживали у VI—IV до н. е. на Подніпров'ї. В ньому вже існували ранньокласові відносини, державність і певний рівень цивілізації. Таким чином, «загадкове тисячоліття» до утворення держави на Русі набуває реальних рис. В часи «скелотської єдності» й відбувалося розселення праслов'ян, що відобразив пізніше літописець Нестор.

Сарматська навала викликала зміни в економіці і культурі праслов'ян. Нова слов'янська державність відродилася на початку нашої ери.

Б. О. Рибаків обґрунтовує датування періодів розвитку слов'ян: «Троянові віки» (I—II ст. н. е.), «Бусові часи» (IV—V ст. н. е.), «Велике розселення слов'ян» (VI—VII ст. н. е.).

Автор приділяє багато уваги створенню полянського союзу слов'янських племен і заснуванню Києва у кінці V ст. н. е. Він цілком справедливо вважає, що це був один з найважливіших етапів, що підготували утворення Давньоруської держави.

Виникнення державного об'єднання слов'янських племен вчений відносить до VI—VII ст. н. е. Отже, тези остаточно розвінчують норманську теорію походження держави на Русі.

Б. О. Рибаків доходить висновку, що найбільш стійким і давнім ядром Руської землі було Середнє Подніпров'я з центром у Києві. Він називає й інші руські території з центрами у Новгороді, Полоцьку, Хордобі (союз племен вятичів). Звичайно, археологи можуть сперечатися з академіком з окремих питань. Однак загальна картина Руської землі здається незаперечною.

Великий інтерес становить дослідження Київської Русі VIII—IX ст. Підкреслюючи, що держава виникла на місці скелотського союзу племен, Б. О. Рибаків простежує спадковість розвитку слов'ян. Він висвітлює економічний і суспільний лад давньоруської держави. Заслугує, зокрема, на увагу опис союзу племен вятичів, а також аналіз полюддя, що допомагає зрозуміти класову структуру суспільства в Київській Русі.

Формування цивілізації у слов'ян розподіляється автором на чотири періоди.

1. Освоєння заліза (II ст. до н. е. — початок I тис. н. е.) Первісно-общинний лад слов'ян.

2. Ранньокласове суспільство слов'ян в VI—IV ст. до н. е. (скелотське суспільство) і початок державності.

3. «Троянові віки» (II—IV ст. н. е.) — процес переростання первісного суспільства в класове, зміцнення державності.

4. Початок Русі (VI—VII ст. н. е.).

На початку IX ст. Русь виступає як велика держава Східної Європи.

На нашу думку, тези Б. О. Рибаківа заслуговують схвалення. Вони викличуть перегляд багатьох положень у вивченні етногенезу слов'ян та їх історичного розвитку.

Редколегія та редакція «Українського історичного журналу» дякують учасникам обговорення тез академіка Б. О. Рибаківа і сподіваються, що висловлені ними міркування стануть у пригоді автору у завершенні роботи над монографією, яку з великим інтересом чекає наукова громадськість.

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 1500-річчя Києва

ПОЛІПШЕННЯ ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНИХ УМОВ КИЯН У ПЕРІОД РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

Л. Д. ВІТРУК (Київ)

В умовах зрілого соціалізму відбуваються процеси величезного соціального й політичного значення, серед яких важливе місце займає неухильне піднесення добробуту широких народних мас, що базується на успішному економічному розвитку країни. Комуністична партія послідовно втілює у життя програмне положення — все в ім'я людини, все для блага людини! Незважаючи на труднощі в господарському розвитку країни і міжнародному становищі, в СРСР під керівництвом КПРС завдяки самовідданій праці робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції, зрослим можливостям розвинутого соціалізму досягнуто великих успіхів у здійсненні широкої соціальної програми.

Важливим компонентом матеріального добробуту людей є забезпеченість їх упорядкованим житлом. «...Тільки знищення приватної власності на землю і влаштування дешевих та гігієнічних квартир, — підкреслював В. І. Ленін, — може розв'язати житлове питання»¹. Історія нашого суспільства повністю підтвердила слушність цього ленінського положення. За післяжовтневий період у країні здійснено величезну програму житлового будівництва. У прийнятій 1977 р. Конституції СРСР зафіксовано право громадян на житло й забезпечення його надійною матеріальною основою².

Комуністична партія і Радянський уряд приділяють постійну увагу питанням поліпшення житлових умов населення. Велику роль у цій справі відіграла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по поліпшенню якості житлово-цивільного будівництва» (травень 1969 р.)³. Конкретні заходи були накреслені також у постанові Ради Міністрів Української РСР «Про поліпшення проектної справи в галузі цивільного будівництва, планування і забудови міст» (вересень 1963 р.), постанові ЦК Компартії України і Ради Міністрів Української РСР «Про заходи по впорядкуванню житлового будівництва в містах, робітничих і радгоспних селищах УРСР»⁴ та інших документах партійних і радянських органів.

Київська міська та районні партійні організації, місцеві Ради народних депутатів, керуючись настановами партії й уряду, трима-

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 32, с. 155.

² Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, стаття 44, с. 20.

³ Забота партии и правительства о благе народа. Сб. док. (октябрь 1964—1973). М., 1974, с. 375—388.

⁴ Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР, 1963, № 9, с. 23—33; 1964, № 8, с. 5—8.

ли під постійним контролем питання житлового будівництва, розподілу житла, поліпшення комунально-побутового обслуговування населення. Зокрема, велику увагу цим проблемам було приділено на XXVIII конференції Київської міської партійної організації, у виступі на ній члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України тов. В. В. Щербицького⁵.

Яскравим прикладом піклування Комуністичної партії й Радянського уряду про людину праці є поліпшення житлово-побутових умов киян. За 1961—1980 рр. капітальні вкладення в житлове будівництво державних та кооперативних підприємств і організацій, а також населення становили по Києву 3095 млн. крб.⁶ При цьому темпи збільшення капіталовкладень у цю галузь дещо перевищували темпи зростання житлового будівництва. Спочатку це було пов'язано з переходом до спорудження висотних, а, отже, й дорожчих будинків. У роки ж дев'ятої та десятої п'ятирічок подорожчання житла викликалося головним чином поліпшенням його якості, підвищенням благоустрою квартир. На будовах Києва, як і інших міст, значно поширилося застосування нових проектів, що відзначалися зручнішим плануванням, кращим обладнанням та збільшенням площі квартир.

Обов'язковою умовою житлового будівництва є створення домобудівельної індустрії, підвищення кваліфікації кадрів її робітників та організаторів виробництва. У Києві, як і в інших містах країни, дедалі ширше впроваджувалися досягнення науково-технічного прогресу. Одним з головних постачальників матеріалів для будов міста став створений у 1959 р. Київський комбінат будіндустрії. Тут постійно вдосконалювалися технологічні процеси, реконструювалися виробничі лінії і потоки, старе устаткування змінювалося на нове, більш досконале. В результаті значно підвищилась продуктивність праці, поліпшилась якість продукції. У 1974 р. на новому житловому масиві Києва — Оболоні стало до ладу найбільше не тільки в нашій країні, а й у Європі підприємство по виробництву віконних та дверних блоків.

Будівельні майданчики дедалі більше перетворювалися на монтажні завдяки високим темпам виробництва матеріалів, розробці й вдосконаленню методів індустріалізації та типізації житлово-цивільного будівництва, зокрема великопанельного і каркасно-панельного як найбільш прогресивних методів спорудження житлових будинків. Восени 1968 р. колектив Київського домобудівельного комбінату № 1, застосовуючи нову технологію, спорудив за 60 робочих днів дев'ятиповерховий 144-квартирний великопанельний будинок. Монтажні роботи були проведені протягом 18 днів бригадою Героя Соціалістичної Праці Г. І. Донця. В листопаді того ж року ЦК Компартії України схвалив цей досвід, підкресливши такі переваги, як значне прискорення й здешевлення будівництва, поліпшення якості робіт, і рекомендував поширити його в будівельних організаціях республіки. У постанові Центрального Комітету Компартії України вказувалося на значення ретельної підготовки й чіткої організації праці, своєчасного постачання будов конструкціями та матеріалами, оперативного контролю за ходом будівництва⁷.

Індустріалізація відкрила величезні можливості для дальшого розвитку будівництва. В 1967 р. Рада Міністрів УРСР затвердила Генеральний план розвитку Києва до 1980 року з перспективою на

⁵ Прапор комунізму, 1981, 18 січ.

⁶ Підраховано за даними: Київ у цифрах. К., 1972, с. 54; Київ у цифрах. К., 1977, с. 60; Народное хозяйство Украинской ССР в 1979 году. К., 1980, с. 234.

⁷ Рад. Україна, 1968, 27 листоп.

2000 рік⁸. Цей план відповідає народногосподарському профілю міста, його адміністративно-політичному й культурному значенню, вимогам раціональної організації праці та побуту населення. В основу плану, реалізація якого розпочалася вже у 1968 р., покладено ідею розташування житлових масивів на намивних, раніш заболочених, непридатних для використання землях по обох берегах Дніпра, який поступово має перетворюватися на своєрідну головну магістраль міста. При цьому зберігається 1,5 тис. гектарів родючих земель. Спорудженням на пісках і намивному ґрунті великих житлових масивів, розрахованих на сотні тисяч мешканців, будівельники Києва внесли нове слово у практику вітчизняного й світового містобудування. Водночас на базі використання найновіших досягнень домобудівельної індустрії почалося бурхливе зростання міста вгору. Вже наприкінці восьмої п'ятирічки більшість новобудов становили 9—16-поверхові будинки.

Нова забудова в Києві, як і в інших великих містах країни, здійснюється шляхом спорудження житлових масивів, що найбільш вигідно економічно. Саме в мікрорайонах досягається комплексна система культурно-побутового обслуговування населення, максимальне включення в забудову навколишньої природи. Лише за 1959—1971 рр. питома вага цього будівництва у Києві зростає з 13 до 94%⁹. В 1974 р. у місті вже налічувалося 26 житлових масивів: Першотравневий, Нивки, Відрадний, Сирець, Русанівка, Березняки, Лісний, Микільська Борщагівка та ін.

На початку 1972 р. споруджено перші будинки Оболоні — найбільшого житлового масиву Києва й усієї республіки. Цей район створюється в колишній заплаві Дніпра, піднятій гідронамивним способом на чотири — п'ять метрів. Для нього характерні світлі, просторі, впорядковані квартири з чудовою панорамою краєвидів Славутича, зручне розташування шкіл, дитячих та культурно-побутових установ, оригінальне оформлення фасадів будинків, близькість ріки, зелена смуга, що розкинулася неподалік від жилих кварталів, сприятливий мікроклімат.

Як і для всього радянського народу, 60—70-ті роки були для киян часом масових новосіль. За 1961—1975 рр. в місті збудовано 410,7 тис. квартир загальною (корисною) площею 17835,5 тис. кв. м¹⁰. Великі успіхи в розв'язанні житлової проблеми досягнуті у роки десятиї п'ятирічки. За цей час споруджено 6,1 млн. кв. м загальної житлової площі, що дало змогу поліпшити умови більш як 600 тис. чол., або майже кожному четвертому киянину¹¹. 27 тис. нових, з високим рівнем благоустрою квартир — такий середньорічний приріст житлового фонду столиці Радянської України. А корисна площа, що припадала в середньому на одного киянина, збільшилася з 9,8 кв. м наприкінці 1960 р.¹² до 14,5 кв. м на початку 1981 р. Впорядкованим житлом наприкінці 70-х років забезпечені у місті всі інваліди Великої Вітчизняної війни й сім'ї загиблих воїнів. Багато зроблено також для поліпшення побутових умов киян, які ще жили у невпорядкованих приміщеннях.

Зростання економічного потенціалу країни, піднесення добробуту трудящих й у зв'язку з цим підвищення їх матеріальних та духовних запитів обумовили якісно новий підхід до розв'язання житлової про-

⁸ Рад. Україна, 1967, 8 груд.

⁹ Правда, 1972, 23 люля.

¹⁰ Підраховано за даними: Київ у цифрах. К., 1977, с. 61.

¹¹ Прапор комунізму, 1981, 17 січ.

¹² Підраховано за даними: Київ у цифрах. К., 1972, с. 73; Народне господарство міста Києва. К., 1963, с. 165.

блеми. Успішно втілювалося в життя програмне положення партії — забезпечити кожному радянську сім'ю окремою квартирою. Цьому сприяло й те, що з підвищенням матеріальної забезпеченості трудящих збільшувалася кількість бажаючих збудувати житло з допомогою державних кредитів за власні кошти. Рада Міністрів УРСР спеціальним рішенням (червень 1970 р.) зобов'язала облвиконкоми, Київський і Севастопольський міськвиконкоми поліпшити організацію та якість житлово-кооперативного будівництва¹³.

Над створенням неповторного обличчя Києва працюють архітектори, в першу чергу майже двохтисячний колектив інституту «Київ-проект», демографи й соціологи, економісти та медики, інженери і художники. Все робиться для того, щоб Київ не перетворився на перенаселене місто-велетень*, а був компактним і зручним для життя людей, щоб його вулиці наповнювалися світлом, повітрям і вийшли на лісові галявини, луки, до водних просторів. Розуміючи свою відповідальність не тільки перед сучасним, а й майбутніми поколіннями, київські зодчі прагнуть зробити типові проекти виразними й оригінальними, максимально використати мальовничий рельєф дніпровських берегів. Неповторність, мажорністість й особливу привабливість столиці Радянської України надає облицювання будинків уславленою київською білою керамікою, використання елементів монументально-декоративного мистецтва, зокрема мозаїчних художніх панно, перші будинки з якими з'явилися на бульварі Дружби народів і Брест-Литовському проспекті.

Складні й відповідальні завдання постають при реконструкції старих районів міста. Київські зодчі повинні мати великий смак і такт, високу професійну майстерність, щоб, не порушуючи гармонії, органічно вписати нові забудови в історично сформовані унікальні київські райони, дбайливо зберігати пам'ятники архітектури й матеріальної культури минулих епох. Вдало в панораму столиці Радянської України вписалися готелі «Дніпро» і «Київ», палац культури «Україна», будинок консерваторії та ряд інших монументальних споруд. У десятій п'ятирічці здійснено першу чергу реконструкції площі ім. Жовтневої революції, споруджено Будинок профспілок, Будинок художника, кінотеатр «Росія», готель «Братіслава» і т. д. Велику роль у створенні нових архітектурних ансамблів Києва відіграє використання кращого досвіду зодчих Москви, Ленінграда, столиць союзних республік й окремих обласних центрів.

XXVI з'їзд КПРС, розробивши програму соціально-економічного розвитку країни на 80-ті роки, накреслив також систему заходів по підвищенню добробуту радянського народу, створенню дедалі сприятливіших умов для всебічного розквіту особи, зміцнення здоров'я та поліпшення побуту й відпочинку населення, розвитку науки, культури. На 1981—1985 рр. передбачено зберегти масштаби житлового будівництва десятої п'ятирічки. Зростатиме й далі рівень індустріалізації цієї галузі. Споруджувати швидко, ощадливо й на високому технічному рівні — таким є завдання майбутнього п'ятиріччя. Житлове будівництво тісніше пов'язуватиметься з виконанням народногосподарських планів. Розшириться мережа молодіжних гуртожитків підприємств та організацій. Розподіл нової державної житлової площі здійснюватиметься, як правило, за принципом надання сім'ї окремої квартири. Підвищиться при сприяттні держави також роль житлово-

¹³ Рад. Україна, 1970, 11 черв.

* Вже у 1975 р. Київ за чисельністю населення переступив двохмільйонний рубіж.

будівельної кооперації. Розшириться індивідуальне будівництво, особливо в певеликих містах, селищах міського типу і в сільській місцевості. Передбачено в основному завершити перехід до спорудження будинків за типовими проектами з поліпшеним плануванням, кращою впорядкованістю квартир, підвищити відповідальність проектних і будівельних організацій за формування архітектурного обличчя й благоустрій міст, сіл та окремих житлових масивів і мікрорайонів. досягнення їх більшої художньої виразності, різноманітності¹⁴. В Києві планується значно збільшити спорудження будинків для мало-сімейних та молодожонів, студентських гуртожитків, а також протягом найближчих 2—3 років відселити у впорядковані будинки громадян, квартири яких належать до старого житлового фонду¹⁵.

Незважаючи на те, що тільки за 1967—1977 рр. вартість квартир у нових будинках збільшилася на 35%¹⁶— в основному за рахунок поліпшення їх благоустрою, квартплата в Києві, як і в усій Радянській країні, залишається незмінною з 1928 р. При оплачуванні житла трудящі на кожний кв. м площі одержують щомісячну державну дотацію 24 коп.¹⁷.

На сучасному етапі розвитку радянського суспільства, коли стрижнем економічної політики партії й держави є господарське ставлення до соціалістичної власності, дедалі більшого значення набуває проблема належного зберігання житла, поліпшення його експлуатації та ремонту. Це відзначено, зокрема, в постанові Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню експлуатації та ремонту житлового фонду» (вересень 1978 р.)¹⁸ й зафіксовано у затверджених 5-ою сесією десятого скликання Верховної Ради СРСР Основах житлового законодавства Союзу РСР і союзних республік¹⁹.

У Києві проводиться велика робота по збереженню житлового фонду, вартість якого перевищує нині 2,3 млрд. крб.²⁰ Широко застосовується планово-попереджувальний ремонт. Обсяг капітального ремонту житлових будинків збільшився за десяту п'ятирічку на 42%.

Широка громадськість міста активно включилася в боротьбу за збереження всенародного надбання — житлового фонду. В різних районах Києва можна побачити гасла-зобов'язання: «Наші будинки — нам їх берегти», «Обов'язок усіх трудящих — привести свій будинок, свій двір у зразковий стан». За підсумками VII огляду технічного стану житлового фонду міста (1980 р.) 718 об'єктам присвоєно найменування «Будинок зірцевого технічного стану»²¹.

В 60—70-ті роки у Києві, як і в інших містах країни, було створено всі умови для того, щоб, зберігаючи високі темпи житлового будівництва, значно поліпшити стан міського комунального господарства. Його працівники дбають про утримання у порядку й своєчасний ремонт житлового фонду, подачу в будинки електроенергії, тепла і газу, безперебійне функціонування водопроводу та каналізації, про чистоту на вулицях й у дворах.

У зв'язку з бурхливим житловим будівництвом зростали потреби міста у воді. Для збільшення її подачі розширювалися споруди Дес-

¹⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 215.

¹⁵ Прапор комунізму, 1981, 18 січ.

¹⁶ Правда, 1977, 20 сент.

¹⁷ Економіка Радянської України, 1977, № 8, с. 84.

¹⁸ Забота партии и правительства о благе народа: Сб. док. (1974 г.— февраль 1980 г.). Кн. 2. М., 1980, с. 578—589.

¹⁹ Известия, 1981, 26 июня.

²⁰ Прапор комунізму, 1981, 19 трав.

²¹ Там же.

нянського і Дніпровського водопроводів, бурилися артезіанські свердловини у віддалених районах Києва, прокладалися нові й замішувалися старі трубопроводи. В 1975 р. майже 60% добового балансу води, що подавалася місту, припадало на Деснянський водопровід (вода з Десни потребує очистки в 4 рази менше, ніж з Дніпра), 25% — на Дніпровський, а решта — на артезіанські свердловини²². Завдяки будівництву нових об'єктів та розширенню й переобладнанню старих поступово, незважаючи на значне збільшення споживання населенням міста води, постачання її поліпшувалося. Якщо в 1971 р. на кожного киянина припадало 350 л води на добу²³ (з урахуванням поливання скверів і миття вулиць), то в 1981 р. — 399 л. Проте нерідко (особливо в літній період) кияни ще відчувають деякі перебої у водопостачанні.

З метою збільшення потужності водопровідної системи й поліпшення якості води на Дніпровській станції в 1974 р. споруджено і введено в дію перший у країні озонаторний комплекс, створений на основі нової технології очищення води за допомогою озону. Збудовано комплекс за кресленнями інституту «Київпроект» і французької фірми «Трелігаз»²⁴.

Швидкими темпами розвивалася газова індустрія. Спочатку столиця Радянської України постачалася одним магістральним газопроводом Дашава — Київ. З роками потреби міста з його швидко зростаючим населенням, збільшенням кількості підприємств, що користуються газом, значно розширилися.

Наприкінці дев'ятої п'ятирічки міський магістральний газопровід живився блакитним паливом уже з 15 родовищ республіки. Якщо наприкінці 1961 р. було газифіковано 161 тис. міських квартир, то наприкінці 1981 р. — 588,8 тис.

На основі використання сучасної техніки, впровадження нових технологічних процесів і наукової організації праці значно зміцніла матеріально-виробнича база комунальних служб міста, зріс рівень механізації робіт. Сучасні житлові будинки з їх газовими, електричними, тепловими й водопровідними мережами є складними інженерними комплексами. Тільки пасажирських ліфтів у Києві на початку 1981 р. налічувалося 10,2 тис. У місті функціонують понад 70 диспетчерських систем, які контролюють інженерне устаткування житлових будинків. Це дає змогу диспетчеризувати майже половину будинків і три чверті пасажирських ліфтів. Створення диспетчерських пунктів, широке використання комплексних систем управління, автоматика й механізація сприяють більш оперативному і кваліфікованому обслуговуванню житлових будинків, зокрема їх ремонту, ліквідації аварійних ситуацій.

Прикладом високої кваліфікації була праця колективу ЖЕКу № 902, який обслуговує у Дарницькому районі 36 житлових будинків загальною площею 90 тис. кв. м. З допомогою громадськості комунальники добилися утримання в зразковому стані й чистоті будинків, дворів, дитячих і спортивних майданчиків. Великий ефект давала система комплексного поточного ремонту, виконання замовлень мешканців за допомогою диспетчерської служби. За чіткість і плановість у роботі ЖЕК удостоєний звання «Житлово-експлуатаційна контора зразкового утримання житлового фонду». На її базі Міністерство комунального

²² Рад. Україна, 1975, 10 лип.

²³ Засідання Верховної Ради Української РСР 8-го скликання. 1-а сесія. Стенографічний звіт. К., 1971, с. 43.

²⁴ Робітнича газета, 1977, 13 лип.

господарства УРСР створило постійно діючу школу передового досвіду для керівних працівників обласних і міських житлових управлінь²⁵.

Чимало комунальників міста — висококваліфіковані, сумлінні працівники. Це бригадир комплексної бригади слюсарів Виробничого управління водопровідно-каналізаційного господарства м. Києва М. Г. Горобей і бригадир мостовиків Управління будівництва й експлуатації автомобільних доріг м. Києва О. А. Шураєв, удостоєні за успішне виконання завдань восьмої п'ятирічки звання Героя Соціалістичної Праці, та багато інших. Комунальникам в їх великій і відповідальній праці постійно допомагають партійні й радянські органи, профспілки. Активну участь у ній беруть постійні комісії Рад, депутатські групи, будинкові та квартальні комітети. Благоустрою і поліпшенню технічного стану житлових будинків сприяють загальноміські огляди роботи працівників комунального господарства. Наприклад, 1974 р. у місьчаннику по підготовці житлового фонду до зими взяли участь майже 7 тис. чол.²⁶, які допомогли виявити й усунути недоліки в комунально-побутовому обслуговуванні населення.

Нормою життя міста стало піклування про його комплексний благоустрій — красоту, чистоту, порядок. Багато зусиль до цього докладали численні активісти — члени постійних комісій Рад народних депутатів, будинкових і квартальних комітетів, ради пенсіонерів, штаби й дружини по впорядкуванню міста, жіночі ради і т. д. Спільно з Ждановом і Кам'янцем-Подільським Київ виступив ініціатором соціалістичного змагання міст республіки за благоустрій на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Одностайно підтримуючи рішення XXV міської партійної конференції про перетворення столиці Радянської України на місто високопродуктивної праці, високої культури й зразкового громадського порядку, кияни активно включилися у боротьбу за його виконання. Завдяки постійній увазі трудящих до цих проблем Київ неодноразово завойовував перехідний Червоний прапор у соціалістичному змаганні міст Української РСР за краще проведення робіт по благоустрою.

Серед районів міста у цьому соціалістичному змаганні не раз виходив переможцем Шевченківський. Очолили цю справу райком партії й виконком районної Ради народних депутатів. При останньому створено художньо-технічну раду, до якої ввійшли представники міського архітектуального управління, керівники підприємств, наукових і проектних інститутів та будівельних організацій, розташованих на території району. У відповідності з Генеральним планом забудови Києва на підставі численних пропозицій трудящих був схвалений план благоустрою району на 1974—1975 рр. Старі малоцінні будинки зносилися, а на їх місці здебільшого створювалися малі архітектурні об'єкти — сквери, дитячі майданчики. Це і казковий дитячий куточок на вулиці Артема, оформлений у вигляді старовинної дерев'яної фортеці, і газони та квітники на місці пустиря на розі вулиць Дорогожицької та Д. С. Коротченка — всього майже 30 об'єктів. Ввечері вулиці району прикрашають світлові реклами у вітринах магазинів, архітектурно-декоративне підсвічування пам'ятників, будівель та фонтанів і численні світильники (весь Київ на початку 1981 р. освітлювався 72 тис. ламп).

У наш стрімкий час науково-технічної революції, бурхливого розвитку промисловості, будівництва, транспорту надзвичайно зріс потяг людей до природи, тиші. Столицю Радянської України по пра-

²⁵ Робітнича газета, 1975, 4 груд.

²⁶ Вечірній Київ, 1974, 16 верес.

ву називають одним з найзеленіших міст у світі. Партійні, радянські й господарські органи Києва приділяють цьому питанню постійну увагу. Згідно із Законом про охорону природи в СРСР, міська Рада депутатів трудящих 21 березня 1967 р. прийняла рішення «Про охорону зелених насаджень на території міста Києва»²⁷. На кожного жителя столиці УРСР на початку 1981 р. у межах міської смуги припадало близько 20 кв. м насаджень, а з урахуванням приміських лісів — понад 180 кв. м. Парки, сади, сквери, тіністі бульвари, ліси, зелені килими газонів та затишні куточки декоративних насаджень надають Києву неповторну чарівність, очищають повітря, нейтралізують шум, поліпшують умови праці й масового відпочинку населення. В 1978 р. у місті налічувалося понад 60 парків, 190 скверів, 33 бульвари, численні зони відпочинку. Зелені ансамблі щорічно збагачуються тисячами декоративних, найбільш пристосованих до місцевих природних умов дерев, кущів і квітів. Однак зелений профіль Києва визначають насамперед його каштани, що стали символом краси міста і увійшли складовою частиною до міського герба.

Роботи по озелененню й збереженню насаджень проводяться працівниками управління «Київзеленбуд» і широкою громадськістю міста. Під час весняних та осінніх місячників по благоустрою й поліпшенню санітарного стану Києва роботи по озелененню займали центральне місце. Виконкоми райрад та їхні штаби по проведенню суботників і неділеньків розробляли конкретні заходи, розподіляли завдання між підприємствами, установами й організаціями. Так, під час осіннього місячника 1974 р., в якому взяли участь понад 300 тис. киян, посаджено 8 тис. дерев і 23,5 тис. кущів²⁸. Зелені квартали з'являлися на нових житлових масивах, у старих районах міста регулярно проводилося розширення площі насаджень. Проте серед них траплялися ще малоцінні породи — результат стихійних, непродуманих посадок без урахування біологічних особливостей дерев, чагарників, трав. Тому дедалі актуальнішим ставало питання про реконструкцію деяких місць масового відпочинку трудящих, планомірне поліпшення якості насаджень.

Для Києва з його швидко зростаючим населенням, промисловими підприємствами, розвинутим автомобільним транспортом великого значення набула проблема охорони навколишнього середовища. Тільки за роки дев'ятої п'ятирічки у будівництво спеціальних очисних та знешкоджуючих споруд по Києву було вкладено 69 млн. крб.; 20 підприємств, що засмічували атмосферу шкідливими газами, закрито або перенесено за межі житлових масивів; у центрі міста заборонено рух вантажних машин; на 55 вулицях введено односторонній рух²⁹. На території Києва заборонено будівництво нових промислових підприємств. Автопарки зобов'язалися дбати про обладнання транспорту пристроями, які знижують вихід вихлопних газів. Багато житлових будинків переведено на центральне опалення, в результаті чого закрито десятки дрібних котелень з їхніми димовими шлейфами. Завдяки всім цим заходам у місті значно зменшилася загазованість повітря.

Пильна увага приділялася очищенню й раціональному використанню води, охороні водоймищ від забруднення. На початку 60-х років у Києві споруджено найбільший в республіці комплекс очищення забруднених стічних вод. Сотні тисяч кубічних метрів стоку щодоби проходять через колектори Бортницької станції біологічного очи-

²⁷ Рад. Україна, 1973, 25 трав.

²⁸ Вечірній Київ, 1974, 4 листоп.

²⁹ Робітничка газета, 1976, 24 груд.

щення й Новодарницький колекторний тунель. Тільки протягом 1969—1975 рр. введено в дію 60 водоочисних споруд або водооборотних систем на підприємствах міста — заводах верстатів-автоматів ім. О. М. Горького, ім. Лепсе, «Червоний екскаватор» та ін.

Інтенсивно ведеться боротьба за зменшення шуму — цієї «хвороби» сучасних великих міст. Інститут «Київпроект» за участю Київського науково-дослідного інституту загальної і комунальної гігієни створив карту транспортного шуму в місті. Спеціалісти детально вивчили всі магістралі, визначили найбільш неспокійні з точки зору шуму місця, розробили заходи по захисту від нього жителів Києва. Деякі транспортні магістралі заглиблюються під землю, обмежено рух машин у нічний час. Почалося застосування спеціальних зелених насаджень, що ефективно служать справі збереження тиші (кручені рослини біля стін будинків, дерева з низькою кроною, а під ними — чагарники). На промислових підприємствах усуваються або послаблюються причини, які породжують порушення акустичного «клімату». Зменшення інтенсивності промислових та транспортних шумів сприяє зміцненню здоров'я населення міста.

Отже, в 60—70-ті роки в Києві, як і по всій нашій неосяжній країні, під керівництвом партійних організацій були досягнуті великі успіхи в розгортанні на сучасній індустріальній основі масового житлового будівництва, розв'язанні архітектурно-художніх завдань планування й забудови міста, підвищенні рівня комунально-побутового обслуговування трудящих. Все це сприяло комплексному соціальному розвитку столиці Радянської України відповідно до можливостей та потреб розвинутого соціалістичного суспільства.

УЧАСТЬ ЖИТЕЛІВ КИЄВА В АНТИФЕОДАЛЬНІЙ ТА ВИЗВОЛЬНІЙ БОРОТБІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (КІНЕЦЬ XVI — ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)

В. А. СМОЛІЙ (Київ)

На всіх етапах свого історичного розвитку міста відігравали важливу роль в еволюції суспільства. З часом вони перетворилися на великі економічні та культурні центри, де зосереджувалися різні види ремесел, промисли, підприємства мануфактурного типу, здійснювалися значні за своїми масштабами торгові операції. «Міські бюргери, — писав Ф. Енгельс, — стали класом, який втілював у собі дальший розвиток виробництва і торгових зносин, освіти, соціальних і політичних установ»¹.

Певне наукове значення має дослідження проблеми ролі міст в антифеодальній та визвольній боротьбі народних мас. Участь міського населення у визвольних рухах позначилася на методах цієї боротьби, її масштабності та результативності, сприяла формуванню соціальної психології селянсько-козацьких мас.

Найбільш рельєфно ці риси можна побачити на прикладі міст, які уособлювали багатовікову історію свого народу. До їх категорії належить і Київ. Незважаючи на численні спроби литовських, а згодом і польських феодалів звести його до розряду звичайного воеводського

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 389.

центру Київ протягом багатьох століть був одним з найбільших міст України, її економічним, політичним та культурним осередком.

Питання антифеодальної та визвольної боротьби українського народу проти гніту шляхетської Польщі (кінець XVI — перша половина XVII ст.) знайшли своє висвітлення в радянській історіографії. В численних монографічних дослідженнях не тільки дапо оцінку загальному розвитку селянсько-козацьких повстань того часу, але й показали вклад окремих соціальних груп суспільства в антифеодальні та визвольні рухи². Однак участь киян у цих подіях висвітлена поки що недостатньо³⁻⁴. Тим часом наукове значення розглядуваної проблеми очевидне. Зрозуміло, що в одній статті (навіть і великій) усі аспекти проблеми розглянути практично неможливо. Автор даного повідомлення прагнув лише в загальних рисах розповісти про участь міщан у селянсько-козацьких повстаннях кінця XVI — першої половини XVII ст., про роль Києва в зміцненні російсько-українських зв'язків, змалювати складний перебіг політичних подій в місті, які досить часто набували релігійної форми.

Методи боротьби киян, як і в попередній період, залишалися досить різноманітними — скарги міщан, що надходили в державні органи Речі Посполитої, відмова ремісників і робітних людей виконувати феодальні повинності, втечі та масові переселення і, нарешті, участь у збройних повстаннях та виступах. Як правило, згадані форми антифеодальної й визвольної боротьби були тісно взаємозв'язані. Вони іноді перепліталися й зливалися в одне ціле.

Зрозуміло, що їх місце в антифеодальному та визвольному русі було не однозначним. Найбільш радикальним засобом боротьби залишилися збройні повстання та виступи народних мас. Однак не слід недооцінювати й такі форми, як скарги, відмови виконувати повинності на користь воевод та магістрату, втечі й переселення. Вони були першим важливим кроком на шляху довготривалої, напруженої боротьби киян проти польсько-шляхетського панування, за возз'єднання України з Росією. Зневірившись у справедливості дій офіційних судових органів, київські міщани бралися за зброю.

У визвольний рух проти антинародного за своїм характером режиму Речі Посполитої втягувалися найширші соціальні верстви населення Києва. Ця боротьба об'єднувала ремісників та робітних людей, дрібних власників і заможних міщан, парафіяльних священників і вищий клір православної церкви, козаків і селян околиць та частину магістратської верхівки. Різні соціальні групи населення міста відігравали неоднакову роль у визвольному русі. Найбільш цілеспрямовано та послідовно виступали проти загарбників трудящі. Незалежно від своєї етнічної належності вони не лише прагнули скинути іноземне ярмо, а й рішуче відстоювали свої соціальні інтереси — селяни околиць боролися за ліквідацію панщини, ремісники й робітні люди — за знищення експлуатації. Протилежну позицію займала міська верхівка. Інстинкт класового самозбереження штовхав її на компроміси з урядом, а то й на відверту зраду національних інтересів українського наро-

² Нариси з історії України. Вип. 3; Гуселистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. (60-ті роки XVI ст.—30-ті роки XVII ст.). К., 1941; Голобуцький В. А. Запорожское казачество. К., 1957; Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудячого населення міст України (1569—1654). К., 1975; Історія Української РСР. К., 1979. Т. 1, кн. II.

³⁻⁴ Див.: Історія Києва. К., 1959. Т. I; Історія городов и сел Украинской ССР. Киев. К., 1979; Сидоренко Н. Київ напередодні і в роки визвольної війни 1648—1654 рр.—Наукові записки Інституту історії АН УРСР. К., 1958. Т. 12.

ду. В критичні моменти розвитку подій вона відкрито переходила в табір ворогів, допомагала придушити виступи трудящих.

Києву належала визначна роль у розвитку визвольної боротьби народних мас України. Незалежно від того, де вибухали повстання — на Волині, Поділлі чи в Подніпров'ї — їх керівники прагнули насамперед визволити Київ — головний економічний, політичний та культурний центр українських земель. Винятково важливе значення місту надавав зокрема Криштоф Косинський, який очолив одне з перших селянсько-козацьких повстань на Україні. Взимку 1592 р. козацькі загони кілька разів брали в облогу Київ, проте визволити місто не вдалося — зазнавши значних втрат повстанці відійшли⁵.

Питання про визволення Києва знову виникло влітку 1592 р. Відповідно до свідчень київського воеводи, повстанці протягом червня — серпня того ж року неодноразово здійснювали напади на місто, а також на непогано укріплену фортецю. К. Острозький писав, що вони «забрали кращі гармати і всю вогнепальну зброю»⁶. Однак повстанські загони під натиском переважаючих сил ворога змушені були залишити міські укріплення.

Боротьба за визволення Києва не припинялася й в наступні роки. Незважаючи на значні втрати, повсталі в жовтні 1593 р. втретє почали облогу міста⁷. Кияни подавали значну допомогу селянсько-козацьким загонам — постачали їм продовольство, лагодили та виготовляли зброю. Лише напад ординців на Січ не дав можливість козакам зайняти Київ — вони терміново повернули на Запоріжжя.

По українських землях прокотилася хвиля масових репресій. Озвірила шляхта знищила багатьох учасників повстання: в Києві щоденно відбувалися масові страти, у фортечних казематах мучилися сотні людей. Однак логіка визвольного руху штовхала народні маси на дальші виступи проти феодалів.

Навесні 1594 р. вибухнуло селянсько-козацьке повстання, яке очолив сотник надвірних козаків С. Наливайко. Вже через кілька місяців після його початку в полум'ї визвольної боротьби палали Брацлавщина, Поділля, Волинь, Галичина. На початку 1596 р. селянсько-козацькі загони вирушили в район Подніпров'я. 3-тисячний козацький загін під командуванням полковника Саська після запеклого бою оволодів Києвом⁸.

Це була не звичайна перемога повстанців. Перехід під контроль селянсько-козацького війська одного з найдавніших слов'янських міст, визнаного центру українських земель сприяв значному піднесенню антифеодального й визвольного руху народних мас усїєї України. На Подніпров'ї, зокрема, зросла кількість нападів селян, козаків і міської бідноти на представників влади, почастишали підпали поміщицьких садиб і будинків міської верхівки. Зокрема, загін київських міщан неодноразово здійснював напади на маєтки — володіння Межигірського монастиря⁹.

Командування польсько-шляхетського війська, яке добре усвідомлювало роль та значення Києва у визвольній боротьбі українського народу, спішно перекинуло в район Подніпров'я частини литовського підданцлера К. Хоткевича. На початку травня 1596 р. поблизу міста відбувалися запеклі бої. Селянсько-козацькі полки й загони січовиків

⁵ Архив ЮЗР. К., 1863. Ч. III, Т. I, с. 34.

⁶ Там же, с. 37.

⁷ Listy Stanisława Zolkiewskiego. 1584—1620. Kraków, 1868, S. 28.

⁸ Михайлина П. В. Назв. праця, с. 85—87.

⁹ Кулиш П. А. Материали для истории воссоединения Руси. М., 1877. Т. I, с. 91.

на кілька днів затримали переправу ворога через Дніпро¹⁰. Це дало змогу основним силам повстанців відірватися від переслідування.

Новим піднесенням антифеодальної та визвольної боротьби народних мас України ознаменувався початок XVII ст. Серед факторів, що сприяли активізації народних рухів, слід відзначити зокрема організацію відсічі польсько-шляхетській та шведській інтервенції, зростання кількості антифеодальних виступів народних мас Росії. Особливе значення мала селянська війна 1606—1607 рр. під керівництвом Івана Болотникова. В ній, як відомо, поряд із росіянами, найактивнішу участь взяли вихідці з українських земель — селяни, запорізькі козаки, міщани¹¹.

Визвольна боротьба міського населення проти загарбників також набула нових рис. Ремісники й робітні люди ставали на шлях відкритих збройних виступів проти польсько-шляхетського панування та засилили уніатського духовенства. Майже 8 років тривали сутички міщан з намісником уніатського митрополита Антонієм Грековичем. Від скарг у місцеві та вищі судові інстанції Речі Посполитої кияни перейшли до активних дій. У лютому 1618 р. вони почали збройне повстання. За свідченням літописця, повстанці захопили намісника й «там же, против Выдубицкого под люд посадили воды пити»¹². Одночасно були покарані прибічники А. Грековича з числа київських міщан. У тому ж році кияни вбили шляхтича Юзефа Оклинського, який прибув з Любліна для збору податку, встановленого сеймом¹³. Зафіксовано також випадки перерозподілу повсталими земельних угідь, які належали монастирям¹⁴.

В умовах безроздільного панування релігії в усіх сферах духовного життя суспільства визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі неминуче набувала релігійного забарвлення. В. І. Ленін підкреслював, що «вияв політичного протесту під релігійною оболонкою є явище, властиве всім народам, на певній стадії їх розвитку...»¹⁵. Під релігійним прапором діяло, зокрема, Київське братство — громадська й культурно-просвітницька організація міщан, яка виникла в 1615 р. Той факт, що членами його, крім вищих чинів православного духовенства та заможних міщан, були представники бідніших та середніх верств населення Києва, а також Військо Запорізьке, визначив місце та роль цієї організації у визвольному русі*. Першою значною політичною акцією, в якій взяло якнайактивнішу участь Київське братство, стало відновлення на Україні вищої ієрархії православної церкви, ліквідованої після Брестської унії 1596 р. Як відомо, у березні 1620 р. до Києва прибув ерусалимський патріарх Феофан. З ініціативи братства й гетьмана П. Сагайдачного в місті

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. КМФ 15, оп. 1, спр. 10, арк. 4.

¹¹ Крестьянские войны в России XVII—XVIII веков: Проблемы, поиски, решения. М., 1974, с. 334, 335.

¹² Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссией для разбора древних актов. К., 1888, с. 85.

¹³ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. К., 1883. Т. 1, с. 181.

¹⁴ Там же, с. 171.

¹⁵ Ленін В. І. Проект програми нашої партії.— Повне збір. творів, т. 4, с. 219.

* Починаючи з середини 30-х років XVII ст. суспільно-політична активність братства дещо зменшилася. Заможні члени, які задовольнили свої класові потреби (як відомо, в 1633 р. польсько-шляхетський уряд формально узаконив існування вищої ієрархії православної церкви), відмовилися від відкритої боротьби проти властей. Головні ролі в суспільному житті міста на той час відігравали митрополит, Печерська лавра, Братський монастир. Церковні собори обмежувалися лише вирішенням релігійних питань. Київські міщани, запорізькі козаки й навіть православна шляхта втратили свій колишній вплив на соборах.

зібралася рада, учасники якої обговорили стан церковно-релігійного життя. Рада надіслала в усі єпархії України грамоти, в яких повідомила про час і місце проведення спеціального собору. Під час його роботи Феофан висвятив ректора Київської братської школи Іова Борецького в сан митрополита (жовтень 1620 р.)¹⁶.

Відновлення вищої ієрархії православної церкви тоді виходило далеко за межі звичайної внутрішньої церковної події. В конкретно-історичних умовах того часу ця акція мала важливе значення. По-перше, завдяки утворенню митрополії Київ знову став центром політичного життя України. По-друге, орієнтація Іова Борецького на Російську державу сприяла зміцненню російсько-українських зв'язків. І, нарешті, незважаючи на обмеженість цілей, якими керувалися представники вищого православного духовенства в своїй політиці, їх дії, спрямовані проти експансії католицизму та унії, об'єктивно сприяли посиленню визвольного руху народних мас України.

Перебування в Києві патріарха Феофана й відновлення православної митрополії викликало занепокоєння урядових кіл Речі Посполитої. Король та сеймові діячі відмовилися узаконити та офіційно визнати факт існування самостійної митрополії з центром у Києві. Спроби депутатів від української шляхти вирішити цю справу на сеймі 1620 р. закінчилися невдачею¹⁷. Невдовзі почалося активне гоніння на православних. У Києві та інших містах оголошені королівські універсали, в яких було намічено ряд репресивних заходів щодо вищого кліру православної церкви. В надзвичайно напруженій ситуації Київське братство й ті діячі, що групувалися навколо нього, зайняли чітко визначену позицію — рішуче виступили проти спроб властей оголосити поза законом щойно відновлену православну церковну організацію. В квітні 1621 р. Іов Борецький написав свій перший значний історичний трактат — т. з. «Протестацію і благочестиву Юстифікацію», в якому, спираючись на реальні історичні факти, прагнув виправдати законність існування на Україні православної ієрархії. В «Протестації» Іов Борецький звернувся до широких верств населення, закликаючи їх стати «твердо, без вагань, без тривоги на захист справедливої справи». 15 травня 1621 р. з'явилася друга протестація, в якій мова йшла про політику Ватикану та уніатів щодо України¹⁸.

Сильна платформа боротьби проти засилля уніатів та в організації опору королівським властям була вироблена на спеціальному соборі, скликаному з ініціативи Іова Борецького 20 травня 1621 р.¹⁹ Він вийшов за рамки звичайних церковних подій. У засіданнях поряд із представниками православного духовенства брали участь київські міщани, запорізькі козаки, дрібна та середня українська шляхта. На ньому обговорювалися такі важливі питання, як юридичне визнання польською державою православних ієрархів, участь козацтва у війні з Туреччиною, форми й методи боротьби з унією, зміцнення зв'язків з Росією тощо²⁰. Про настрої, які панували тоді в середовищі київських міщан, свідчать і деякі інші джерела. Так, у своїй відписці у Посольський приказ від 30 червня 1621 р. добре поінформовані про стан

¹⁶ Летопись Густынского монастыря.— «Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете». М., 1848. Кн. VIII, с. 13.

¹⁷ Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией. СПб., 1906. Вып. III, с. 71.

¹⁸ Петрушевнич А. С. Сводная Галичско-Русская летопись с 1600 по 1700 год. Львов, 1874. с. 58—59.

¹⁹ Архив ЮЗР. К., 1887. Ч. I. Т. VII, с. 497.

²⁰ Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией. СПб., 1906., Вып. III, с. 162—163.

справ на Україні путивльські воєводи підкреслювали, що «черкасы, государь, и киене в одном совете и говорят... в Киеве многие люди, только де у козаков с поляками учиница бой, и поляк не усилет, и ис Киева де, государь... хотят многие люди быть в Путивль з животы и статки»²¹. Повідомлення аналогічного змісту надходили до Москви й пізніше.

Дії польсько-шляхетських властей та уніатського митрополита, спрямовані на обмеження прав і привілеїв, викликали обурення київських міщан. У серпні 1622 р. великий натовп міських ремісників, робітних людей з промислів та дрібних власників увірвався в Софійський собор, який на той час перебував у руках уніатів. Кілька найбільш ненависних священнослужителів були вбиті, інших — вивезено в Трахтемирів і також страчено²². Заворушення не припинилися й протягом наступного року. У вересні 1623 р. загін киян, очолюваний магістратськими урядовцями Іваном Дробишем, Данилом Зелезковичем і Матвієм Мачосом, розгромив володіння уніатського митрополита В. Рутського²³.

Події у Києві збіглися з відкриттям чергового сейму. Підтримані запорізькими козаками (напередодні цієї церемонії відбулася зустріч представників міщан та православного духовенства із запорожцями), делегати від м. Києва виступили з критикою дій уряду Речі Посполитої. Вони передали польському королю Сигізмунду III т. з. «Юстифікацію невинності» («Оправдання невинності») Іова Борецького, в якій засуджувалася унія й обґрунтовувалася теза про правомірність існування православної церкви на Україні²⁴. Зрозуміло, що Іов Борецький та духовні особи з його найближчого оточення відстоювали насамперед свої класові інтереси. У згаданих трактатах та полемічних працях, як правило, аналізувалися питання далекі від практики реального життя й завдань визвольної боротьби народних мас. Однак політичні й церковні діячі дедалі частіше починали відходити від теологічних проблем. Вони прагнули правдиво відтворити події далеского минулого (зокрема, давньоруський період історії трьох східнослов'янських народів). Через їх праці червоною ниткою проходила ідея єдності російського, українського та білоруського народів, їх спільної боротьби проти іноземних загарбників — польсько-литовських і турецько-татарських²⁵.

Значення та роль Київського братства у визвольному русі не обмежувалися лише полемікою з католиками й уніатами, організацією шкіль та дискусіями на засіданнях сейму. Його члени зробили також вагомий вклад у зміцнення російсько-українських суспільно-політичних зв'язків. Якісно новим етапом у діяльності Київського братства в 20-х роках XVII ст. була організація й відправлення спеціальних посольств у Російську державу. Представники братства під час переговорів не обмежувалися передачею звичайної інформації про стан справ на Україні. Вони, як правило, виконували важливу політичну місію. Висловлюючи найпотаємніші думки, надії та сподівання українського народу, посли відверто заявляли про необхідність возз'єднання України з Росією. Відомо, що перші такі посольства в Росію були

²¹ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. М., 1953. Т. I, с. 17.

²² Архив ЮЗР, ч. I, т. VII, с. 588.

²³ Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией. СПб., 1908. Вып. IV, с. 147.

²⁴ Архив ЮЗР, ч. I, т. VII, с. 511—522.

²⁵ Русская историческая библиотека. Т. IV. Памятники полемической литературы. СПб., 1878. Кн. I; Архив ЮЗР. СПб., 1893. Ч. I, Т. IX.

організовані гетьманом П. Сагайдачним (1620 р.) та І. Копинським (1622 р.) — фундаторами й активними учасниками Київського братства²⁶. Однак найбільш яскраві сторінки історії російсько-українських зв'язків того часу пов'язані з ім'ям Іова Борецького — палкого поборника возз'єднання України з Росією. 24 серпня 1624 р. він звернувся до царя Михайла Федоровича з чолобитною, в якій висловився за об'єднання двох братніх народів. Малюючи картини жорстоких репресій, терору й свавілля шляхти, католиків та уніатів, Іов Борецький писав, що серед найширших верств населення України «та мысль крепка, что они все государсткой милости и под государсткою рукою быть хотят»²⁷.

У 1625 р. в Москві з великими почестями було прийнято нового посланця митрополита — київського священника Пилипа. Під час розмов з представниками царського уряду він звернув їх увагу на зростання об'єднувачих тенденцій серед українського народу²⁸.

В майбутньому Іов Борецький продовжував послідовно проводити лінію на зміцнення російсько-українських суспільно-політичних зв'язків. Цьому значною мірою сприяли його тісні особисті контакти з представниками царського уряду й патріархом російської православної церкви Філаретом. У численних листах, які митрополит надсилав у Москву впливовим державним діячам і духовним особам, містилися повідомлення не лише про церковно-релігійне життя, а й піднімалися важливі політичні питання, в тому числі й про возз'єднання України з Росією²⁹.

Визвольний рух, як відзначалося вище, втягнув у свою орбіту майже всі верстви населення Києва. Широка соціальна база надала йому величезного розмаху й сили. Разом з тим дедалі чіткіше вимальовувався диференційований підхід різних категорій учасників руху до тих питань, які вирішувалися в ході збройної боротьби. Найбільш радикальну позицію на всіх її етапах займали найбідніші верстви населення, які не лише послідовно відстоювали загальні інтереси, а й найчастіше нагадували про себе, як про значну соціальну силу. Актом класової помсти став, наприклад, збройний виступ київських міщан у 1625 р. проти війта Федора Ходики, який вірою і правдою служив Речі Посполитій³⁰. Біднота гостро реагувала на коливання політичної атмосфери в місті. Показовими в цьому відношенні є події 1626—1629 рр. На початку 1626 р., повертаючись з далекої подорожі в Грецію та Палестину, до Києва прибув М. Смотрицький. Члени братства й рядові міщани досить непривітно зустріли єпископа, який уже тоді виношував плани переходу в уніатство. Проте особливе обурення міських низів викликав відкритий заклик М. Смотрицького до угоди православних з уніатами. Верхівка православної церкви зайняла в цій ситуації двозначну позицію. З одного боку, побоюючись гніву широких народних мас та запорожців, вона прагнула відмежуватися від М. Смотрицького. З іншого, всі чвари, які вишикали, ієрархи намагалися вирішити у своєму вузькому колі. В серпні 1628 р. у Києві почалися заворушення. Кілька козаків увірвалися до церкви й за-

²⁶ Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. I, с. 3—7, 28.

²⁷ Там же, с. 46.

²⁸ Там же, с. 62.

²⁹ Кулиш П. А. Материалы для истории воссоєдинения Руси, т. I, с. 129.

³⁰ Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. I, с. 52. Відзначимо, що події в Києві слід розглядати в загальному контексті селянсько-козацького повстання 1625 р. на Україні, а не ізольовано, як роблять деякі дослідники. Це підтверджується, зокрема, фактом допомоги киянам з боку запорожців.

грозували М. Смотрицькому фізичною розправою³¹. Поступово виступи міщан набрали яскраво вираженого антифеодального характеру: ремісники палили будинки заможних жителів міста та шляхти, руйнували торгові ряди й майстерні. Новий спалах антифеодальних виступів народних мас мав місце в 1629 р. Рядові козаки та ремісники у відповідь на угодовську політику архімандрита Києво-Печерського монастиря П. Могили зайняли приміщення, де відбувалися засідання чергового собору й вимагали негайно припинити його роботу. Вони загрожували силою розігнати делегатів³².

Наляканий загостренням соціальних суперечностей та невпинним наростанням визвольного руху, польсько-шляхетський уряд ввів у Київ додаткові загони військ. Ще в 1625 р. у міському замку розмістилися шість рот жовнірів. За словами літописця, карателі перебували «в Києві, а другії всюди поза Дніпром, где нігди ніхто не памятає, аби туди стояти міли»³³. Поступово загальна кількість королівських військ, які були розквартировані в межах Київського воеводства, була доведена до 15 тис. чол.³⁴ Шляхом залякування й масового терору польсько-шляхетські власті намагалися придушити народні виступи. «Жолніре,— відзначив літописець,— до Києва приїхали з тим інтендом аби впрод козаков, а затим во вшисткой Україні русь вистинати аж до Москви»³⁵.

Однак польським феодалам та їх посібникам з числа української шляхти, вищих чинів православної церкви й козацької старшини не вдалося придушити антифеодальну та визвольну боротьбу народних мас. Уже в 30-х роках XVII ст. вона набула величезного розмаху й сили, вилилася в могутні селянсько-козацькі виступи. Як і раніше, Київ продовжував займати важливе місце в планах керівників повстанців, а міське населення — підтримувати їх. Так, у квітні 1630 р. кияни подали значну допомогу загонам Тараса Федоровича (Трясила). Вони на кілька днів затримали переправу через Дніпро військ коронного гетьмана С. Конєцпольського. За свідченням львівського літописця, козаки та міщани здійснили сміливий напад на його штаб. Скориставшись переполохом у ворожому стані, вони захопили в полон одного з офіцерів «і самого папа гетьмана мало не поймали»³⁶.

Класову солідарність з повсталими продемонстрували міські низи й під час жорстоких боїв селянсько-козацького війська з карателами поблизу м. Переяслава. Вони організували кілька сильних загонів, громили обози шляхти, знищували засоби переправи. Безпосередньо під Києвом повстанці «байдаков 50, а чолнув без лічби спалили жеби ся поляци не міли чим перевезти на тамтую сторону до гетьмана»³⁷. Успішними були їх дії й під стінами міста — повстанці ліквідували сотні німецьких солдатів-найманців і королівських жовнірів. Тарас Федорович — талановитий керівник селянсько-козацьких мас — прекрасно розумів, що успіх залежатиме насамперед від того, в чій руках перебуватиме Київ. У надзвичайно складних умовах оборони Переяслава він неодноразово подавав загонам, які діяли в районі Києва, активну допомогу (надсилав зброю, порох, ядра). Як по-

³¹ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники, т. I, с. 201.

³² Там же, с. 213.

³³ Львівський літопис і Острозький літописець. К., 1970, с. 106.

³⁴ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. I, с. 62.

³⁵ Львівський літопис і Острозький літописець, с. 105.

³⁶ Там же, с. 106.

³⁷ Там же, с. 108.

відомляли путивльські воеводи в Посольський приказ (квітень 1630 р.), Тарас Федорович виношував плани польсько-шляхетську адміністрацію «выгонять... из Киева и изо всех городков...»³⁸

Затримка ворожих сил під стінами міста, їх переправи через Дніпро дали змогу селянсько-козацькому війську організувати оборону Переяслава. Крім того, побоюючись загального повстання народних мас на Подніпров'ї, уряд Речі Посполитої змушений був постійно тримати в районі Києва велике військо (понад 8 тис. чол.)³⁹. Ця обставина відіграла не останню роль в розвитку визвольного руху на Україні. Сили карателів було сковано, а можливості королівської адміністрації щодо придушення вогнищ повстання в інших районах українських земель — обмежено.

Події, пов'язані з повстанням 1630—1631 рр., досить детально висвітлені в історичній літературі⁴⁰. Відзначимо лише, що жорстокі репресії, які почалися після його поразки, торкнулися й Києва. Переселенець з України А. Байков у своїх зізнаннях у Розрядному приказі свідчив, що «литовские люди... стоят против черкас в Киеве и около Киева по городком для обереганья, а не для приходу под государевы города. А стоит литовских людей в Киеве и около Киева 6000 для того, чтобы чем черкас помирить»⁴¹. Сотні киян були жорстоко покарані, інших — кицую до фортечних казематів. Значних репресій зазнало й православне духовенство. За свідченням сучасника (1631 р.), «русские церкви в Киеве и около Киева во всех городках запечатаны, а в иных церквах поделали костелы, а в иных поделали конюшни»⁴².

Разом з тим урядові кола Речі Посполитої, намагаючись пригасити спалахи повстань і нейтралізувати нові виступи народних мас України, змушені були піти на окремі послаблення. Звичайно, вони стосувалися козацької старшини, міської верхівки та ієрархів православної церкви. Розпалюючи внутріштанові суперечності, протиставляючи реєстровиків нереєстровому козацтву, вищий клір церкви — парафіяльним священникам, королівські власті намагалися зміцнити своє становище. Важливим інструментом у цій політиці стали «Статті для заспокоєння руського народу», затверджені польським сеймом у січні 1633 р. Деякі пункти цього державно-політичного акту безпосередньо стосувалися Києва. Зокрема за київським митрополитом визнавалася вища духовна влада на Україні. Крім того, уніати повинні були повернути православній церкві частину раніше захопленого майна, а також земельні угіддя та кріпосних селян, які належали монастирям⁴³. Задовольнивши свої класові інтереси, верхівка тогочасного українського суспільства пішла на угоду з польсько-шляхетськими властями. Ворожу позицію щодо народних мас зайняв шойно обраний митрополит Петро Могила⁴⁴.

Однак спроби королівського уряду шляхом окремих поступок та компромісів з українською шляхтою, вищим кліром церкви й козацькою старшиною збити хвилю визвольної та антифеодальної боротьби не принесли очікуваних результатів. Весною 1637 р. частина нереєстровиків на чолі з Павлом Михповичем Бутом (Павлюком) виступила із

³⁸ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. I, с. 82.

³⁹ Там же, с. 82.

⁴⁰ Див.: Голубуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957.

⁴¹ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. I, с. 120.

⁴² Там же, с. 493.

⁴³ Архив ЮЗР. К., 1861. Ч. II, Т. I, с. 208—214.

⁴⁴ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, П, 13402, арк. 17—18.

Запоріжжя. У вогні повстань запалали Київщина, Полтавщина, Чернігівщина. Представники місцевої адміністрації в Києві скаржилися коронному гетьману С. Конєцпольському на те, що кияни, як і мешканці й інших міст Подніпров'я, не впускають королівських чиновників, знищують дрібні військові залоги і т. п.⁴⁵

У рядах повстанців було багато вихідців з Києва — міщан і козаків. Так, один із загонів, що діяв поблизу Переяслава та Ірклієва, очолював київський сотник Богдан Кизим. Протягом деякого часу він утримував під своїм контролем значну територію вздовж обох берегів Дніпра⁴⁶. З Києвом тісно пов'язано імена народних ватажків — полковника Й. Путивльця, отамана Куші та ін.⁴⁷

Уряд Речі Посполитої, побоюючись дальшого розростання повстання, в грудні 1637 р. перекинув під Київ значні сили королівських військ. Знекровлені й погано озброєні загопи киян не змогли чинити серйозного опору — на початку 1638 р. карателі захопили місто. Почалися масові страти. Брат польного гетьмана С. Потоцький наказав перед стінами замку на Киселівці посадити на палю полонених Б. Кизима та його сина. Були жорстоко покарані сотні інших учасників народно-визвольного повстання⁴⁸. Однак репресії і тортури не змогли зупинити зростаючої хвилі народного гніву.

Навесні 1638 р. селянсько-козацькі повстання запалали з новою силою. Гетьман нереєстровиків Яків Острянин повідомляв у своїх універсалах, що виступає «з войском на Украину Малороссийскую, для видвигнення вас, народа нашего православного от ярма, порабощения и мучительства тиранского леховского, и для отמעщения починенных обид, разорений и мучительских ругательств... всему посполству рода руского в Малой России, по обом сторонам Днепра мешкающего»⁴⁹. «Зазивні» листи та універсали гетьмана швидко поширювалися по всій Україні. Їх привозили мандрівні кобзарі, монахи, вихованці колегіуму. Ремісники, дрібні власники та козаки палко відгукнулися на заклики до повстання. Частина міщан залишила Київ і пішла на Запоріжжя. Ремісники в своїх майстернях виготовляли й лагодили зброю. Повсюдно створювалися невеликі повстанські загопи, що діяли не лише поблизу міста, а й здійснювали походи у найвіддаленіші райони. Під час героїчної оборони повстанського табору на р. Старець (червень 1638 р.) на допомогу оточеним з боями пробивався загін, який очолював виходець з Києва отаман Сава. З основними силами селянсько-козацького війська прагнули об'єднатися кияни, яких вів отаман Содома. Однак на підступах до табору ці загопи були розгромлені, а їх ватажків — страчено⁵⁰.

Характерно, що всі значні загопи, які дислокувалися в районі Києва, погоджували свої дії з керівниками селянсько-козацьких армій — Я. Острянином, К. Скиданом, Д. Гунею. Так, наприкінці травня 1638 р., за наказом Я. Острянина, з Правобережжя під Київ прибув великий загін Б. Бардаченка. Це активізувало дії повстанців. 11 червня 1638 р. вони оволоділи київським замком. Шляхта, яка перебувала в місті, опинилася в критичному становищі: не вистачало гармат, ядер, пороху, продовольства. Королівський уряд за всяку ціну намагався утри-

⁴⁵ ЦДІА УРСР, ф. КМФ 15, оп. 1, сир. 10, арк. 90.

⁴⁶ Голобуцький В. А. Указ. соч., с. 233.

⁴⁷ Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. К., 1896. Вып. 11, с. 276, 213.

⁴⁸ Львівський літопис і Острозький літописець, с. 118.

⁴⁹ Летопись Самойла Величка. К., 1864. Т. IV, с. 139.

⁵⁰ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. I, с. 245.

мати в своїх руках Київ. Сюди було перекинуто кінноту С. Лаща — відбірні сили польсько-шляхетського війська. Після жорстоких боїв повстанські загони змушені були залишити міські укріплення⁵¹.

Польські власті жорстоко розправилися з учасниками селянсько-козацьких повстань 20—30-х років XVII ст. Жертвами свавілля шляхти стали тисячі людей — селян, рядових козаків, ремісників, робітників промислів.

Отже, з історією Києва кінця XVI — першої половини XVII ст. тісно пов'язані славні епізоди героїчної боротьби українського народу проти польсько-шляхетського панування, за возз'єднання України з Росією. Тисячі киян взяли активну участь у великих селянсько-козацьких повстаннях того часу, зі зброєю в руках захищали свої інтереси, успішно боролися з міським патриціатом, шляхтою та королівськими чиновниками. Місту над Дніпром належала визначна роль у розвитку й зміцненні російсько-українських суспільно-політичних зв'язків, у розширенні контактів між двома братніми народами.

⁵¹ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, II, 13402, арк. 458. Після придушення повстання польсько-шляхетські власті погурбувалися про зміцнення оборони міста: було відбудовано замок, фортечні стіни, завезено гармати, ядра, порох. У Києві розмістилася рота найманців.

Питання історичного краєзнавства

ПРО ДЕЯКІ ПІДСУМКИ СТВОРЕННЯ ІСТОРІЇ ФАБРИК І ЗАВОДІВ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

Є. М. СКЛЯРЕНКО (Київ)

Робітничий клас Росії, очолюваний Комуністичною партією, зумів повести маси на штурм самодержавства. Він виніс на своїх плечах основний тягар боротьби на фронті і в тилу в роки громадянської війни. «Пролетаріат став, поваливши буржуазію і завоювавши політичну владу, *пануючим* класом: він тримає в руках державну владу, він розпоряджається усупільненими вже засобами виробництва, він керує хиткими, проміжними елементами і класами, він придушує зрослу енергію опору експлуататорів»¹.

Початок вивченню славної історії робітничого класу Росії поклав В. І. Ленін, який надавав великого значення згуртуванню робітничих мас на промислових підприємствах. Він наголошував, що «вся головна сила руху — в організованості робітників на *великих* заводах, бо великі заводи (і фабрики) включають у себе частину всього робітничого класу, яка переважає не тільки кількістю, а ще більше переважає впливом, розвитком, здатністю її до боротьби»².

Успіхи в будівництві соціалізму, зміцнення морально-політичної єдності радянських людей створили умови для дальшого розвитку наукових досліджень, в тому числі й у галузі історії. Цьому сприяло також утвердження марксистсько-ленінської методології у суспільних

¹ Ленін В. І. Про диктатуру пролетаріату.— Повне збір. творів, т. 39, с. 263.

² Ленін В. І. Лист до товариша про наші організаційні завдання.— Повне збір. творів, т. 7, с. 15.

науках. На порядок денний висувалося питання більш активного залучення до підготовки історичних праць безпосередніх учасників подій — старих більшовиків, діячів революційного руху, тих, хто здійснював перші соціалістичні перетворення.

Комуністична партія спрямовувала зусилля науковців на розробку кардинальних питань історії робітничого класу, в тому числі окремих фабрик і заводів. Значну роль у цій справі відіграв великий пролетарський письменник Олексій Максимович Горький, який створив ряд визначних художніх творів на історико-революційну тематику, приділивши особливо увагу висвітленню перетворюючої діяльності робітничого класу. На початку 30-х років, коли в країні було розгорнуто величезну за розмахом і масштабами роботу по створенню історії виробничих колективів, з особливою силою розкрився організаторський талант великого письменника.

3 вересня 1931 р. О. М. Горький виступив на пленумі Російської асоціації пролетарських письменників з пропозицією створити енциклопедію радянського будівництва — історію боротьби і перемог робітничого класу нашої країни, книгу-біографію наших заводів і фабрик³. 7 вересня на сторінках «Правды» та «Известий» була опублікована його стаття «Історія фабрик і заводів», в якій підкреслювалося: «Для того, щоб зрозуміти величезне значення своїх завоювань, своїх господарських успіхів, робітничий клас повинен знати й минуле, той глибоко засмічений ґрунт, на якому почав він будувати свою нову державу»⁴.

10 жовтня 1931 р. це питання було розглянуто в ЦК ВКП(б). Центральний Комітет прийняв постанову про видання «Історії заводів»⁵. Цим було покладено початок великій роботі по вивченню і написанню історії найбільших промислових підприємств СРСР.

Постановою передбачалося, що ці праці висвітлюватимуть розвиток старих і виникнення нових заводів, їх роль в економіці країни, форми і методи експлуатації, становище робітників до революції, виникнення революційних робітничих організацій, їх боротьбу проти капіталістів, соціалістичні перетворення на заводах, розвиток ударництва, соцзмагання тощо. До написання книг рекомендувалося залучати робітників, інженерно-технічних і господарських працівників.

О. М. Горький уявляв ці видання як науково-художні монографії про підприємства, колективи яких внесли найбільш вагомий вклад у революційну боротьбу проти царату, за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, зміщення диктатури пролетаріату. Створити їх можна було тільки шляхом спільних творчих зусиль зайнятих безпосередньо на фабриках і заводах, учених-істориків, письменників, журналістів. Форми участі робітників у створенні історії підприємств були різноманітні: збирання матеріалів, участь в обговоренні рукописів, написання розділів. О. М. Горький високо оцінив роботу одного з ентузіастів цієї справи — робкора Гудка-Єремеева, назвавши його виразником революційного розуму і серця робітничої маси⁶.

Закликаючи робітників до активної участі у створенні праць з історії підприємств, на яких вони працюють, О. М. Горький зазначав: «Треба знати роль кожного найбільш типового заводу, кожної галузі виробництва, заводу, як двигуна промисловості, як школи техніків і школи революціонерів, заводу, як вихователя класової, революційної

³ А. М. Горький и создание истории фабрик и заводов. М., 1959, с. 3.

⁴ Там же, с. 26.

⁵ Там же, с. 31.

⁶ Там же, с. 198.

самосвідомості робітників і як організатора, учасника громадянської війни. Треба знати завод в його сучасному значенні як організатора соціалістичної свідомості і соціалістичного виробництва»⁷.

Постанова ЦК ВКП(б) була гаряче зустрінута робітничими колективами, широкою науковою і літературною громадськістю. З багатьох місць надходили повідомлення про бажання взяти участь у роботі, про створення авторських колективів, розробку відповідних заходів тощо.

Справою підготовки і видання «Історії фабрик і заводів» керувала Головна редакція, або, як вона ще називалася, Політредакція, до якої входили відомі діячі Комуністичної партії і Радянської держави, вчені, письменники, журналісти: О. М. Горький, П. П. Постишев, А. А. Андрєєв, М. М. Шверник, М. М. Попов, О. В. Косарєв, Г. М. Панкратова, В. І. Іванов, Ю. Лебединський та інші. Для керівництва і координації цією роботою на Україні в листопаді 1931 р. ЦК КП(б)У затвердив Всеукраїнську комісію по виданню історії заводів. Її очолив голова Української республіканської ради профспілок М. Є. Чувирін. Комісія розпочала свою роботу в лютому 1932 р.⁸

О. М. Горький багато уваги приділяв підготовці «Історії фабрик і заводів». Архіви зберегли численні рукописи з його позначками на полях. Олексій Максимович уважно ознайомився з рукописами О. Яковлева з історії заводу «Красное Сормово», М. Шушканова з історії Златоустівського заводу, редагував книгу «Были горы Высокой» та ряд інших праць⁹.

У своїх статтях, листах письменник рішуче виступав проти формального підходу до справи. Головна редакція, душею якої він був, ставила перед авторами завдання створити розгорнуті епічні полотна, основані на показі й конкретному протиставленні капіталістичного й соціалістичного способів життя¹⁰.

28 листопада 1931 р. в інструкції Головної редакції «Історія фабрик і заводів» О. М. Горький підкреслює, що мета цього видання — виховувати на історичному матеріалі нових робітників, підрастаюче покоління пролетарської молоді, розкривати досвід будівництва соціалізму для міжнародного пролетаріату.

О. М. Горький радив розмішувати матеріали збірників за таким принципом: підприємство в умовах капіталістичного ладу і підприємство епохи побудови соціалізму. В інструкції Головної редакції йшлося про те, що при історичному описі обов'язково повинні бути висвітлені соціально-економічна і виробничо-технічна характеристики заводу, історія революційного руху на ньому і діяльність більшовиків, їх боротьба з меншовицькими і опортуністичними елементами, керівна, спрямовуюча роль партії у перетворенні виробництва і формуванні соціалістичної психології трудящих, культури і побуту робітників¹¹.

Постановою від 10 квітня 1932 р. Головна редакція планувала здійснити протягом 1932—1933 років видання 26 книг з історії підприємств, в тому числі по Україні: про Дніпропетровську гідроелектростанцію, Горлівський шахтний район, Сталінський металургійний завод, Харківський паровозобудівний завод, шахту імені Ілліча (колишню «Кадіївку»), завод імені Петровського у Дніпропетровську. Вони становили майже чверть намічених видань по Союзу¹².

⁷ Горький А. М. Соч. М., 1953, Т. 26, с. 143.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 7952, оп. 1, спр. 7, арк. 8.

⁹ А. М. Горький и создание истории фабрик и заводов, с. 11.

¹⁰ Там же, с. 39.

¹¹ Там же, с. 33—40.

¹² Там же, с. 61.

У зв'язку з тим, що реалізація важливого завдання наштотувалася на місцях на деякі труднощі, О. М. Горький 27 травня 1932 р. звернувся безпосередньо до робітників 26 заводів і фабрик з листом, закликаючи їх прискорити темпи роботи у цій галузі¹³. 19 липня 1932 р. О. М. Горький у листі до парткому Дніпропетровської гідроелектростанції писав: «Намагайтесь роботу по історії Дніпро-станції проводити за широкою участю робітничих мас із залученням кваліфікованих літераторів, а також інженерно-технічних працівників»¹⁴. З аналогічним листом він звернувся у партком і шахтком шахти ім. Ілліча.

Відзначаючи, що підготовча робота на ряді підприємств України ускладнюється через недостачу коштів, необхідних на розробку архівів, оплату звільнених працівників і т. п., О. М. Горький у листі від 3 серпня 1932 р. просив голову Раднаркому УСРР В. Я. Чубаря подати допомогу Всеукраїнській редакції «Історії фабрик і заводів»¹⁵. Він звертався також до П. П. Постишева: «Всеукраїнський оргкомітет Спілки письменників жодного разу скільки-небудь серйозно не займався питанням історії заводів, потрібних для цієї справи кадрів письменників не виділено. Дуже прошу вплинути на людей, яким цією справою належить займатися»¹⁶.

У квітні 1935 р. у листі в ЦК КП(б)У М. М. Попову він писав: «Одну добру звістку ми маємо з України. Мені передавали, що Ви приділяєте велику увагу Дніпрогесу з таким розрахунком, щоб у найближчі місяці зробити книгу. Потрібно для цього зміцнити авторський колектив і поставити створення книги з історії Дніпрогесу в прямий обов'язок Спілки письменників»¹⁷.

Під керівництвом партійних організацій робота по написанню історії фабрик і заводів набирала дедалі ширшого розмаху. В травні 1934 р. у доповідній записці ЦК КП(б)У «Про стан роботи Всеукраїнської редакції «Історії заводів» підбивалися підсумки діяльності і вказувалося на недоліки в її проведенні¹⁸. Так, відзначалася відсутність регулярних засідань Всеукраїнської редакції, недостатньо активна допомога їй з боку таких організацій, як Товариство старих більшовиків, Товариство політкаторжан, ВУАМЛІНу, історичного відділу Інституту червоної професури, преси та оргкомітету Спілки письменників. Автори доповідної записки порушували перед ЦК КП(б)У клопотання про подання допомоги у розв'язанні організаційних питань, про зміцнення матеріально-фінансової бази Всеукрредакції¹⁹.

Своєрідним звітом Всеукраїнської комісії літераторів, наукових установ та робітничих авторів стала проведена в 1934 р. республіканська нарада з питань «Історії заводів», на якій було обговорено і розв'язано чимало принципових питань²⁰. Учасники наради у листі до О. М. Горького писали, що створення історії заводів на Україні стало масовим громадським рухом. На заводах створено десятки груп сприяння, до справи залучені старі кадрові робітники, більшовики-підпільники.

Максим Горький багато зробив для залучення письменників до написання праць. Члени авторських колективів історії фабрик і заводів

¹³ Там же, с. 65.

¹⁴ Там же, с. 205—206.

¹⁵ Там же, с. 212.

¹⁶ Там же, с. 232.

¹⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 7952, оп. 1, спр. 7, арк. 138.

¹⁸ Там же, арк. 7—9.

¹⁹ Там же, арк. 10—11.

²⁰ Там же.

України підтримували зв'язки, зокрема, з Ф. Гладковим, В. Саяновим. Це підтверджує листування Головної редакції й Всеукраїнській. Так, 25 травня 1935 р. в листі відповідальному секретареві Головної редакції М. Шушканову повідомлялося про те, що Ф. Гладков гостро розкритикував авторську бригаду по історії Дніпрогесу за невмілу, поспішну, неохайну роботу по збиранню матеріалів²¹. В свою чергу, М. Шушканов 1 червня 1936 р. надсилає листа до Всеукраїнській: «Відносно Луганська є повна домовленість з тов. Саяновим. Він готовий взятися за написання книги про Ворошиловградський завод ім. Жовтневої революції, але не історії, а художньої книги, побудованої на фактичному матеріалі, точно викладаючи всі історичні факти, але такої, що дає можливість белетристичного викладу і сюжетної побудови твору, оскільки він вважає, що книга, написана белетристично, зуміє більше зацікавити читача»²².

Заступник відповідального секретаря Всеукраїнської редакції писав М. Шушканову 23 вересня 1936 р., що в Києві авторською бригадою в складі Ю. Яковенка, З. Тулуб, Ф. Ястребова і В. Охрименка успішно ведеться робота по написанню історії заводу «Арсенал»²³.

Вже в тридцятих роках на Україні було опубліковано ряд цікавих книг і брошур. На книжкових полицях бібліотек з'явилися праці з історії фабрик і заводів, документальні збірники, нариси про життя новаторів виробництва, зачинателів стахановського руху²⁴. Дослідники наводять різні цифри щодо кількості видань з цієї тематики. Причина полягає у відсутності чітких критеріїв визначення літератури фабрично-заводської серії. Іноді до неї відносять публікації суто технічного характеру, які становлять інтерес лише для вузького кола спеціалістів. Буває й так, що не враховуються праці, які поряд з техніко-економічними питаннями відображають історію підприємства.

Цінність цих видань була далеко не однаковою. Схвалення заслуговують розповіді М. Ізотова, О. Стаханова, П. Кривоноса, які поділилися «секретами» успіху, розкрили творчу атмосферу, патріотичне піднесення в колективах.

Значний інтерес громадськості викликав вихід у світ книги І. Гонімова «Старая Юзовка». М. Є. Чуvirin у своєму відгуку писав: «Рукопис Гонімова... охоплює матеріали з кінця 70-х років минулого століття і закінчується післяреволюційним періодом 1905 року. Рукопис усіяний цікавими і захоплюючими епізодами з революційної, страйкової боротьби робітників заводу і всієї Юзівки. Між тим, виклад і побудова матеріалу не являє собою цілісного твору, а скоріше хроніку і численні епізоди, пов'язані між собою тільки датами. Це не заважає, однак, книзі бути цікавою, а місцями захоплюючою...»²⁵

«Молодому радянському читачеві, — говорилося в «Літературному обозренні» № 4 за 1937 р., — ця книга дає цікавий матеріал про не-

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 7952, оп. 1, спр. 7, арк. 151.

²² Там же, арк. 200.

²³ Там же, арк. 211.

²⁴ Завод ім. Дзержинського (1889—1939). П'ятьдесят лет. Днепродзержинск, 1939; Киевская трикотажная фабрика ім. Р. Люксембург: Десять лет фабрики (1930—1940). К., 1940; Зроблено в СРСР: Завод ім. Шевченка в боротьбі за економічну незалежність. Харків, 1932; Десять років Червонопрапорного верстатобудівного заводу ім. Леніна. Одеса, 1934; Краматорський машиностроительный завод ім. Сталина. Харьков, 1935; Рубин М. С., Ибатури И. С., Дубаревич И. И. Днепрогес: Как строилась плотина гидроэлектростанции и шлюз. Харьков, 1932; Кривонос П. Ф. Мои методы работы. Харьков, 1935; Стаханов А. Г. О моей жизни. К., 1938; Жуков Ю. Харктракторстрой. М.—Л., 1931; Гершберг И. Шахта Никиты Изотова. М., 1939; Жерновський М. Нікопольський трубоваляльцевальний завод. Харків, 1932.

²⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 7952, оп. 1, спр. 137, арк. 2.

людські форми експлуатації, що практикувалися буржуазією в Росії, а також про методи і форми боротьби робітників проти цієї експлуатації».

Безперечно, таких змістовних книг фабрично-заводської серії було б значно більше, якби Всеукраїнська редакція ширше залучала до їх написання досвідчених авторів, підтримувала постійний контакт з місцевими партійними органами.

Завершувалася робота по написанню книг про Горлівський шахтний район, Сталінський металургійний завод, Кадіївську шахту ім. Ілліча, заводи Харківський паровозобудівний, ім. Петровського. У підготовці названих книг брали участь працівники заводів, історики, письменники, зокрема В. Собко, І. Муратов, Я. Башмак, О. Донченко, С. Дончак, І. Гонімов, А. Клочья, П. Радченко та інші.

В кінці тридцятих років спостерігається деякий спад у створенні праць з історії фабрик і заводів України. Початок Великої Вітчизняної війни перешкодив далішим дослідженням у цьому напрямі. Після війни була проведена необхідна підготовча робота для успішного продовження розпочатої справи. У 1956 р. лєнінградські літератори виступили з листом, в якому пропонували відродити в широких масштабах роботу по підготовці історії фабрик і заводів. На початку 1958 р. в Інституті історії АН СРСР відбулося розширене засідання групи по вивченню історії робітничого класу СРСР, в якому взяли участь вчені, представники громадських організацій заводів «Серп і молот», «Динамо», ім. Лихачова та ін., старі більшовики, працівники архівів, бібліотек. Було вирішено продовжувати вивчення історії фабрик і заводів, об'єднавши при цьому сили робітничих колективів, істориків, літераторів.

21 травня 1958 р. в газеті «Правда» було опубліковано звернення групи радянських істориків: Д. А. Баєвського, Л. С. Гапоненка, Е. Б. Генкіної та ін., які закликали громадськість до дальшого розгортання роботи по підготовці і виданню книг з історії фабрик і заводів. З пропозицією обговорити нагромаджений досвід, зробити все належне для піднесення цієї справи на вищий щабель виступили у відкритому листі науковці і відомі письменники М. Тихонов, Г. Марков, П. Бровка, Ю. Смолич, Мірза Ібрагім та інші.

21 жовтня 1958 р. була опублікована постанова ЦК КПРС «Про книги з історії фабрик і заводів»²⁶. В постанові відзначалося, що в роботі, яка велася на деяких підприємствах Москви, Ленінграда та інших міст, в ряді випадків мали місце істотні недоліки, спостерігалася гонитва за кількістю видань, що перешкоджало ідейному змісту книг, багато місця відводилося дореволюційній історії, слабо відображалися праця і життя робітників у радянський час.

Центральний Комітет зобов'язав обкоми, крайкоми і ЦК Компартій союзних республік усунути недоліки в організації роботи по створенню історії фабрик і заводів, взяти її під партійний контроль, залучати до участі в цій справі широку громадськість — ветеранів революції, старих кадрових робітників, інженерно-технічних працівників і вчених.

Постанова відіграла величезну роль в активізації досліджень з найважливіших питань історико-заводської тематики.

Наприкінці 1979 р. під редакцією доктора історичних наук А. В. Митрофанової вийшов з друку покажчик радянської літератури з історії підприємств СРСР, виданої в 1917—1978 рр. Ця праця дістала високу оцінку. За підрахунками упорядника, у період з 1917 по 1937 рр.

²⁶ Справочник партійного работника. М., 1959, с. 513—514.

вийшло друком 900 праць (книг, брошур, статей і т. д.), в 1938—1958 рр. — 648, у 1958—1978 рр. — 1333. Таким чином, їх загальна кількість становить майже 3 тис., в тому числі понад 660 книг. Бібліографічний показник врахував історичну, економічну, науково-популярну і мемуарну літературу, найбільш значні документальні публікації, видані російською мовою.

У 1981 р. Державною історичною бібліотекою Української РСР був підготовлений показник літератури з цієї ж тематики, виданої в республіці за останні 50 років (упорядники Л. Євселевський, А. Пилипенко, Н. Уманська)²⁷. Він дає можливість зробити відповідні підрахунки, усунути розбіжності у визначенні загальної кількості книг.

Вихід у 60—70-х роках значної кількості різноманітних праць з історії фабрик і заводів викликав необхідність глибокого, всебічного аналізу опублікованої літератури, її історіографічної оцінки. В монографіях А. Санцевича, М. Резницької, І. Ворожейкіна, статтях Л. Рогачевської, А. Митрофанової, В. Єжова, В. Степанова, В. Ковальчука, Л. Євселевського, А. Панфілової, Г. Тарле, І. Коломийченка, М. Кравчука, М. Погребинського²⁸, Б. Блоха, П. Рущенка, Н. Чиркова, В. Кулькової та ін. розглядаються здобутки радянських вчених, краєзнавців у розробці історії фабрик і заводів, визначаються певні етапи у цій роботі, підбиваються її підсумки. Зокрема, вказується, що в книгах з історії фабрик і заводів міститься значний фактичний матеріал, який характеризує різні сторони життя робітничого класу, його боротьбу за повалення самодержавства, проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, за побудову соціалізму. При цьому відзначається, що автори деяких з виданих книг не роблять широких узагальнень, збиваються на переказ загальновідомих фактів, дають поверхове уявлення про соціально-культурні перетворення, докорінну зміну умов праці і побуту у виробничих колективах. Деякі видання, особливо брошури, розраховані на масового читача, мають поверховий характер, в них відсутній глибокий аналіз подій, якісних змін, які відбулися у складі робітничих колективів, немає інколи характеристики рис і особливостей, притаманних трудівникам епохи розвинутого соціалізму.

Велика кількість книг з історії фабрик і заводів, їх жанрова різноманітність — переконливе свідчення плідотворної, наполегливої праці творчих колективів і окремих авторів, дійової допомоги і постійного керівництва справою з боку місцевих партійних організацій, насамперед, партійних комітетів підприємств.

²⁷ История фабрик и заводов Украинской ССР: Ретроспективный библиографический указатель. К., 1981.

²⁸ Санцевич А. В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. К., 1967; Ворожейкин И. Е. Очерки историографии рабочего класса СССР. М., 1975; Резницкая М. В. Некоторые итоги изучения истории фабрик и заводов Украины.—История СССР, 1978, № 3; Про історіографічне значення довоєнних видань з історії фабрик і заводів України.—УІЖ, 1973, № 12; Рогачевская Л. С. История фабрик и заводов: итоги и проблемы исследования.—Вопросы истории, 1967, № 8; Єжов В. А., Степанов В. В., Ковальчук В. М. Досвід наукової розробки історії заводів і фабрик СРСР.—УІЖ, 1972, № 9; Панфилова А. М. Состояние и задачи изучения истории фабрик и заводов.—История СССР, 1973, № 2; Тарле Г. Я. Ранние опыты организации собирания материалов по истории фабрик и заводов.—История СССР, 1959, № 2; Євселевский Л. И. Досвід партійного керівництва соціалістическим соревнованием в книгах по історії фабрик і заводів.—В сб.: Вопросы общественных наук. 1938, № 34; Коломийченко І. І. Нові збірники документів з історії підприємств України.—УІЖ, 1962, № 4; Кравчук М., Погребинський Д. Бібліографія українського робітництва.—Вітчизна, 1968, № 5 та ін.

Увагу громадськості, зокрема, привернули книги: нариси з історії заводу ім. Г. І. Петровського (м. Дніпропетровськ), ім. Ф. Е. Дзержинського (м. Дніпродзержинськ), «Запоріжсталі», «Азовсталі» (м. Жданов), «Арсеналу» ім. В. І. Леніна (м. Київ), «Ленінської кузні» (м. Київ), Миколаївського суднобудівного, збірники документів з історії будівництва Дніпрогесу, нарисів, спогадів та документів з історії шахти ім. Дзержинського, спогади О. Г. Стаханова, О. І. Семиволоса, І. І. Стрельченка та ін.

Успіхи у цій справі незаперечні. Проте донині залишається невідрахованим ряд питань. Так, у країні відсутній науково-координаційний центр, який повинен здійснювати методичне керівництво підготовкою праць фабрично-заводської серії. В республіці останнім часом чималу роботу в цьому напрямі веде відділ історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР (керівник академік АН УРСР П. Т. Тронько). Відділ, зокрема, зайнятий цині підготовкою фундаментального дослідження про виробниче об'єднання «Арсенал» (до 100-річного ювілею). Готуються до друку книга про виробниче об'єднання полімерного машинобудування «Більшовик» (м. Київ) та ряд інших праць.

Виховання свідомих будівників комунізму на революційних і трудових традиціях нашого народу займає важливе місце у повсякденній діяльності Комуністичної партії і Радянської держави. Ця робота в широких масштабах проводиться на підприємствах промисловості, залізничного і водного транспорту, в колгоспах і радгоспах, куди щорічно вливається нове поповнення з числа випускників загальноосвітніх шкіл, вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, шкіл профтехосвіти. Значну роль у цій справі відіграють наукові біографії трудових колективів.

Створення історії фабрик і заводів сприяє зростанню громадсько-політичної, трудової активності працівників різних галузей народного господарства, успішній реалізації планів Комуністичної партії по дальшому піднесенню економічної могутності Радянської держави, матеріального, життєвого і культурного рівня трудящих.

* *

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ЗМІЦНЕННЯ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ В 1945—1952 рр.

А. Й. ДІДКОВСЬКИЙ (Вінниця)

Вступ країни в новий, післявоєнний етап свого розвитку, необхідність зосередження всіх сил на здійсненні грандіозних планів відбудови народного господарства, зруйнованого німецько-фашистськими загартівниками, ставили дуже високі вимоги до рівня партійного керівництва, до організаційної та ідеологічної роботи партії, всіх її організацій. Необхідно було привести у повну відповідність форми організації партії і методи її діяльності з конкретною історичною післявоєнною обстановкою, завданнями, які з неї випливали. Все це висвітлено в історико-партійній літературі, зокрема в другій книзі п'ятого тому «Истории Коммунистической партии Советского Союза», «Нарисах історії Комуністичної партії України» (вид. 4-е)¹. Вивчення і узагаль-

¹ История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1980. Т. 5, кн. 2; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

нення всесвітньо-історичного досвіду революційно-перетворюючої діяльності КПРС, зокрема в післявоєнні роки, є одним з основних завдань суспільствознавців.

У цій статті зроблено спробу розкрити діяльність Компартії України по організаційному зміцненню партійних організацій республіки в 1945—1952 рр.

Основні напрями перебудови роботи партії в зв'язку з переходом від війни до миру були викладені в ряді постанов ЦК ВКП(б) з питань внутріпартійної роботи: в 1946 р. — «Про зростання партії і про заходи щодо посилення партійно-організаційної та партійно-політичної роботи з новоприйнятими у ВКП(б)», «Про підготовку і перепідготовку керівних партійних і радянських працівників», «Про підготовку, добір і розподіл керівних партійних і радянських кадрів в Українській партійній організації», «Про роботу Сальського райкому ВКП(б) Ростовської області»; в 1947 р. — «Про роботу ЦК КП(б) Білорусії»; в 1948 р. — «Про стан партійно-політичної роботи на вугільних шахтах Донбасу»² та ін. В них ЦК ВКП(б) зосередив увагу партійних працівників, усіх партійних організацій на ключових питаннях удосконалення внутріпартійної роботи.

Партійна організація України, керуючись рішенням ЦК ВКП(б), приділяла значну увагу організаційному зміцненню своїх рядів, зв'язків з широкими масами трудящих. Парторганізації УРСР, як і в інших радянських республіках, які зазнали окупації, на початок мирного будівництва виявилися ослабленими. У роки війни більшість комуністів із зброєю в руках в рядах Радянської Армії билась з ворогом, перебувала в партійному підпіллі і партизанських загонах, частина евакуювалася в східні райони СРСР, працювала на підприємствах, перебазованих туди з західних районів, в колгоспах, радгоспах, установах.

Відновлення діяльності партійних організацій, як і радянських, господарських, профспілкових, комсомольських органів, почалося ще в ході визволення території України від гітлерівських окупантів в 1943 р. В основу практичної роботи по організаційному зміцненню парторганізації республіки були покладені рішення ЦК КП(б)У: в серпні 1943 р. — «Про організаційне впорядкування роботи міських, обкомів і ЦК КП(б)У», у листопаді того ж року — «Про створення партійних організацій у визволених від німецької окупації районах України та поліпшення керівництва ними»³.

Однією з найважливіших ділянок організаційно-партійної роботи після визволення України були добір, розстановка та виховання партійних, радянських та господарських кадрів. Значну допомогу в розв'язанні цього завдання подав Центральний Комітет ВКП(б). Він направив у визволені райони тисячі партійних, радянських, господарських працівників з інших братніх республік. На керівну роботу в обласні, міські і районні партійні, радянські, господарські і культурно-освітні органи було підібрано понад 50 тис. працівників, а разом з керівними кадрами в низових ланках — близько 300 тис. чоловік⁴.

У жовтні 1944 р. Радянська Україна була повністю визволена від фашистських окупантів. Відновили роботу всі партійні органи — обкоми, міськкоми і районні комітети партії. У грудні 1944 р. — лютому 1945 р. в республіці відбулися вибори керівних партійних органів. На

² Нариси історії Комуністичної партії України, с. 568—569.

³ Юрчук В. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.). К., 1965, с. 31.

⁴ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 549.

1 січня 1945 р. в КП(б)У налічувалось 12 726 партійних організацій, 976 кандидатських груп, 406 партійно-комсомольських груп, які об'єднували 164 743 комуністи, на той же період 1946 р. діяло 25 обкомів, 13 окружкомів, 77 міськкомів, 82 міських і 743 сільських райкомів партії, 20 413 первинних парторганізацій, 910 кандидатських груп і 251 партійно-комсомольська група, які об'єднували 320 307 комуністів (56,7% довоєнної чисельності). На 1 січня 1947 р. кількісний склад КП(б)У становив 560 718 чол., тобто більше, ніж напередодні Великої Вітчизняної війни (у 1940 р. — 559 235 чол.)⁵.

Швидко зростала мережа первинних партійних організацій, зокрема в промислових центрах республіки. Так, у Ворошиловградській області за 1945 р. кількість первинних парторганізацій зросла з 791 до 1270. Тільки з червня по серпень того ж року у Ворошиловграді були створені Ватутинський райком партії, парткоми на двох великих підприємствах міста, 136 первинних партійних організацій, чисельність яких до кінця 1949 р. досягла довоєнного рівня. У 1945 р. у Дніпропетровській області було створено 552 первинні партійні організації⁶. У Криворізькому басейні до березня 1946 р. кількість первинних парторганізацій і партійних груп перевищувала їх довоєнний рівень усієї гірничорудної промисловості України. Швидкими темпами також зростає партійні організації і в сільських районах. Наприклад, у Каменець-Подільській області (нині Хмельницька) за 1945 р. кількість первинних парторганізацій зросла з 365 до 832, а в 1952 р. — 1848⁷. Всього в республіці в 1952 р. діяло понад 28 тис. низових ланок партії проти 12 726 на початку 1945 р.⁸

Зростання партійних рядів КП(б)У відбувалося за рахунок комуністів, насамперед з числа демобілізованих і тих, хто повернувся з евакуації і прибув з братніх республік на постійну роботу на Україну. Одним з джерел поповнення рядів КП(б)У було прийняття до партії краєвих представників робітничого класу, колгоспників, інтелігенції. Компартія України проявляла постійну турботу про поповнення своїх рядів. При цьому вона керувалась настановами В. І. Леніна про необхідність постійної роботи з безпартійним активом, залучення свіжих сил до партії. «Більше нових працівників з маси в ряди партії, для самостійної участі в будівництві нового життя, — писав Володимир Ілліч, — такий наш прийом боротьби з усіма труднощами, такий наш шлях до перемоги»⁹. Партійні організації республіки приділяли значну увагу якісному складу своїх рядів, пам'ятаючи вказівку Володимира Ілліча про те, що «єдина урядова партія в світі, яка дбає не про збільшення кількості членів, а про підвищення їх якості, про очищення партії від тих, що «примазалися», є наша партія — партія революційного робітничого класу»¹⁰.

За роки війни відбулися значні зміни в якісному складі КП(б)У. На січень 1946 р. в ній налічувалось 60% комуністів, які вступили

⁵ Там же, с. 569; Бойовий загін КППС. До 60-річчя І з'їзду Компартії України. К., 1978; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. К., 1969. Т. 3, с. 164; Юрчук В. Назв. праця, с. 31.

⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 46, спр. 778, арк. 1—2, 155; Нариси історії Ворошиловградської обласної парторганізації. К., 1979, с. 321.

⁷ Партархів Хмельницького обкому Компартії України, ф. 487, оп. 16, спр. 8, арк. 3; спр. 9, арк. 1; спр. 15, арк. 1.

⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 47, спр. 2553, арк. 41; спр. 2559, арк. 18.

⁹ Деліп В. І. Держава робітників і партійний тиждень. — Повне збір. творів, т. 39, с. 211.

¹⁰ Там же, с. 209.

в партію в 1941—1945 рр. Робітники в складі республіканської парт-організації становили 33,2%, колгоспники — 15,9, службовці—50,9%¹¹.

Питання про зростання рядів партійних організацій обговорювалися на засіданнях Оргбюро ЦК КП(б)У 27 березня і 16 червня 1947 р., Політбюро 12 квітня того ж року. Центральний Комітет КП(б)У викрив недоліки в справі добору в партію передових робітників та інженерно-технічних працівників у партійних організаціях Луганської, Сталінської, Харківської та Дніпропетровської областей, а в Київській обласній парторганізації — щодо залучення в ряди партії передових трудівників села¹²⁻¹³. Постанова ЦК ВКП(б) і відповідні рішення ЦК КП(б)У про зростання рядів партії обговорювалися на пленумах обкомів, міськкомів, райкомів КП(б)У, на зборах партактивів, в первинних парторганізаціях. Так, у грудні 1946 р. на пленумі Харківського обкому, а в січні і липні 1947 р. — на пленумах міськкому партії а також на бюро Харківського міськкому КП(б)У були розглянуті звіти первинних парторганізацій про роботу з питань прийому в партію кращих представників робітничого класу, інженерно-технічних працівників. Всі ці заходи сприяли поліпшенню роботи парторганізацій Харківщини. Суворо дотримуючись принципу індивідуального відбору, партійні організації області за чотири роки (1944—березень 1948 рр.) прийняли в члени партії 12 217 чол. і кандидатами в члени ВКП(б) — 8 123 чол., а за два роки (1949—1950 рр.) відповідно — 5907 і 2770 чоловік.

Зростання рядів обласної парторганізації супроводилося збільшенням кількості низових ланок партії. На час визволення Харківщини від фашистської окупації обласна парторганізація налічувала всього 1460 комуністів, об'єднаних у 109 парторганізаціях і 32 партійно-комсомольських групах, на початку 1944 р. вже діяла 621 парторганізація, вони об'єднували 8690 комуністів, а на 1 липня 1945 р. відповідно — 1270 (247 — в промисловості, 137 — на транспорті, 281 — в сільському господарстві) і 20 235 членів ВКП(б). За період з 1946 по 1951 рр. обласна партійна організація зростає більш ніж у 2 рази. Якщо на 1 січня 1946 р. в ній налічувалося 31 867 членів і кандидатів у члени партії, то в лютому 1951 р. — 73 463 комуністи, а в 1952 р. — близько 78 тис. комуністів, об'єднаних у 3 765 первинних парторганізаціях. Близько половини членів ВКП(б) працювало в промисловості, на транспорті, в колгоспах, радгоспах і МТС¹⁴.

У 1947—1948 рр. в Дніпропетровській обласній парторганізації відбулися звітно-виборні партійні збори. Вони знаменували новий етап у якісному зміцненні її рядів, поліпшенні організаційно-партійної роботи. У листопаді 1947 р. Дніпропетровську обласну парторганізацію очолив товариш Л. І. Брежнев. Він надавав великого значення питанню партійного будівництва, зокрема зміцненню зв'язку низових ланок партії з масами, поповненню їх рядів за рахунок кращих представників робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції. На VII Дніпропетровській партконференції (лютий 1948 р.), виступаючи з доповіддю «Про роботу обласного комітету партії», товариш Л. І. Брежнев відзначив, що «...мистецтву партійної роботи необхідно вчитись і на основі широко розгорнутої партійно-політичної роботи рухати вперед усе наше партійне життя»¹⁵.

¹¹ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 569—570.

¹²⁻¹³ Юрчук В. Назв. праця, с. 34—35.

¹⁴ Там же; Очерки истории Харьковской областной партийной организации. Х., 1980, с. 348—349, 376, 382.

¹⁵ Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. Днепропетровск, 1979, с. 440.

Працівники обласного комітету партії, його галузевих відділів, зокрема відділу партійних, радянських, профспілкових органів систематично подавали допомогу первинним партійним організаціям з конкретних питань організаційної роботи.

В результаті проведеної роботи обласна партійна організація значно зміцніла. Якщо на час VII Дніпропетровської обласної партконференції в ній налічувалося 50 813 комуністів, об'єднаних з 3060 первинних організацій, то на час VIII конференції (січень 1949 р.) відповідно — 52 813 і 3284¹⁶.

У ході відновлення партійних організацій на Київщині відбувалося їх зміцнення. Тільки протягом 1946 р. у партію було прийнято 163 робітники і 112 колгоспників, а в наступному році відповідно — 375 і 327. У роки відбудовного періоду разом з кількісним зростанням робітничих колективів, збільшувався партійний прошарок на підприємствах. Число партійних організацій за той період у промисловості, на будовах і транспорті області зросло з 569 до 1127, а кількість комуністів в них з 5858 до 26 704¹⁷. Зростали і сільські партійні організації.

Кіровоградська обласна парторганізація проявляла повсякденну турботу про зміцнення своїх рядів, поліпшення її соціального складу. Якщо на 1 січня 1946 р. в її складі було 27,8% робітників, колгоспників, то на той же час 1951 р. відповідно — 50,1 і 22,2%. Розширилася мережа низових ланок партії. У січні 1946 р. на промислових підприємствах і транспорті діяло 69 парторганізацій, у колгоспах — 25, а в 1950 р. відповідно — 169 і 567¹⁸.

Лише за один рік (1946—1947 рр.) в республіці кількість робітників, прийнятих кандидатами в члени ВКП(б), збільшилась більше, ніж у два рази, а колгоспників — більш, ніж у три рази¹⁹. Якщо на 1 січня 1945 р. Компартія України налічувала 164 743 комуністи, у тому числі 56 341 робітника, 17 471 колгоспника, то на 1 січня 1952 р. відповідно — 752 245, 251 440 і 123 805²⁰.

Поліпшенню якісного складу КП(б)У сприяло підвищення загальноосвітнього і культурно-технічного рівня населення. Так, питома вага комуністів із середньою і вищою освітою у складі КП(б)У на 1 січня 1946 р. збільшилася порівняно з довоєнним часом на 16% і на той же період 1952 р. — майже на 7% зросла кількість комуністів з неповною середньою освітою, на 26% зменшилось число комуністів з початковою освітою, а також тих, які не мали її²¹. На січень 1946 р. шосту частину партійної організації України становили жінки.

КПРС — партія інтернаціоналістів-ленінців. Проводячи політику пролетарського інтернаціоналізму, дружби і братерства народів, партія добилась здійснення в нашій багатонаціональній державі фактичної рівності всіх націй і народностей в усіх сферах життя суспільства. Це відбилося і на житті партійних організацій союзних і автономних республік, автономних областей, автономних округів. У складі республіканської партійної організації (на 1 січня 1946 р.) було близько 60% українців, решта — росіяни і представники інших національно-

¹⁶ Там же, с. 440, 442.

¹⁷ Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций. К., 1981, с. 417, 425.

¹⁸ Очерки истории Кировоградской областной партийной организации. Днепропетровск, 1981, с. 165—167.

¹⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 46, спр. 3187, арк. 24.

²⁰ Там же, оп. 47, спр. 2552, арк. 15; спр. 2555, арк. 20; спр. 2559, арк. 19.

²¹ Там же, ф. 1, оп. 46, спр. 6126, арк. 37.

стей, що свідчило про єдність і дружбу рівноправних народів Країни Рад, про послідовне здійснення лєнінської національної політики в галузі партійного будівництва.

Помітних змін зазнав партійний стаж і вік комуністів республіки. У складі КП(б)У на початку відбудовного періоду 60% (від загального складу) комуністів вступили в партію в роки війни, більше половини з них були віком до 35 років²².

Зростання партійних організацій республіки значно полегшувало комплектування працівниками відновлюваних партійних, державних і господарських органів, давало змогу парторганізаціям ретельніше добирати і розставляти кадри на основних ділянках роботи. Тільки по Кіровоградській області, наприклад, на 1 квітня 1947 р. з числа демобілізованих комуністів було направлено в партійні органи 626, у радянські — 4596 чоловік²³.

Важливу роль у підвищенні боєздатності партійних організацій, у ліквідації обмежень внутріпартійної демократії, обумовлених воєнним часом, відіграло відновлення регулярної звітності й виборності партійних органів, практики регулярного скликання партійних зборів та активів, пленумів. Регулярно проводилися пленуми ЦК КП(б)У. За період з червня 1945 р. по грудень 1952 р. відбулось 30 пленумів Центрального Комітету Компартії України. На них розглядалися найважливіші питання господарського, політичного, культурного життя республіки, внутріпартійної роботи²⁴. Протягом 1945—1948 рр., наприклад, відбулось 16 пленумів Донецького обкому КП(б)У. Тільки у 1948 р. на 6 пленумах обговорювалося 11 питань, з них 7 були присвячені внутріпартійній роботі.

У червні того ж року пленум розглянув питання про роботу Макіївської міської партійної організації. Пленум відзначив помітне поліпшення організаційно-партійної і масово-політичної роботи серед трудящих, вказав на успішне виконання народногосподарських завдань у відбудові міста²⁵.

Харківський обласний комітет партії з січня 1949 р. по лютий 1951 р. заслухав 37 звітів райкомів партії про стан внутріпартійної роботи. З метою її поліпшення обком партії регулярно проводив семінари секретарів райкомів з питань партійного будівництва. В 1951 р. в обкомі було проведено два місячних семінари для секретарів первинних парторганізацій укрупнених колгоспів, а в райкомах партії — для секретарів первинних парторганізацій²⁶.

Підвищення рівня організаційної роботи сприяло правильному поєднанню партійної діяльності з господарською. Партійні органи республіки почали глибше вивчати діяльність кожного підприємства, установи, парторганізації, узагальнювати досвід партійної роботи, вміло поєднувати її з розв'язанням корінних господарських питань. Вдосконаленню організаційної роботи парторганізацій сприяло проведення республіканських, обласних, міських, районних нарад партійних і радянських працівників, на яких узагальнювався досвід партійного будівництва, вироблялись заходи дальшого вдосконалення організаційної та ідеологічної роботи парторганізацій.

²² Юрчук В. Назв. праця, с. 39.

²³ Очерки истории Кировоградской областной партийной организации, с. 167.

²⁴ Юрчук В. Назв. праця, с. 49.

²⁵ Там же; Очерки истории Донецкой областной партийной организации, с. 10.

²⁶ Очерки истории Харьковской областной партийной организации, с. 317.

Значну роль відігравала безпосередня допомога працівників Центрального Комітету КП(б)У секретарям партійних комітетів на місцях. У 1945—1946 рр. вони виїжджали в Сумську, Херсонську, Миколаївську, Вінницьку, Чернівецьку і Кам'янець-Подільську та інші області²⁷.

Однією з найважливіших ділянок організаційної роботи республіканської партійної організації у післявоєнні роки були кадрові питання. Необхідно було швидко і у великих масштабах укомплектувати всі партійні і радянські органи, особливо районної ланки, забезпечити підвищення їх ідейного і політичного рівня. У цій складній справі в республіканській партійній організації виявилися недоліки, на які вказав ЦК ВКП(б) у своїй постанові від 26 липня 1946 р. «Про підготовку, добір та розподіл керівних партійних і радянських кадрів в Українській партійній організації». В ній вказувалося на недоліки у доборі кадрів, зокрема слабо вивчалися і враховувалися політичні й ділові якості людей, що призвело до того, що на керівну роботу нерідко потрапляли люди, які не відповідали зрослим вимогам. Центральний Комітет партії зобов'язав усі партійні комітети підвищити вимогливість і відповідальність за цю важливу партійну справу. У серпні того ж року пленум ЦК КП(б)У визначив конкретні завдання по виконанню постанови ЦК ВКП(б).

Кадрові питання знаходилися в центрі уваги всіх партійних організацій і передусім Центрального Комітету КП(б)У. До кінця 1946 р. Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У прийняли 28 рішень з даного питання, у 1947 р. Центральний Комітет Компартії України перевіряв роботу 13 обкомів, 2 окружкомів, 3 міськкомів, 4 райкомів КП(б)У, ЦК ЛКСМУ, 15 міністерств та відомств України. Протягом січня — червня того ж року обласні комітети партії перевірили стан роботи з кадрами в 291 міськкомах і райкомах КП(б)У, обговорили звіти 171 партійних органів²⁸.

В республіці була створена єдина система підготовки керівних партійних і радянських працівників. Тільки протягом 1945—1948 рр. республіканські та обласні партійні школи і курси закінчили понад 20 тис. партійних, радянських і комсомольських працівників. Значну допомогу в підготовці керівних кадрів подавали Вища партійна школа і Академія суспільних наук Центрального Комітету ВКП(б). У 1946—1949 рр. у цих закладах пройшли підготовку 430 партійних, радянських працівників, викладачів суспільних наук з України²⁹.

Перебудова і поліпшення організаційної роботи партійних організацій республіки забезпечили підвищення їх провідної ролі в усіх сферах життя республіки. Вся організаційно-партійна робота республіканської партійної організації була спрямована на мобілізацію трудящих на успішне завершення відбудови народного господарства і культури Української РСР. Результати самовідданої боротьби українського народу за відбудову народного господарства відбиті у підсумках виконання четвертого п'ятирічного плану. В героїчному трудовому подвигу українського народу вирішальне значення відіграла керівна і мобілізуюча роль Компартії України — бойового загону Комуністичної партії Радянського Союзу.

²⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 46, спр. 727, арк. 115.

²⁸ Юрчук В. Назв. праця, с. 55—56.

²⁹ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 575.

БІЛЬШОВИКИ І ПРОЛЕТАРІАТ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВИБОРІВ ДО ІІІ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ

В. І. ПОПИК (Київ)

Всебічне вивчення проблем революційної парламентської тактики більшовиків, впливу політичної боротьби навколо виборів до Думи на процес зростання класової свідомості найширших мас робітників, селян та дрібнобуржуазних верств міського населення є одним з важливих завдань радянських істориків. Починаючи з середини 50-х років, видано ряд праць, в яких висвітлюються розробка В. І. Ленінінм парламентської тактики партії пролетаріату, боротьба більшовиків за її здійснення¹, зокрема на Україні, та ставлення трудящих, насамперед робітників, до Думи і їх участь у виборах². Думські виборчі кампанії були важливою ареною протиборства трьох суспільних таборів — чорносотенно-поміщицького, буржуазно-ліберального та демократичного. Опинившись під час спаду революції в центрі політичного життя, вони сприяли значному його поживленню і крайньому загостренню партійної боротьби — найконцентрованішого вияву боротьби класів. Вибори, за визначенням В. І. Леніна, ставали часом, коли найширші маси народу так чи інакше вчилися політиці³. Вміле використання думських виборів більшовиками для революційної пропаганди й агітації, політичного виховання мас та зміцнення зв'язків з ними значною мірою зумовлювало швидке відмежування сил демократії від ідейного впливу буржуазного лібералізму, прискорювало процес зростання класової свідомості трудящих.

Тимчасом як виборчі кампанії, що відбувалися в роки першої російської революції та нового революційного піднесення, вивчені досить повно, вибори до ІІІ Думи (восени 1907 р.), участь у них пролетаріату та його партії, на жаль, досліджено недостатньо. Відносно ґрунтовно розроблене лише питання про боротьбу В. І. Леніна, більшовиків проти опортуністичної думської тактики меншовиків та прибічників бойкотування ІІІ Думи в лавах РСДРП⁴. У кількох працях наведено цікаві да-

¹ Государственная дума в России: Сб. документов и материалов. М., 1957; Калининчев Ф. И. Некоторые вопросы думской тактики большевиков. — Вопросы истории КПСС, 1957, № 4, с. 73—87; его же. Ленин об использовании буржуазного парламентаризма и о думской тактике большевиков. — В кн.: Великая сила ленинских идей. М., 1960, с. 369—405; Ковальчук М. А. Борьба большевиков против опортунизма за революционную думскую тактику в годы реакции. — Вестник Ленинградского университета, 1959, № 8. Серия истории, языка и литературы. Вып. 2, с. 30—43; Цехновичер Л. Я. К истории думской левоблокнистской тактики партии большевиков. — Уч. запіски Курського педагогического института. Орел, 1970. Т. 58, с. 73—110; Волин М. С., Деренковский Г. М., Колесниченко Д. А., Тютюкин С. В., Шелохаев В. В. О гегемонии пролетариата в первой русской революции. — История СССР, 1973, № 4, с. 46—67; Зайчиков Г. И. Думская тактика большевиков (1905—1917 гг.). М., 1975; Проблемы гегемонии пролетариата в демократической революции (1905—февраль 1917 гг.). М., 1975, с. 186—245.

² Герман Г. О. Борьба большевиков против меншовиков на Украине по вопросу выборов в Другу Державну думу. — Наук. запіски Київського державного університету. К., 1955. Т. 14. Вып. 5, с. 131—158; Миллюков П. И. Первая парламентская кампания большевиков. — Вопросы истории, 1956, № 4, с. 57—70; Сокуренко В. Ф. Борьба большевиков Харькова за победу ленинской тактики на выборах до ІV Державної думи у 1912 році. — УІЖ, 1960, № 2, с. 109—119.

³ Див.: Ленін В. І. Підсумки піврічної роботи. — Повне збір. творів, т. 21, с. 414.

⁴ Остроухова К. Социал-демократия и выборы в 3-ю Государственную думу. — Пролетарская революция, 1924, № 2, с. 85—99; Новгородов П. І. Третья конференция РСДРП (Друга загальноросійська). К., 1956, с. 11—28; Добротвор Н. М. Рабочие депутаты в ІІІ Государственной думе. Горький, 1957, с. 30—66; Барчугов П. В. Революционная работа большевиков в легальных рабочих организациях (1907—1911 гг.). Ростов-на-Дону, 1963, с. 16—33.

ні про агітаційно-пропагандистську діяльність більшовиків України в період виборчої кампанії, хід та результати виборів у демократичних куріях, насамперед робітничій⁵. Проте самі вибори, ставлення до них пролетарських мас і значення виборчої кампанії в цілому для зростання їх класової свідомості досі не стали по-справжньому предметом дослідження. Це деякою мірою пояснюється й особливими труднощами вивчення та висвітлення цього періоду історії, а також порівняно вузькою джерельною базою. Недостатня розробленість цієї теми зумовила відображення виборів до III Думи в ряді праць радянських істориків лише як події, що засвідчила тимчасове торжество реакції після поразки революції 1905—1907 рр. і спричинилася до створення чорносотенної Думи⁶.

Метою автора даного повідомлення є, спираючись на аналіз В. І. Леніним тогочасного політичного становища в країні, його праці з питань думської тактики та документи Комуністичної партії, а також використовуючи різноманітні архівні матеріали й дослідження радянських істориків, деякою мірою заповнити цю прогалину.

Питання про участь у виборах до III Державної думи постало перед партією пролетаріату в умовах, коли розгін урядом II Думи і видання ним найреакційнішого виборчого закону, що ввійшли в історію як державний переворот 3 червня 1907 р., змінили співвідношення класових сил у країні на користь контрреволюції, знаменуючи поразку першої російської революції, і стали «...початком певного особливого періоду або зигзага...»⁷ в розвитку революційної боротьби. Слідом за лібералами дрібнобуржуазні попутники революції, зокрема меншовики, намагалися пристосуватися до століпінської реакції, проголошували революційну боротьбу вже завершеною. Вони прагнули використати виборчу кампанію для підтримки ліберально-кадетської «опозиції». На противагу опортуністам В. І. Ленін, більшовики вважали панування реакції тимчасовим, а нове революційне піднесення — немінучим. «Завдання, які поставлені перед російською революцією ходом історії і об'єктивним становищем широких мас, не розв'язані, — наголошував Володимир Ілліч.— Елементи нової, загальнонародної політичної кризи не тільки не усунуті, а, навпаки, ще поглибилися і розширилися. Настання цієї кризи поставить знову пролетаріат на чолі загальнонародного руху»⁸. З метою підготовки нового, рішучішого наступу на самодержавство В. І. Ленін закликав партію розгорнути серед мас наполегливу політико-виховну й організаторську роботу, використовуючи для цього різноманітні легальні та нелегальні засоби, в тому числі Думу. У статті «Проти бойкоту», надрукованої в кінці липня 1907 р. у брошурі «Про бойкот третьої Думи», Володимир Ілліч довів помилковість прагнення бойкотувати III Думу як «особливо реакційну», що поширилося в демократичному таборі. Він роз'яснював, що ця тактика в умовах відсутності революційного піднесення спричинить просте відсторонення

⁵ Шморгун П. М. Більшовицькі організації України в боротьбі проти сектанства і лівого опортунізму (1907—1910 рр.).— УІЖ, 1966, № 10, с. 15—18; Юрченко О. Т. В. І. Ленін і більшовицькі організації України. К., 1970, с. 201—204, 248—250; Алексеев Л. Д. Питання думської тактики на сторінках більшовицької преси України в 1907—1910 рр.— УІЖ, 1971, № 3, с. 61—68; его же. Печать большевиков Украины в период реакции (1907—1910 гг.). К., 1972, с. 187—204.

⁶ Горелов И. Е. Большевики в период реакции (1907—1910). М., 1975, с. 17—18, 179—180; Зайчиков Г. И. Указ. соч., с. 114—116; Попомарева И. А. Пропаганда и агитация большевиков в годы реакции (1907—1910). М., 1978, с. 30—31 та ін.

⁷ Ленін В. І. На пряму дорогу. — Повне збір. творів, т. 17, с. 3.

⁸ Ленін В. І. Революція і контрреволюція. — Повне збір. творів, т. 16, с. 117.

демократії від виборів, ослабить силу соціал-демократичної агітації в масах⁹.

Третя конференція РСДРП (липень 1907 р.) завдяки зусиллям В. І. Леніна відкинула як опортуністичну тактику меншовиків, так і бойкотистські настрої частини більшовиків й ухвалила взяти участь у виборах з метою поширення та зміцнення в масах ідей соціалізму, розгортання ідейної боротьби проти сил реакції та лібералізму. Рішення конференції визначили необхідність цілком самостійного, під більшовицькими лозунгами, виступу партії пролетаріату на виборах і, зокрема, неприпустимість виборчих угод з будь-якими іншими партіями, крім національних соціал-демократичних організацій, що не входили до складу РСДРП у робітничій курії¹⁰, яка була головною ареною діяльності пролетарської партії на виборах.

Більшовики, долаючи величезні труднощі, викликані жорстокими переслідуваннями, арештами й відходом нестійких «попутників», активно включилися у виборчу кампанію. Відразу ж після державного перевороту вони розгорнули роботу по роз'ясненню масам його контрреволюційної суті, відверто реакційного характеру майбутньої Думи. На Україні більшовики Харкова, Катеринослава, Києва, Донбасу випустили листівки, в яких гостро засуджували злочини царизму, вказували, що вони стали можливими через спад революційної боротьби¹¹. Водночас більшовики викривали й антинародну діяльність буржуазно-поміщицьких партій, насамперед кадетів, які допомагали самодержавству придумувати революцію. «Великий злочин тих, хто свідомо замовчував, що царський уряд готував народу», — говорилося, зокрема, в листівці, виданій Київським комітетом РСДРП¹². У прокламаціях Харківського, Севастопольського і Полтавського комітетів, Петрівської організації Юзівсько-Петрівського комітету і Гадяцької організації РСДРП було показано, як уряд підготував і здійснив, відкинувши маску «конституційності», державний переворот, чому саме царизм обвинуватив у «змові» депутатів — представників партії, яка рішуче захищала інтереси пригноблених¹³. Закликаючи робітників і селян об'єднуватися навколо партії пролетаріату для продовження боротьби, більшовики підкреслювали неминучість нового революційного піднесення, приреченість спроб царизму зміцнити свої позиції з допомогою чорносотенної Думи, роз'яснювали марність останніх надій на Думу, що їх плекали представники відсталих верств пролетаріату і селянства. Край стражданням народним покладе не Дума, а «повалення існуючого самодержавства і заміна його демократичною республікою, на необхідність завоювання якої вказує народу соціал-демократія»¹⁴, — таким був висновок однієї з прокламацій Харківського комітету РСДРП, типовий для більшовицьких листівок того часу.

До Третьої конференції РСДРП бойкотистські настрої серед більшовиків України були ще поширеними. Зокрема, проти участі у виборах виступили тоді конференція Миколаївської організації, Авдіївська організація та Гришинська група РСДРП. Агітацію на користь бойкоту вели

⁹ Див.: Ленін В. І. Проти бойкоту (3 заміток с.-д. публіциста). — Повне збір. творів, т. 16, с. 1—35.

¹⁰ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1978. Ч. 1, с. 218—219, 221.

¹¹ Алексеев Л. Д. Питання думської тактики на сторінках більшовицької преси України в 1907—1910 рр. — УІЖ, 1971, № 3, с. 62.

¹² ЦДА УРСР, ф. 838, оп. 3, № 11.

¹³ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России: Сб. документов. К., 1960, с. 20—22; Робітничий рух на Україні в роки реакції: Зб. документів і матеріалів. К., 1965, с. 30, 39, 50, 57.

¹⁴ ЦДА УРСР, ф. 838, оп. 1, № 1004.

більшовики Таврії. Чимало бойкотистів було і в інших організаціях: у липні на конференції південноросійських організацій РСДРП, де були присутні представники Київського, Катеринославського, Харківського і Луганського комітетів, проти участі у виборах висловилася третина всього складу делегатів — 6 чол.¹⁵

У той же час за участь у виборах під більшовицькими лозунгами рішуче виступили IX партійна конференція Юзівсько-Петрівського району, Полтавський і Харківський комітети. Останній видав великим тиражем свою резолюцію із закликом до пролетарів взяти участь у виборах. Тоді ж більшовики Харкова звернулися до робітників з відозвою, в якій, глибоко аналізуючи політичне становище в країні, переконливо доводили помилковість бойкотистських настроїв, які на ділі вели до послаблення революційного впливу пролетаріату на широкі маси міської демократії та селянства. Вони закликали трудящих віддати свої голоси за соціал-демократів — вірних виразників інтересів народу¹⁶.

Керуючись ленінськими настановами й виконуючи рішення Третьої конференції РСДРП, партійні організації рішуче відкинули бойкотизм і розгорнули підготовку до виборів. Питання передвиборної діяльності обговорювалися, зокрема, київською загальноміською конференцією РСДРП, партійними організаціями Харкова, Катеринослава, Полтави і Кременчука¹⁷. Для допомоги в організації виборчої кампанії Більшовицький центр з ініціативи В. І. Леніна направив на Україну свого представника О. І. Свідерського¹⁸. В багатьох її містах серед членів партії, передових робітників поширювалися збірник «Про бойкот третьої Думи», де було вміщено працю В. І. Леніна «Проти бойкоту», а також матеріали Третьої конференції РСДРП і розроблена ЦК Виборча платформа. Її перевидали Катеринославський і Харківський комітети. Передрук Виборчої платформи РСДРП організував і Юзівсько-Петрівський комітет, однак поліція виявила і розгромила його друкарню¹⁹. Листівки із закликом до трудящих взяти участь у виборах і віддати голоси за соціал-демократів випустили в серпні — на початку вересня Юзівсько-Петрівський комітет, Керченська, Новоград-Волинська та Кам'янська організації РСДРП²⁰.

Наприкінці літа власті послалили репресії проти більшовиків, зокрема розгромили підпільні друкарні Харківського і Катеринославського комітетів, в яких друкувалися виборчі відозви²¹. Ослаблені арештами партійні організації обох найбільших промислових центрів України не мали можливості проводити агітаційну роботу так широко й успішно, як це було під час виборів до I та II Дум. Арешти більшовиків разом з тим послалили позиції меншовиків, які, за свідченням більшовицької газети «Пролетарий», захопивши керівництво в партійних організаціях, спробували обмежити завдання виборчої агітації викриттям реакційно-

¹⁵ Шморгун П. М. Назв. праця, с. 17; Новое обозрение (Одесса), 1907, № 280; ЦДІА УРСР, ф. 275, оп. 1, спр. 1162, арк. 69.

¹⁶ Алексеев Л. Д. Печать большевиков Украины..., с. 189; Робітничий рух на Україні в роки реакції, с. 58—59; Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.). К., 1955, с. 603—605.

¹⁷ Алексеев Л. Д. Печать большевиков Украины..., с. 189.

¹⁸ Більшовицькі організації України в боротьбі за гегемонію пролетаріату в трьох російських революціях. К., 1976, с. 57.

¹⁹ Шморгун П. М. Назв. праця, с. 16—17; Харченко Т. Из истории РСДРП в Донбассе. — Летопись революции, 1927, № 3, с. 131.

²⁰ Большевики Украины..., с. 37—40; Робітничий рух на Україні в роки реакції, с. 65—67; Лось Ф. Є., Михайлюк О. Г. Класова боротьба в українському селі. К., 1976, с. 80—81.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 705, оп. 1, спр. 11, арк. 70; Робітничий рух на Україні в роки реакції, с. 65; Шморгун П. М. Назв. праця, с. 18.

сті нового виборчого закону, проводили розкольницьку діяльність. Зокрема, харківські меншовики відкрито солідаризувалися із засудженим ЦК РСДРП закликком Г. В. Плеханова не визнавати рішення Третьої конференції РСДРП і підтримувати на виборах кадетів²². Цими дезорганізаторськими діями вони лише підривали авторитет партії серед робітників. А тим часом вся серйозна агітаційно-пропагандистська робота, що дійсно сприяла політичному вихованню і згуртуванню мас навколо РСДРП, здійснювалася більшовиками. Так, напередодні виборів Катеринославський комітет завдяки їх зусиллям відновив роботу друкарні й видав листівку «Пролетаріат і III Дума», в якій переконливо доводилося, що думська тактика партії завжди була спрямована на піднесення політичної свідомості мас, і містився заклик до пролетаріату використати нові вибори для перевірки своїх сил, об'єднання трудящих навколо партії та зміцнення союзу пролетаріату з селянством. Про неспроможність і шкідливість бойкотизму, що перешкоджав збиранню під прапором пролетарської боротьби тих робітників, які ще стояли осторонь політичного життя, говорилось у прокламації, випущеній Конотопською організацією РСДРП²³⁻²⁴. Харківський комітет РСДРП виступив на виборах з більшовицькою за своїм характером відозвою, в якій, зокрема, зазначалося: «Робітники! Нехай серед ваших виборщиків не буде жодного, який не належав би до соціал-демократичної партії»²⁵. Агітаційна діяльність більшовиків України напередодні виборів відіграла велику роль у залученні робітників до участі в них.

Однак в умовах різкого спаду масового страйкового руху, розгулу поліцейської сваволі, чорносотенного терору та наступу капіталістів на трудящих більшовики не мали можливості забезпечити високу активність робітників у виборчій кампанії. Цьому також перешкоджав і новий закон про вибори, який дуже обмежував виборчі права демократичних верств населення. Зокрема, вибори в робітничій курії були триступневими. Спочатку на підприємствах, де працювали не менше 50 робітників — чоловіків, висували уповноважених, які на губернських з'їздах обирали виборщиків, і лише останні разом з виборщиками від поміщиків, міського населення та селян брали участь в обранні депутатів. Значна кількісна перевага в губернських виборчих зборах представників від поміщиків (близько 50%) і великої буржуазії над селянськими і робітничими виборщиками (останніх було всього 2,13%) закривала робітникам шлях у Думу. Лише в 6 губерніях (Петербурзькій, Московській, Владимирській, Костромській, Катеринославській і Харківській) обов'язкове обрання робітничих депутатів передбачалося законом. Право брати участь у виборах мали лише особи, старші за 25 років, бути обраними — ті, хто працював на підприємстві не менш як півроку. В цілому по Росії обирати могли лише 745 тис. робітників на 2932 підприємствах²⁶. На Україні, де на початок 1908 р. тільки на підприємствах, підпорядкованих фабричній інспекції та гірничому наглядові, працювали понад 430 тис. пролстарів, право голосу мала 131 тис. чол. на 696 заводах, фабриках і залізничних майстернях*. Щоб «розчинити» представників великих робітничих колективів серед маси менш по-

²² Пролетарій, 1907, № 17, 20 окт.; № 18, 29 окт.; Нариси історії Харківської обласної партійної організації. Харків, 1970, с. 97.

²³⁻²⁴ Большевики Украины..., с. 41—42, 67—70.

²⁵ Лось Ф. Є., Михайлюк О. Г. Назв. праця, с. 80.

²⁶ Выборы в Государственную думу третьего созыва: Стат. отчет Особого делопроизводства. СПб., 1911, с. XX.

* Підраховано за даними: Выборы в Государственную думу третьего созыва, с. 69, 73, 75, 87, 93, 97, 99; Лось Ф. Є. Робітничий клас України в 1907—1913 рр. К., 1962, с. 47.

літично свідомих уповноважених від робітників численних невеликих промислових підприємств, царський закон урівнював представництво всіх підприємств, де було зайнято від 50 до 1999 робітників. Таким чином, від кожної тисячі робітників мав обиратися один уповноважений.

На Україні вибори відбулися на 56% підприємств, а загалом по Росії — на 66%*. Преса повідомляла, що випадки свідомого бойкотування виборів мали місце лише в Петербурзькій, Нижегородській та Катеринославській губерніях та на окремих підприємствах в інших районах країни²⁷. Проте в кореспонденції з Катеринослава, вміщеній у № 18 більшовицької газети «Пролетарий», відзначалося, що більшість робітників на вибори не пішла зовсім не через «свідомі» бойкотистські настрої, а внаслідок індивідуального ставлення до виборів. В цілому ж по Катеринославщині з'явилися на вибори не менше 38% робітників-виборців. Завдяки наполегливій агітаційній роботі місцевих партійних організацій явка на вибори в ряді інших губерній була досить значною: у Харківській — 42%, Полтавській — 45%, Київській — 48%, а на Херсонщині в обранні уповноважених взяли участь 74% робітників-виборців. В той же час у відсталих аграрних районах з нечисленним робітничим класом, де через розгром партійних організацій відсутня була широка агітаційна робота, на вибори прийшло дуже мало робітників (наприклад, на Поділлі — всього 9%)²⁸.

Скрізь в обранні уповноважених взяла участь найбільш свідомий активна частина робітничого класу. Так, 14 вересня 1907 р. з цією метою на Харківській паровозобудівний завод прибули 585 робітників — майже 40% виборців. Висунуті представниками непролетарських партій кандидати зазнали поразки. Найбільше голосів — 474 — одержав Л. І. Асмолов, згодом один з активістів заводської більшовицької організації²⁹. З великим успіхом пройшли вибори уповноважених на суднобудівних заводах Миколаєва, де, за даними поліції, напередодні їх більшовики широко розгорнули агітаційну роботу. Робітники віддали свої голоси за активних учасників революційного руху, членів РСДРП — І. М. Паршина, І. В. Дорошева, П. Т. Тарана, П. М. Пильова, В. Лінка, Д. І. Сучатова³⁰.

За підрахунками радянського дослідника М. М. Добротвора, близько 56% обраних робітниками уповноважених були соціал-демократичного напрямку, ще чверть називали себе «безпартійними», а про партійність 5% властям і пресі нічого не було відомо. Багато з них, безперечно, перебували під впливом соціал-демократії, але відкрито повідомляти про це в тих умовах було небезпечно. Згідно з даними преси, уповноважених ліберального і правого напрямку по всій Росії налічувалося близько 13%³¹. Їх ображення пояснювалося і сваволею поліції та тиском з боку фабрикантів, і недостатньою політичною свідомістю та згуртованістю робітників на невеликих, здебільшого розташованих далеко від промислових центрів підприємствах.

В умовах розгрому ряду партійних організацій, а також через непопулярність меншовиків, які в багатьох місцях, внаслідок арештів біль-

* Підраховано за даними: Выборы в Государственную думу третьего созыва, с. XXI, 69, 73, 75, 87, 93, 97; Правительственный вестник (СПб.), 1907, № 210.

²⁷ Голос Москвы, 1907, № 213; Южная заря (Екатеринослав), 1907, № 410.

²⁸ Выборы в Государственную думу третьего созыва, с. 73, 75, 87, 97.

²⁹ Воскресенский А. А. Революционная борьба рабочих Харьковского паровозостроительного завода (1885—1917 гг.). Харьков, 1958, с. 117.

³⁰ ЦДА УРСР, ф. 359, оп. 1, спр. 15, арк. 128, 129, 131—132, 134—136, 138; спр. 17, арк. 47, 51; ф. 268, оп. 1, 1907 р., спр. 27, арк. 25 зв.; Кац Р. С., Златопольская О. М., Смирнов А. И. Черноморский судостроительный. М., 1973, с. 61.

³¹ Добротвор Н. М. Указ. соч., с. 47.

шовиків, певним чином спрямовували хід виборчої кампанії, недостатньо свідомі робітники нерідко віддавали свої голоси есерам, які приваблювали їх показною «революційністю». Зокрема, у Катеринославі з 21 обраного уповноваженого 17 були есерівського напрямку, хоча в цілому по однойменній губернії соціал-демократи здобули перемогу³². В цьому місті повторилася історія попередніх виборів, про які В. І. Ленін писав: «...Есери б'ють меншовиків — немов на науку опортуністам!»³³.

Меншовики не здатні були виконати завдання політичного виховання і згуртування мас, що їх ставила партія у виборчій кампанії. Яскраво це виявилось в Харківській та Катеринославській губерніях, де мали обиратися робітничі депутати. Так, створена з уповноважених рада в Катеринославі під керівництвом меншовиків не змогла розгорнути серйозної агітаційної роботи серед пролетаріату міста³⁴. Кандидатом у депутати Думи меншовицьке керівництво Катеринославського комітету РСДРП висунуло свого прибічника Г. Кузнецова³⁵. Г. І. Петровський та інші більшовики негативно поставилися до його кандидатури й запропонували обрати старого більшовика П. О. Мойсеєнка, який, на жаль, через свій похилий вік не погодився³⁶. На губерньському з'їзді уповноважених, крім Г. Кузнецова, виборщиками було обрано робітників Ургачова, Петухова і Макарова. Виконуючи рішення Катеринославського комітету РСДРП, на губерньських виборчих зборах вони відмовилися балотуватись у депутати. Г. Кузнецова було обрано в Думу як єдиного кандидата від робітничої курії³⁷. Завдяки зусиллям більшовиків у «Наказ від робітників Катеринославської губернії своєму депутатові в Державну думу» (виданий комітетом РСДРП у жовтні 1907 р. спеціальною листівкою) було включено пункти про неухильне додержання ним програмних вимог партії та підкорення її організаційному керівництву. «Наказ» зобов'язував депутата підтримувати тісний зв'язок із своїми виборцями, використовувати трибуну Думи для відстоювання інтересів народу і викриття злочинних дій царизму³⁸.

Меншовицьке керівництво Харківського комітету РСДРП домоглося обрання у виборщики трьох своїх прибічників. Кандидатом у депутати воно висунуло члена комітету В. Шурканова, який, не будучи популярним у пролетарському середовищі, напередодні виборів доклав, однак, усіх зусиль, щоб бути обраним. Він також пройшов у депутати як єдиний кандидат від робітників. Проте в Думі В. Шурканов (викритий пізніше як провокатор) з самого початку зайняв ліквідаторські позиції, що, як свідчать документи охоранки, відразу ж викликало гостру критику його діяльності з боку пролетарів Харкова й обвинувачення у зраді справи робітничого класу³⁹.

В інших 7 губерніях України було обрано 17 робітничих виборщиків, більшість з яких перебувала під впливом РСДРП, підтримувала її

³² Пролетарій, 1907, № 18, 29 окт.; Выборы в Государственную думу третьего созыва, с. 174; Правительственный вестник, 1907, № 207.

³³ Ленін В. І. Деякі дані про вибори по робітничій курії на півдні Росії.— Повне зібр. творів, т. 14, с. 368.

³⁴ Пролетарій, 1907, № 18, 29 окт.

³⁵ В а р г а т ю к П. В роки реакції та нового революційного піднесення: З історії Дніпропетровської обласної партійної організації. Дніпропетровськ, 1959. Вип. 4, с. 14.

³⁶ Воспоминания П. А. Моисеенко. 1873—1923. М., 1924. с. 177.

³⁷ ЦДА УСРР, ф. 313, оп. 2, спр. 1715, арк. 4—4 зв.; ф. 705, оп. 1, спр. 11, арк. 152; Южная заря (Екатеринослав), 1907, № 438.

³⁸ Летопись революции, 1923, № 2, с. 272—273.

³⁹ Воскресенский А. А. Указ. соч., с. 117; ЦДА СРСР, ф. 1278, оп. 3, спр. 78, арк. 14 зв., 16; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ОВ, 1907 р., спр. 580, арк. 165—165 зв.

Програму. Троє з них, обрані виборщиками на Херсонщині, і двоє — в Полтавській та Київській губерніях, були активними членами соціал-демократичних організацій. Ще дев'ять характеризувалися охранкою, поліцією, фабричною інспекцією як вкрай неблагонадійні. Лише в Подільській губернії, де революційні організації зазнали розгрому і робітники були менш організованими, у виборщики робітничої курії пройшов службовець одного з підприємств, який зараховував себе до «поміркованих»⁴⁰.

В цілому результати виборів до Думи переконували, що, незважаючи на поразку революції, розгул чорної сотні, жорстокі репресії проти більшовиків і значний спад страйкової боротьби пролетаріату, вплив РСДРП на робітничий клас не тільки не слабшав, а, навпаки, зростав. Про це свідчить, зокрема, те, що її підтримував 81 робітничий виборщик з 91, обраних у 33 губерніях Росії. Показово, що більшість з них належала до передового загону пролетаріату — металістів⁴¹. Разом з тим вибори продемонстрували зростаючий авторитет більшовиків серед робітничих мас. З шести депутатів, обраних від робітничої курії, четверо — М. Г. Полетаєв, М. В. Захаров, П. І. Сурков та С. О. Воронін — були більшовиками. А в Уфимській губернії, де обрання робітничого депутата взагалі законом не передбачалося, робітничим і селянським виборщикам вдалося провести до Думи більшовика-робітника В. Є. Косоротова. До більшовиків тісно примикали в Думі депутати І. П. Покровський та А. І. Предкальн, а також в багатьох питаннях соціал-демократи А. А. Войлошников та Н. М. Єгоров⁴². Кількісне ж переважання у соціал-демократичній фракції меншовиків склалося в основному за рахунок опортуністичних елементів, обраних від непролетарських виборців, які, за оцінкою В. І. Леніна, були скоріше безпартійними соціал-демократами, ніж справжніми членами партії⁴³.

Наполеглива, принципіальна боротьба В. І. Леніна, його однодумців проти опортунізму соціал-демократичної фракції, помилок і антипартійних дій деяких її членів сприяла ідейному розгрому ліквідаторства, згуртуванню навколо більшовиків найширших мас пролетаріату. «Досвід роботи в чорній Думі і досвід боротьби з правим крилом меншовизму, яке скотилося в болото ліквідаторства, — підкреслював Володимир Ілліч, — все це штовхало с.-д. фракцію III Думи вліво, до партії, геть від опортунізму»⁴⁴. Завдяки цьому партія змогла у ті роки в цілому успішно використовувати трибуну III Думи — цього реакційного царського «парламенту» — для революційної пропаганди й агітації.

Отже, правильне поєднання партією пролетаріату нелегальних і легальних методів боротьби дало їй можливість розгорнути навколо виборів до III Думи дуже важливу в умовах наступу реакції політико-виховну й організаційну роботу серед трудящих. Завдяки активній участі у виборчій кампанії більшовики зуміли зберегти зв'язок з робітничими масами, які продемонстрували свою тісну згуртованість навколо революційної соціал-демократії. Незважаючи на антипартійні дії мен-

⁴⁰ ЦДА УРСР, ф. 268, оп. 1, спр. 27, арк. 25 зв.; ф. 359, оп. 1, спр. 17, арк. 48, 51; ф. 274, оп. 1, спр. 1983, арк. 38—39; ф. 574, оп. 1, спр. 1105, арк. 106—107; Правительственный вестник, 1907, №№ 204, 207, 214; Черниговское слово, 1907, № 266.

⁴¹ Добротвор Н. М. Указ. соч., с. 50.

⁴² Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 16, с. 503, примітка 66; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1967. Т. 2, с. 242.

⁴³ Див.: Ленін В. І. На пряму дорогу. — Повне збір. творів, т. 17, с. 5.

⁴⁴ Ленін В. І. Робітничий клас і його «парламентське» представництво. — Повне збір. творів, т. 22, с. 225.

шовиків, більшовики використали виборчу кампанію в робітничій курії для пропаганди революційних лозунгів. Викриваючи злочини самодержавства, антинародну політику буржуазно-поміщицьких партій і опортунізм дрібнобуржуазних попутників революції, роз'яснюючи причини та характер державного перевороту і суть створюваного царизмом контрреволюційного блоку класу поміщиків з великою буржуазією, більшовики допомагали робітникам, селянам і демократичним верствам міст усвідомлювати найважливіші уроки революції 1905—1907 рр., озброювали їх правильним розумінням тодішнього політичного становища в країні та перспектив революційної боротьби, тобто неминучості нового, могутнішого її піднесення.

ЧЛЕН-КОРЕСПОНДЕНТ АН СРСР Ю. О. ПОЛЯКОВ

(До 60-річчя з дня народження)

В. О. КУМАНЬОВ (Москва), В. А. КЛИМЕНКО (Москва)

В жовтні 1981 р. наукова громадськість нашої країни відзначила 60-річчя з дня народження відомого радянського вченого-історика, члена-кореспондента АН СРСР, доктора історичних наук, професора Юрія Олександровича Полякова.

Він народився 18 жовтня 1921 р. у Ташкенті в родині військового лікаря Олександра Васильовича Полякова, який зробив значний вклад у розвиток системи охорони здоров'я трудящих в Узбецькій РСР.

Після закінчення історичного факультету Московського державного університету Юрій Олександрович — на журналістській роботі, працював у «Комсомольской правде», ТАРС.

У 1949 р. Ю. О. Поляков успішно захистив кандидатську дисертацію (з 1965 р. — доктор історичних наук) і з того часу його наукова творчість пов'язана з Інститутом історії АН СРСР (згодом — Інститут історії СРСР АН СРСР). З 1959 по 1969 рр. — завідуючий відділом історії радянського суспільства. Нині Юрій Олександрович очолює (з 1969 р.) сектор комплексних проблем історії соціалістичного й комуністичного будівництва Інституту історії СРСР АН СРСР. Протягом кількох років він був головним редактором журналу «История СССР». З 1969 р. — член-кореспондент Академії наук СРСР.

У творчому доробку ювіляра — різноманітні за своїм значенням і тематикою наукові дослідження. Починаючи з 1946 р., коли побачили світ його перші друковані праці, й донині він опублікував близько 200 наукових праць і кілька десятків статей в центральній пресі. Юрій Олександрович брав активну участь (як автор і редактор) у створенні таких фундаментальних колективних праць, підготовлених співробітниками Інституту, як шостий том «Истории Москвы», восьмий том «Всемирной истории», нарис «СССР в период восстановления народного хозяйства», дванадцятитомна «История СССР с древнейших времен до наших дней». Ю. О. Поляков — автор ряду розділів і член редколегії підручника для вузів «История СССР. Эпоха социализма», який витримав кілька видань. За активну участь у написанні праці «Из истории революционной и государственной деятельности В. И. Ленина» (1960 р.) Юрій Олександрович був удостоєний премії імені М. В. Ломоносова.

Перу ювіляра належить і ряд монографій. В 1958 р. вийшла з друку праця «Московские трудящиеся в обороне советской столицы в 1919 г.», в якій висвітлено найважливіші питання діяльності московського пролетаріату по практичній реалізації ленінського призову «Всі на боротьбу з Денікіним».

Інша досить відома в наукових колах монографія вченого «Переход к пэлу и советское крестьянство» з'явилася в 1967 р. На широкому історичному матеріалі автор малює реальну картину складного процесу ломки віковичних традицій, що відбувся під впливом соціалістичних перетворень на селі, показує гостроту класової боротьби в умовах переходу до нової економічної політики, значення допомоги, яку робітники подали найбільшим верствам сільського населення. Дослідник при цьому аналізує й труднощі, що виникали, спиняється на шляхах і методах їх подолання (особливо в національних республіках й областях).

Про боротьбу трудящих Середньої Азії проти своїх експлуататорів — басмачів — мова йде в книзі «Конец басмачества» (1976 р. — написана у співавторстві з О. І. Чугуновим). У дослідженні охоплено широке коло проблем, які дають можливість авторам розглянути не лише форми й методи боротьби з басмачством, а й розповісти про досягнення трударів колишніх найвідсталіших районів царської Росії в соціально-економічному будівництві нового життя.

Як ученого Юрія Олександровича завжди приваблювала масштабність досліджень, можливість узагальнити нагромаджені матеріали. З особливим інтересом він розробляє актуальні проблеми історії радянського суспільства (перехідний період від капіталізму до соціалізму). Ці питання розглянуто у фундаментальному двотомному дослідженні «От капитализма к социализму. Основные проблемы переходного периода в СССР». (М., 1981). В праці мова йде про реальне втілення в життя ленінського плану побудови соціалістичного суспільства в нашій країні, розглянуто історичний досвід будівництва соціалізму в СРСР, його міжнародне значення.

Юрій Олександрович Поляков, напевне, вперше в радянській історіографії всебічно обгрунтував питання про **історичні аспекти** (підкреслено нами. — Авт.) вивчення радянського способу життя. Він зазначив що існують певні історичні аспекти даної проблеми — **історія становлення радянського способу життя, його формування й розвитку**. При цьому вчений ще раз особливо підкреслив роль історичних традицій для нашого часу¹.

Юрій Олександрович також розробив питання про ті особливості, за допомогою яких науково-популярні праці з історії можна відрізнити від популяризаторських книг, розглянув типові, характерні риси історичних науково-популярних публікацій, їх спільність і відмінність від дослідницьких монографій².

Ю. О. Поляков написав ряд цікавих науково-популярних нарисів, статей для різних журналів і газет. Він брав активну участь у написанні (а також науковому редагуванні) колективних науково-популярних праць, серед яких слід особливо відзначити «Родина Советская», «История советского крестьянства» та ін. За його редакцією й при безпосередній участі підготовлено книгу «Краткая история советского общества», яку було видано 10-ма іноземними мовами. Серед

¹ См.: Советский образ жизни. Размышления историка.— Знание — сила, 1977, № 1; Исторические аспекты изучения советского образа жизни.— Вопросы истории, 1978, № 6.

² О научно-популярной литературе по истории.— Вопросы истории, 1972, № 6.

масового читача користуються популярністю й такі праці, як «Боевой восемнадцатый год» (1958 р.), «От боя к труду, от труда до атак» (1960 р.), «1921: победа над голодом» (1975 р.), «Великая Октябрьская» (1977 р.), «Революция защищается» (1978). Ю. О. Поляков неодноразово нагороджувався почесними дипломами всесоюзних конкурсів науково-популярних книг, які постійно організовує товариство «Знання».

Юрій Олександрович — учений із широким діапазоном захоплень. Він зробив значний вклад у розробку важливих теоретичних проблем історичної демографії як комплексної дисципліни. Дослідник провів ряд конкретних демографічних досліджень, розробляє методiku ретроспективного використання матеріалів перепису населення з врахуванням комплексу додаткових даних, а також із застосуванням ЕОМ. Усе це дало йому змогу внести значні уточнення у визначення загальної чисельності й національного складу населення Росії в 1917 р. у різних територіальних регіонах³. Юрій Олександрович вивчає й соціальну структуру населення нашої країни, зміни в ній, що сталися в період революції і соціалістичного будівництва («Изменения социальной структуры в СССР». М., 1970; розділи в двотомному виданні «Изменение структуры советского общества». М., 1976, 1979).

Разом з тим учений продовжує інтенсивне вивчення проблем історії громадянської війни, звертаючи особливу увагу на розробку соціально-політичних проблем того періоду, розстановку класових сил і характерні риси епохи. Він прагне дослідити діалектичне поєднання загальних закономірностей і конкретних особливостей революції, громадянської війни*.

Різноманітність наукових інтересів ювіляра стане ще більш наочною, якщо згадати його праці з історії радянської зовнішньої політики (В кн.: Международные отношения и внешняя политика СССР. М., 1977; От капитализма к социализму. Основные проблемы истории переходного периода. М., 1981), серію статей з історії утворення СРСР, праці з історіографії Великої Жовтневої соціалістичної революції, нарис, присвячені діяльності відомих радянських істориків Я. А. Яковлева, М. В. Нечкіної, В. М. Хвостова, І. І. Мінца, Е. Б. Генкіної і М. А. Равича.

Плодотворну, багатогранну наукову роботу Ю. О. Поляков поєднує з копіткою редакторською. Він — відповідальний редактор багатьох колективних праць і документальних публікацій⁴. Деякі з цих книг, в підготовці яких брав активну участь і Юрій Олександрович, надруковано в союзних республіках.

Ювіляр з особливою відповідальністю ставиться до виконання своїх численних громадських доручень. Юрій Олександрович — член ряду наукових і вчених рад, комітетів та комісій, зокрема бюро Відділення історії Академії наук СРСР, редакційної колегії журналу «Во-

³ Сколько нас было? — Знание — сила, 1979, № 5; Численность и национальный состав населения России в 1917 г. — Вопросы истории, 1980, № 6.

* См.: Некоторые вопросы расстановки классовых сил в гражданской войне. — В кн.: Проблемы истории Октябрьской революции и гражданской войны в СССР. Томск, 1975; Некоторые вопросы истории гражданской войны в СССР. — Вопросы истории, 1968, № 1; Некоторые черты вооруженной борьбы в годы гражданской войны. — В кн.: Исторический опыт Великого Октября. М., 1975; Вооруженное сопротивление эксплуататоров. Гражданская война. — В кн.: От капитализма к социализму. М., 1981.

⁴ Серед них слід відзначити дванадцятитомну «Историю СССР с древнейших времен и до наших дней»; історіографічний щорічник «История и историки» (8 томів); «Историю второй мировой войны», багатотомну працю «Советские пограничные войска» та ін. публікації.

просьбы истории». Він також голова науково-методичної Ради з роботи музеїв при Міністерстві культури СРСР, голова правління районної організації товариства «Знання» й т. ін.

Науково-дослідницька й громадська діяльність Юрія Олександровича Полякова нерозривно зв'язана з його викладацькою діяльністю. Він — прекрасний, талановитий лектор. Підготовлені й прочитані ним лекції користуються значною популярністю серед студентів Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова, університетів союзних радянських республік, слухачів Академії суспільних наук при ЦК КПРС. Серед його учнів — десятки вчених — докторів і кандидатів наук.

Юрій Олександрович Поляков брав активну участь в роботі багатьох міжнародних наукових конференцій. Ряд його праць було видано іноземними мовами, надруковано в різних країнах світу.

Особливо слід відзначити ту активну допомогу, яку ювіляр подає історикам братніх союзних республік нашої країни. Про творчі контакти, які Юрій Олександрович Поляков підтримує з істориками Української РСР, потрібно сказати окремо. Він неодноразово брав участь у конференціях, симпозіумах, нарадах з актуальних проблем розвитку історичної науки, що проходили в нашій республіці, виступав з лекціями в аудиторіях Києва, Одеси, Львова, Дніпропетровська, Харкова й інших міст Української РСР. Слід відзначити й те, що вчений у своїх публікаціях приділив значну увагу висвітленню подій, які мали місце на території України, показав величезний вклад трудящих республіки в справу перемоги Радянської влади, у розгром інтервентів і білогвардійців, у мирне соціалістичне будівництво.

Ю. О. Поляков є консультантом та рецензентом ряду фундаментальних праць, написаних істориками Української РСР, зокрема збірника статей «Шляхами дружби й братерства». Й нині Юрій Олександрович уважно стежить за досягненнями української радянської історіографії. Цікаво, що в історіографічних оглядах, підготовлених спільно з М. П. Кімом до XIV і XV Міжнародних конгресів істориків, ювіляр ґрунтовно розглянув і праці багатьох учених Радянської України. Серед докторів і кандидатів наук, які працювали або нині працюють в науково-дослідних інститутах та вузах республіки, перебувають на відповідальній партійній, державній роботі, чимало колишніх аспірантів Ю. О. Полякова — вихованців Академії суспільних наук при ЦК КПРС, Інституту історії СРСР АН СРСР, Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова.

Ім'я вченого широко відоме науковій громадськості Української РСР. У 1969 р. в Києві видавництво «Радянська школа» випустило книгу «Видатні радянські історики» (під редакцією І. О. Гуржія й В. С. Петренка). В статті, присвяченій Ю. О. Полякову, розповідається про його творчі зв'язки з істориками Радянської України.

Вчений, шістдесятиріччя якого відзначає наукова громадськість нашої країни, сповнений творчих сил, з ентузіазмом працює над новими фундаментальними працями.

ЗАМІТКИ

В. К. ГУСАРОВ (Київ)
**ПОЛІТИЧНІ КАМПАНІЇ НА ЗАХИСТ
ЖЕРТВ ІМПЕРІАЛІСТИЧНОЇ РЕАКЦІЇ
(1922—1928 рр.)**

Радянський Союз, вірний ленінським принципам пролетарського інтернаціоналізму, завжди був і залишається на боці тих, хто бореться проти всіх форм експлуатації і гноблення, за свободу й національне само-

визначення, за демократію і соціальний прогрес. У Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу товариш Л. І. Брежнев відзначав: «Ми висловлюємо гарячу солідарність з нашими братами-комуністами, які знемагають у катівнях фашистських диктатур, зазнають поліцейських репресій, ведуть тяжку боротьбу в підпіллі. Солідарність з тими, кого дискримінують, позбавляють громадянських і політичних прав тільки за їх переконання, за належність до партії робітничого класу»¹.

Виховуючи радянський народ у дусі пролетарського інтернаціоналізму, КПРС примножує традиції класової солідарності трудящих, використовує історичний досвід боротьби за єдність, нагромаджений громадськими організаціями нашої країни.

У вивченні історії інтернаціональних зв'язків певний інтерес являє діяльність Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР), зокрема участь її Всеукраїнської секції у масових кампаніях протесту проти реакції, гноблення та фашистського терору.

Використання організаціями МОДР різноманітних шляхів залучення всіх верств трудящих багатонаціональної країни до активного політичного життя, виховання їх у дусі пролетарського інтернаціоналізму й класової солідарності заслуговують уважного вивчення.

Ці питання свого часу висвітлювалися на сторінках республіканських журналів і міжвідомчих збірників². Проте в них лише побіжно згадано про роботу модрівських організацій України по проведенню масових політичних кампаній на захист революційних борців у капіталістичних країнах, яких було кинуте за ґрати.

Міжнародна організація допомоги борцям революції була створена в 1922 р. з ініціативи старих більшовиків і при активному сприянні Комінтерну. В спеціальній резолюції його IV конгресу було визначено напрям її діяльності: матеріальна та моральна допомога революційним борцям, в'язням капіталу³. Символом солідарності пролетарів усього світу став день Паризької Комуни — 18 березня.

Значну увагу проведенню міжнародного дня МОДР приділяли партійні організації Української РСР. Так, Дніпропетровський губком КП(б)У запропонував усім окружкам і райкомам партії в цей день організувати спеціальні збори трудящих за участю активістів та іноземних представників Виконкому Комінтерну й МОДР з метою пропа-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 22.

² Див.: Наукові праці з історії КПРС. К., 1968. Вип. 14; Питання нової та повільної історії. К., 1962. Вип. 14; Архіви України, 1972, № 5; МІЖ, 1972, № 11 та ін.

³ Постанова IV Всемирного конгреса Комінтерна. Петроград, 1923, с. 111.

ганди завдань і цілей останньої організації⁴. У березні 1926 р. перед трудівниками Харкова виступили з доповідями, відвідали ряд модрівських осередків, ознайомилися з їх роботою член Виконкому Комінтерну т. Жеран і представник Виконкому МОДР Теодор Грудов. Гості відзначили успіхи місцевих організацій МОДР у встановленні тісних зв'язків з революціонерами в країнах Західної Європи⁵⁻⁶. На урочистому вечорі, на якому з доповіддю про міжнародний робітничий рух виступив нарком юстиції М. О. Скрипник, представники модрівських осередків передали для політв'язнів зібрані робітниками Харкова кошти⁷.

У справі інтернаціонального виховання трудящих важливу роль відігравали масові кампанії протесту проти ув'язнення в тюрми революціонерів різних країн, які стали однією з основних форм агітаційної роботи, проведеної Всеукраїнською секцією МОДР. Так, восени 1923 р. було організовано масові кампанії протесту проти білого терору в Рурській області, на підтримку Жовтневого повстання в Гамбурзі, а також болгарських робітників і селян, ув'язнених за участь у Вересневому повстанні 1923 р. У відповідь на звернення В. Коларова ЦК МОДР СРСР ухвалив рішення виділити для допомоги революціонерам та їх сім'ям 10 000 доларів⁸, а також звернувся до трудящих усіх країн із закликом подати допомогу жертвам реакції. «Болгарські робітники і селяни,— говорилося у відозві,— зазнали поразки в героїчній боротьбі проти уряду Цанкова... По всій країні шаленіють каральні загони... Підніміть свій голос протесту проти звірств болгарських фашистів. Організуйте негалис збори і відрахунки»⁹.

З великим піднесенням кампанія допомоги болгарському народові пройшла на Україні. Важлива роль у цій справі належала періодичній пресі, яка регулярно й докладно інформувала трудящих республіки про події в Болгарії. «Реакція громить не лише комуністів, робітничі організації, організації революційного селянства, — писала газета «Известия», — а також усіх, хто мав зв'язок з народними масами... Доля розбитих в боротьбі проти реакції болгарських революціонерів не може обійти радянське суспільство...»¹⁰.

На заклик Всеукраїнської секції МОДР про допомогу політв'язням, що містився в цьому ж номері газети, відгукнулися трудящі Української РСР. Наприклад, селяни Ново-Одеського району Одеської області засіяли 100 десятин землі для допомоги робітникам інших країн. З вересня до кінця грудня 1923 р. на Полтавщині було зібрано й передано в ЦК МОДР понад 10 тис. крб.¹¹

Фашистський терор, узаконений урядом Цанкова, призвів до того, що тисячі дітей повстанців залишилися сиротами. Частина з них прибула на Україну й виховувалася в дитячих будинках. Після визволення Болгарії від фашизму Центральний Комітет Народної допомоги Болгарії висловив подяку організаціям МОДР СРСР за піклування й допомогу, подану дітям і болгарським політемігрантам: «Робота, виконана модрівцями СРСР, високо оцінена нашим народом...»¹²

Солідарність трудящих СРСР з болгарським народом під час Вересневого повстання, а також у роки фашистського терору стала як-

⁴ Паргархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 152, арк. 164.

⁵⁻⁶ Пролетарій, 1926, 20 марта.

⁷ Пролетарій, 1926, 18 марта.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, он. 1, спр. 17, арк. 229; Пролетарій, 1926, 18 марта.

⁹ 10 лет МОПР в резолюциях и документах 1922—1932 гг. М., 1932, с. 120—121.

¹⁰ УІЖ, 1966, № 2, с. 54.

¹¹ Известия, 1923, 24 октяб.

¹² 25 лет МОПР СССР. Кншинев, 1947, с. 11—12.

равим підтвердженням слів В. І. Леніна про те, що найкращим засобом згуртування класу пригноблених для боротьби проти класу гнобителів у кожній окремій країні є «об'єднання таких національних робітничих організацій в одну міжнародну робітничу армію для боротьби проти міжнародного капіталу»¹³.

В 1924 р. буржуазний суд Естонії влаштував процес над комуністами, серед яких були й керівники естонських робітничих організацій: Олександр Янсон — член правління всеестонської ради профспілок, Володимир Кангур — керівник організації робітничої молоді, Х. Аллік — редактор робітничої газети, Павел Кеердо — секретар всеестонської ради профспілок, Ян Томп — голова всеестонської ради профспілок¹⁴. Усіх їх звинувачували в тому, що вони читали, переховували й розповсюджували політичну літературу, матеріали Комінтерну, брали активну участь у боротьбі проти антинародної політики буржуазного уряду. На суді, що почався 10 листопада 1924 р., революціонери не визнали себе винними. «Будь-який жандарм не може судити про мою вину», — сказав О. Кюннапум¹⁵. Майже з 100 революціонерів, притягнутих буржуазним судом до відповідальності, лише 7 були виправдані, а решта — засуджені до довгострокового ув'язнення. Серед останніх — 46 комуністів. Яна Томпа — одного із засуджених — було страчено¹⁶.

17 листопада 1924 р. Всеукраїнський ЦК МОДР ухвалив рішення провести кампанію протесту проти несправедливого рішення суду. Перед учасниками демонстрації протесту, що відбулася у Харкові, виступив Голова ВУЦВК УРСР Г. І. Петровський. Він сказав: «Ми... поділяємо почуття гніву, що клебоче в наших серцях, але не прийшла ще пора покарати вбивць. Це зробить революційний трибунал повсталого... пролетаріату»¹⁷.

В резолюції працівників органів юстиції Катеринославщини підкреслюється: «Ми, працівники червоної юстиції Катеринославщини, висловлюємо свій протест і глибокий гнів проти кривавих методів боротьби, що здійснюються під прапором судових вироків найманцями буржуазії. Ми, судові працівники, тавруємо ганьбою естонський суд, який називає себе безкласовим і безпристрасним судом і цинічно прикриває своїм вирокон криваву справу катів»¹⁸.

Оцінюючи моральну підтримку естонських революційних бійців трудящими Країни Рад, один із активних діячів революційного руху в Естонії Ян Анвельт у лекції, прочитаній на ленинградському губернському семінарі МОДР, відзначив величезну допомогу організацій МОДР естонському пролетаріатові й висловив впевненість, «що не за далекими десятиріччями той час, коли трудящі Радянської Естландії вільно й відкрито зможуть висловити своє захоплення, свою подяку МОДР за її незабутню допомогу в дні ... розгулу білого терору»¹⁹.

В 1925 р. модрівські організації Української РСР провели ряд кампаній на захист революційних борців. Особливе обурення трудящих нашої країни викликало вбивство «охранкою» офіцерів польської армії В. Багинського і О. Вечоркевича, які були членами Комуністичної ро-

¹³ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Повне збір. творів, т. 1, с. 145.

¹⁴ Вейнбергер. «149». Зверства естонской буржуазии. М., 1925, с. 11.

¹⁵ Див.: Очерки истории Коммунистической партии Эстонии. Таллин, 1963, Ч. II, с. 126—127.

¹⁶ Там же, с. 127.

¹⁷ Пролетарій, 1924, 19 нояб.

¹⁸ Голос боротьби (Катеринослав), 1924, 1 декаб.

¹⁹ Анвельт Я. Положение рабочего класса в эстонской «независимой» республике. Л., 1925, с. 9.

бітничої партії Польщі. Вони були засуджені на довічне ув'язнення, але уряд СРСР запропонував обміняти їх на двох польських злочинців, затриманих у Радянській країні²⁰. 29 березня Багинський і Вечоркевич були привезені на радянсько-польський кордон для обміну. Під час зупинки поїзда жандарм, який супроводжував арештантів, застрелив їх. Підле вбивство В. Багинського й О. Вечоркевича обурило світову громадськість, у тому числі й України. В Києві, Харкові, Одесі та інших містах відбулися багатолюдні збори й мітинги протесту, учасники яких вимагали суворо покарати вбивць²¹.

Навесні 1925 р. МОДР організувала кампанію протесту на захист депутата польського сейму комуніста Станіслава Ланцуцького. За активну революційну діяльність він потрапив за ґрати. Виконком МОДР закликав трудящих усього світу виступити на підтримку борця за справедливість. Трудівники Української РСР, вірні своєму інтернаціональному обов'язкові, вимагали негайного звільнення Ланцуцького. Так, члени організації МОДР м. Катеринослава в резолюції, прийнятій на масовому мітингу, писали: «Ми ганьбимо боязливу польську буржуазію і вимагаємо негайного звільнення тов. Ланцуцького»²². Члени МОДР м. Ніжина, заслухавши на загальноміських зборах 20 березня 1925 р. інформацію про суд над С. Ланцуцьким, у своїй резолюції вимагали: «Руки геть, підлі кати!»²³. Подібні мітинги й демонстрації трудящих відбулися майже в усіх містах республіки. Робітники й службовці другої дільниці служби тяги м. Луганська одностайно обрали польського революціонера почесним слюсарем залізничних майстерень²⁴. Кампанія на захист С. Ланцуцького пройшла успішно. Виконком МОДР у відозві до робітників і селян усього світу відзначив, що «комуністичний депутат польського сейму тов. Ланцуцький... виправданий судом присяжних в Перемишлі. Протест мільйонних робітничо-селянських мас всього світу зруйнував підлі плани польського уряду»²⁵.

Слід згадати про те, що однією з найбільших кампаній, організованих модрівськими осередками, був міжнародний рух солідарності з татарбунарськими селянами. Національний гніт, тяжке політичне й економічне становище населення Бессарабії, окупованої в 1918 р. буржуазно-поміщицькою Румунією, призвели до повстання селян Акерманського та Ізмайльського районів (15—16 вересня 1924 р.). Воно було важливою віхою в історії боротьби трудящих загарбаних районів Бессарабії проти поневолення, за возз'єднання з СРСР. Уряд Румунії кинув проти повсталих регулярну армію й флот. Мужньо боролися селяни, але не змогли вистояти проти переважаючих своєю чисельністю регулярних військ. Почалася жорстока розправа. В Татарбунарі було спалено 69 будинків, вбито 289 селян. В окрузі розстріляно 2000 селян, 1000—заарештовано, знищено десятки сіл²⁶. Румунські власті почали готувати судовий фарс.

В напруженій обстановці, що склалася навколо процесу татарбунарських селян, на захист повсталих свій голос підняла МОДР. Один з керівників МОДР СРСР старий більшовик, соратник В. І. Леніна П. М. Лепешинський закликав радянських людей підтримати татарбунарців.

²⁰ Пролетарій, 1925, 3 марта; Кровавое знамя. М. — Л., 1925, с. 155; див.: детально про це в кн.: Движение международной солидарности трудящихся. 1924—1932. К., 1980, с. 136—137.

²¹ Пролетарій, 1927, 1 апр.

²² Пролетарій, 1925, 20 марта.

²³ Чернігівський обласний державний архів, ф. 3766, оп. 1, спр. 8, арк. 14.

²⁴ Пролетарій, 1925, 21, 24 марта.

²⁵ Барбюс А. и р. Палачи. Куйбышев, 1942, с. 22.

²⁶ Путь МОПР, 1925, № 18—19, с. 2.

Він підкреслював: «І великорус, і українець, і кавказький кочівник, і кочівник Киргизії чи Туркменії — всі вони, громадяни вільної, робітничо-селянської країни, повинні об'єднатися, щоб своєю копійкою й своєю моральною підтримкою прийти на допомогу жертвам татарбунарської трагедії в Румунії. Всі вони повинні пам'ятати лозунг революційної епохи: «Робітники і селяни всіх країн, єднайтеся!»²⁷.

Про свою солідарність з татарбунарськими селянами заявили також комуністи Англії, Німеччини, Франції та інших країн, а також видатні діячі міжнародного комуністичного руху М. Кашен, У. Фостер, К. Цеткін та ін. Подолавши значні перешкоди, Анрі Барбюс приїхав у Румунію. Побачене ним знайшло своє яскраве відображення в книзі «Палачи», яка стала літературним вироком буржуазному уряду країни. А. Барбюс писав: «В усьому, що говорилося про білий терор, нема ні краплини перебільшення. На питання «Чи правда?» потрібно відповісти: «Правда ще страшніша»²⁸.

Кампанія протесту, проведена МОДР у зв'язку з кишинівським процесом, є яскравою сторінкою в історії міжнародної пролетарської солідарності трудящих. Уряд Братіану змушений був рахуватися з силою цього народного руху. 2 грудня 1925 р. воєнний трибунал виправдав і звільнив з-під арешту кілька сотен чоловік. МОДР звернувся до трудящих усіх країн з наступною відозвою. «Пролетарі, — говорилося в ній, — селяни всього світу, які з неослабною увагою стежили за кишинівською розправою, сприймуть цей вирок як одну з найбільших своїх перемог. Протест мільйонних мас робітників і селян врятував більшість підсудних від шибениці. Але боротьба не закінчена. Обов'язок робітничо-селянських мас всього світу — вирвати 88 татарбунарців, яким боярська кліка готує повільну смерть в дофтанській і кишинівській каторгах. Протестуйте проти вироку над татарбунарськими селянами!»²⁹. Бессарабські селяни високо оцінили подану їм моральну та матеріальну допомогу. Свідченням цього може бути лист, що надійшов до редакції журналу «Путь МОПР». У ньому висловлено щире подяку «червоній допомозі» всієї землі й особливо «червоній допомозі» Росії³⁰.

Важливим етапом у розвитку міжнародного співробітництва трудящих був масовий рух на підтримку Сакко і Ванцетті. В 1920 р. керівники робітничого руху в штаті Массачусетс — італійські емігранти Сакко і Ванцетті — були засуджені до смертної кари за брехливі звинувачення у крадіжці й вбивстві. На процесі десятки свідків-італійців підтвердили невинність Сакко і Ванцетті. Так звані «свідки» й «експерти» намагалися «обгрунтувати» версію про те, що підсудні та їх свідки змовилися, щоб заплутати слідство й вигородити своїх співвітчизників. 14 липня 1921 р. Сакко і Ванцетті були визнані винними у вбивстві першого ступеня, що означало страту на електричному стільці.

Анрі Барбюс з обуренням писав: «Я говорю не тільки від свого імені. Серця й совість всіх чесних людей... вважають вирок над Сакко і Ванцетті актом беззаконня, який спирається на ганебний і злочинний слідчий матеріал... Не тільки всі людські й моральні закони, але і проста політична далекоглядність вимагають, щоб американський уряд не допустив цього вбивства»³¹. Американський уряд під тиском міжнародного руху протесту протягом 7 років не наважувався виконати вирок.

²⁷ Там же.

²⁸ Барбюс Анрі. Палачи, с. 4.

²⁹ Пролетарій, 1925, 8 декаб.

³⁰ Путь МОПР, 1926, № 8, с. 10.

³¹ Горнев А. Борьба за Сакко и Ванцетти. М., 1927, с. 7.

Кампанія на захист Сакко і Ванцетті розгорнулася з новою силою влітку 1927 р. У відозві Виконкому МОДР, виданій у зв'язку з переглядом справи Сакко і Ванцетті, було підкреслено: «Виконком МОДР закликає трудящих і інтелігенцію всього світу, всіх, для кого міжнародна солідарність й ідеали людства не порожні фрази, до негайного масового й активного протесту проти затвердження смертного вироку... революціонерам Сакко і Ванцетті»³².

Модрівські організації відігравали керівну роль у міжнародному русі солідарності із Сакко і Ванцетті. В багатьох країнах було створено «Комітети захисту», які очолили кампанію на захист революціонерів. МОДР та його 44 секції збирали підписи під листами протесту, організовували масові мітинги, випускали відозви, зверталися із запитаннями в парламенти.

Трудящі Радянської України, Всеукраїнська секція МОДР взяли найактивнішу участь в цій кампанії. У Всеукраїнський ЦК МОДР надходили численні листи, резолюції, в яких члени модрівських організацій висловлювали свій протест проти розправи над Сакко і Ванцетті. Модрівці Єнакієвого (Донбас) заявили: «Робітники всього світу, зупиніть... буржуазію, перешкоджайте буржуазним катам здійснити огидну розправу. Під дружнім натиском міжнародного пролетаріату робітники Сакко і Ванцетті повинні бути звільнені»³³.

І все ж врятувати Сакко і Ванцетті не вдалося. Виконком МОДР у своїй відозві зазначав: «Те, що здавалося неймовірним, звершилося. Все людство здригається від обурення проти жорстокого й звірячого вбивства. Сакко і Ванцетті страчені. Ви всі, що підняли свій голос і протест заради звільнення Сакко і Ванцетті, об'єдналися з МОДР. Зміцнійте його ряди й створіть могутній союз проти нападів буржуазної класової юстиції і білого терору»³⁴.

Заклики МОДР РСРР від 23 серпня 1927 р. (день страти) й 28 серпня 1927 р. (день похорон) зміцнити ряди організації у відповідь на злочин правлячих кіл Америки зустріли одностайну підтримку й палкий відгук серед широких мас трудящих республіки. В день похорон революціонерів у Києві, Дніпропетровську, Одесі, Полтаві, Вінниці, Кривому Розі, Херсоні та інших містах Української РСР відбулися багатолюдні мітинги протесту³⁵.

Кампанія на захист Сакко і Ванцетті була високо оцінена Комінтерном. У промові на XV з'їзді ВКП(б) один з керівників Комуністичного Інтернаціоналу Д. З. Мануїльський відзначив, що рух на захист Сакко і Ванцетті набув міжнародного характеру й став зразком застосування єдиного фронту дій у всесвітньому масштабі³⁶.

Кожна революційна подія за кордоном привертала увагу організацій МОДР УРСР. Разом з усім радянським народом вони негайно відгукувалися на всі виступи пролетаріату капіталістичних країн проти своїх гнобителів, брали участь у кампаніях за визволення із в'язниць полів'язнів, подавали їм моральну та матеріальну допомогу. Ці славні традиції мали й зберігають нині величезне значення для виховання трудящих Української РСР у дусі відданості ідеям пролетарського інтернаціоналізму, дружби з народами зарубіжних країн.

³² Пролетарій, 1927, 10 апр.

³³ Пролетарій, 1927, 11 авг.

³⁴ Пролетарій, 1927, 24 авг.

³⁵ Пролетарій, 1927, 30 авг.

³⁶ XV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Стенографический отчет. М., 1962. Ч. I, с. 752—753.

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

О. В. ШЕВЧЕНКО (Київ)

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У РАДЯНСЬКО-БОЛГАРСЬКОМУ СПІВРОБІТНИЦТВІ В ГАЛУЗІ ВИЩОЇ ОСВІТИ (1944—1980 рр.)

Підготовка кадрів спеціалістів, і зокрема фахівців вищої освіти, є одним з найважливіших завдань у здійсненні соціалістичної культурної революції, обов'язкової для кожної країни, яка стала на шлях соціалізму. Обсяг і глибина цього завдання залежать від конкретних соціальних умов і факторів, характерних для тієї чи іншої країни.

Для Народної Республіки Болгарії ця проблема була особливо гострою. Адже ця країна напередодні другої світової війни мала лише 5 вищих навчальних закладів, в яких налічувалося близько 10 тис. студентів, а кількість професорсько-викладацького складу становила всього 450 чол. Фактично готувалися фахівці вищої освіти тільки з 25 спеціальностей¹, що не задовольняло потреб країни. Тому і в перші роки після перемоги народної влади 9 вересня 1944 р. Болгарія не мала не тільки необхідної кількості спеціалістів, а й необхідної бази та досвіду їх підготовки.

В той же час швидке розгортання соціалістичної революції, зростаючий обсяг завдань по будівництву нового суспільства настійно вимагали створення численних загонів кваліфікованих спеціалістів. «Ніколи демократична Болгарія,— писав у той час видатний діяч болгарського та світового комуністичного і робітничого руху Георгій Димитров,— не мала такої гострої потреби в численній чесній і патріотичній інтелігенції, глибоко зв'язаній з народом», яка потрібна і для завершення розгрому фашизму, і для будівництва «нової, вільної, незалежної і сильної Болгарії»². Саме тому Болгарська комуністична партія висунула як першочергове завдання створення численних національних висококваліфікованих кадрів будівників соціалізму. Це завдання розв'язувалося шляхом мобілізації внутрішніх ресурсів країни й широкого використання досвіду та допомоги інших соціалістичних держав і насамперед Радянського Союзу.

Вже в перші роки революційно-демократичних перетворень у НРБ набуло розвитку всебічне радянсько-болгарське співробітництво і, зокрема, в галузі вищої освіти. Воно йшло по висхідній лінії, постійно вдосконалюючись залежно від завдань соціалістичного і комуністичного будівництва у цих братніх країнах.

У даному повідомленні йдеться про основні форми радянсько-болгарського співробітництва в галузі вищої школи та про внесок Української РСР у справу підготовки фахівців вищої освіти для Народної Республіки Болгарії.

Початкові форми радянсько-болгарського співробітництва в галузі вищої освіти були спрямовані на забезпечення необхідного для потреб народного господарства НРБ мінімуму спеціалістів шляхом підго-

¹ Атанасов Жечо. *Культура и образование*. Софія, 1975, с. 75.

² Димитров Г. *За литературата, изкуството и културата*. Софія, 1971, с. 164.

товки їх у Радянському Союзі й подання всебічної допомоги вищим навчальним закладам братньої країни у створенні навчально-матеріальної бази, організації навчального процесу, а також підготовці та перепідготовці професорсько-викладацького складу.

Велике значення для вищої школи НРБ мало використання радянських підручників, навчальних планів та програм, наукової літератури і методичних посібників. Вже у 1945 р. на прохання Міністерства народної освіти Болгарії було надіслано значну кількість цих матеріалів з РРФСР, України, Білорусії та Азербайджану³. В них відбився багаторічний педагогічний досвід радянських викладачів, використання якого допомогло підняти навчання студентів у реорганізованих і новостворених болгарських вузах на вищий рівень. Цьому ж сприяв і регулярний обмін періодичними та іншими друкованими виданнями між науковими установами й бібліотеками обох країн, який почався вже у 1945 р. І в наступні роки в інтенсивному обміні науковою та педагогічною літературою з такими установами НРБ, як бібліотека Болгарської академії наук, Центральна бібліотека для вищих технічних інститутів, бібліотека Софійського університету та ін., брав активну участь ряд наукових бібліотек та інститутів Радянського Союзу, в тому числі й УРСР.

Значну роль у створенні та вдосконаленні вищої школи у НРБ відіграла й така форма співробітництва, як обмін працівниками вузів для подання практичної допомоги в справі організації науково-навчальної роботи, консультацій, читання курсів лекцій. З цією метою у грудні 1947 р. Болгарію відвідала група викладачів радянських вузів, які були присутні на лекціях своїх колег, брали участь в їх обговоренні, внесли ряд цікавих пропозицій та зауважень. У 1949 р. в СРСР побувала група ректорів болгарських вузів, а в 1955 р. у вузи Москви, Ленінграда та Києва приїхала делегація болгарських професорів⁴. У 1959 р., у зв'язку з декадою української культури в Болгарії, група наукових співробітників УРСР (9 чол.) була відряджена до НРБ для читання лекцій та обміну досвідом. До складу цієї групи входили, зокрема, ректор Чернівецького державного університету, викладачі Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, Київського технологічного інституту харчової промисловості та ін. Вони розповіли своїм колегам про досвід навчальної і науково-дослідної роботи у вищих навчальних закладах СРСР, зокрема в київських вузах, і прочитали цикли лекцій⁵.

У травні 1974 р. НРБ відвідала делегація Міністерства освіти СРСР. Крім обміну досвідом під час зустрічей з болгарськими колегами, мали місце також виступи членів радянської делегації з лекціями та повідомленнями про їхній досвід підготовки і вдосконалення кваліфікації педагогічних кадрів перед співробітниками Міністерства народної освіти Болгарії, Інституту вдосконалення вчителів та працівниками місцевих органів народної освіти⁶.

Керуючись принципами соціалістичного інтернаціоналізму, СРСР надавав Болгарії також широку можливість готувати у радянських вузах фахівців з різних спеціальностей. У 1946 р. наша країна прийняла перших болгарських студентів. У 1946/47 навчальному році в різних вузах Москви, Ленінграда, Харкова та інших міст уже вчилися 95 бол-

³ Вклад Української РСР у науково-культурне співробітництво Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами. К., 1970, с. 39.

⁴ Из истории социалистического строительства в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. М., 1979, с. 299.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 9397, оп. 1, спр. 176, арк. 16.

⁶ Архів Міністерства освіти УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 9302, арк. 72—73.

гар⁷. Ця форма співробітництва набула планомірного характеру після підписання 15 листопада 1947 р. спеціальної Угоди про навчання громадян НРБ у вузах СРСР⁸. Відповідно до неї болгарським студентам надається в радянських вузах щороку 150 місць. До їх послуг добре обладнані експериментальні лабораторії, навчальна апаратура і література, — тобто все, що треба для високоякісної підготовки майбутніх фахівців. Студенти мають необмежену можливість знайомитися з досягненнями радянської науки, техніки й мистецтва, проходити практику на сучасних підприємствах, в наукових інститутах і установах СРСР, нагороджувати теоретичні та практичні знання.

Особливе значення для Болгарії мало те, що в кожний конкретний період у Радянському Союзі готувалися кадри з найбільш необхідних для неї і перспективних спеціальностей. Говорячи про це, член Політбюро ЦК БКП, Голова Всенародного комітету болгаро-радянської дружби Цола Драгойчева підкреслювала, що дві третини громадян НРБ, які закінчили радянські навчальні заклади, вивчали інженерно-технічні й технологічні спеціальності, в тому числі автоматику, радіоелектроніку, обчислювальну техніку, суднобудування, математику, ядерну фізику, біохімію, мікробіологію і т. д.⁹ За 1966—1969 рр., наприклад, в СРСР найбільше підготовлено спеціалістів у галузі машинобудування і приладобудування (418), транспорту (61), хімічної технології (47) та педагогічних кадрів (120), — тобто саме з тих спеціальностей, які тоді були найбільш потрібні НРБ¹⁰.

На початок 1980 р. понад 8500 болгарських громадян здобули вищу освіту в нашій країні та більш як 1250 захистили докторські й кандидатські дисертації¹¹. У 1979/80 навчальному році у вузах СРСР вчилися 3166 болгарських студентів¹².

Чимало зроблено у справі підготовки кадрів спеціалістів вищої кваліфікації для НРБ в Українській РСР. За період з 1946 по 1981 р. навчальні заклади республіки підготували 2726 спеціалістів. З них здобули вищу освіту 1727 чол., середню спеціальну — 332, закінчили аспірантуру — 235, стажувалися — 208, частково навчалися — 63, пройшли курси підвищення кваліфікації — 161 чол.; в тому числі: з гуманітарних спеціальностей — 770, інженерно-технічних — 1230, економічних — 225, медичних — 137, сільськогосподарських — 312 чол. У 1980/81 р. в 47 вищих, 5 середніх спеціальних навчальних закладах і 6 науково-дослідних інститутах УРСР навчається 658 громадян Народної Болгарії. Спеціалістів для НРБ готують вузи Києва, Харкова, Одеси, Львова, Донецька, Кривого Рога, Ворошиловграда, Полтави, Вінниці, Кременчука і Кіровограда¹³.

Болгарський уряд високо цінує вклад УРСР у підготовку кадрів для народного господарства НРБ. За активну участь у цій справі та зміцненні болгаро-радянської дружби Київський політехнічний інститут був нагороджений орденом «Народна Республіка Болгарія» II ступеня, а Харківський державний університет — орденом Кирила і Мефодія I ступеня.

⁷ Из истории социалистического строительства., с. 301.

⁸ Советско-болгарские отношения. 1944—1948 гг. М., 1969, с. 373—376.

⁹ Драгойчева Цола. Болгаро-советская дружба — двигатель прогресса Народной Республики Болгарии. София, 1976, с. 20.

¹⁰ Летопис на дружбата. София, 1972. Т. 3, с. 400.

¹¹ Работническо дело, 1980, 20 окт.

¹² Статистически годишник на НРБ. София, 1980, с. 439.

¹³ Поточний архів Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Довідка про підготовку спеціалістів з числа громадян Народної Республіки Болгарії в навчальних закладах Української РСР і науково-технічне співробітництво (далі — Довідка про підготовку спеціалістів...).

Болгарські громадяни, які закінчили вищі навчальні заклади УРСР, успішно працюють у себе на батьківщині. Багато з них стали видатними організаторами й керівниками соціалістичного будівництва в Болгарії, провідними діячами її науки і культури. Так, заступник голови Софійського облвиконкому П. Тодоров і перший заступник міністра харчової промисловості НРБ Х. Кінев — випускники Київського технологічного інституту харчової промисловості; заступник міністра машинобудування НРБ С. Колев, директор об'єднання «Приладобудування і автоматика» К. Захарієв і перший заступник голови Пловдивської окружної народної Ради С. Николов одержали вищу освіту у Харківському політехнічному інституті; випускник Київського політехнічного інституту Т. Джанов — проректор Вищого машинно-електротехнічного інституту в м. Габрово, а випускник КДУ М. Бичваров — вчений секретар БАН, професор, доктор філософських наук.

З початку 60-х років у результаті створення власного науково-технічного потенціалу й досягнутих успіхів у розвитку народної освіти Болгарія вносить дедалі вагоміший вклад у справу підготовки і радянських спеціалістів. Зокрема, студенти з Союзу РСР дістали можливість вивчати у НРБ такі спеціальності, як болгарська мова і література, технологія консервування та виноробства, економіка й організація туризму та ін.¹⁴

Кількість радянських студентів у болгарських вузах постійно зростає: якщо в 1965/66 навчальному році їх було 20 чол., то в 1970/71 — 105, у 1972/73 — 157, у 1975/76 — 112 чол. До 1979 р. у НРБ підготовлено в цілому 353 спеціалісти для СРСР. У 1978/79 навчальному році у братній державі вчилися 104 студенти й аспіранти з нашої країни¹⁵. Українська РСР також використовувала і використовує можливість готувати кадри у вузах Народної Республіки Болгарії. Так, протягом 1971—1975 рр. в НРБ виїздили на навчання 16 студентів і аспірантів з УРСР, а в 1976—1980 рр. — 28¹⁶.

Незважаючи на обширність радянсько-болгарського співробітництва в галузі вищої освіти, його окремі форми в кінці 40-х та в 50-х роках були ще дещо розпорошеними, не мали відповідного координування в єдиному цілеспрямованому плані розвитку. З 60-х років співробітництво між братніми країнами вступило в якісно новий етап, який характеризується переходом до безпосередніх контактів окремих вузів та відповідних міністерств вищої і середньої освіти, між якими укладалися щорічні, а потім і триваліші угоди. Цими угодами, що були складовою частиною загальних договорів про науково-технічне й культурне співробітництво між СРСР і НРБ, передбачалися також його конкретні форми. Так, у 1964 р. на основі спеціальних угод співробітничали 3 радянських і болгарських вищих навчальних заклади, а в 1969 р. — уже 21. На початок 1976 р. прямі наукові й навчально-методичні контакти вже мали 30 радянських і 20 болгарських вузів¹⁷.

У цій формі співробітництва беруть активну участь і вищі навчальні заклади Української РСР. На початок 1981 р. 7 з них підтримували безпосередні зв'язки з 6 вузами НРБ, зокрема: Київський політехніч-

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 9397, оп. 1, спр. 206, арк. 2, 3.

¹⁵ Статистически годишник на НРБ. София, 1968, с. 365; 1972, с. 373; 1976, с. 409; Летопис на дружбата. София, 1979. Т. 7, с. 249.

¹⁶ Поточний архів Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Довідка про підготовку спеціалістів...

¹⁷ Келдыш М. В. Советско-болгарское сотрудничество в области науки, образования и культуры. — В кн.: Братская дружба, — всестороннее сотрудничество. М., 1969, с. 399; Сборник материалов третьей конференции ректоров сотрудничающих болгарских и советских вузов. София, 1978, с. 68.

ний інститут — з Вищим машинно-електротехнічним інститутом в м. Габрово (з 1967 р.), Одеський політехнічний інститут — з Вищим машинно-електротехнічним інститутом у м. Варні (з 1966 р.), Одеський інженерно-будівельний інститут — з Вищим інженерно-будівельним інститутом в м. Софії (з 1966 р.), Одеський інститут народного господарства — з Вищим інститутом народного господарства в м. Варні (з 1965 р.), Львівський державний університет ім. І. Я. Франка, Львівський державний інститут прикладного і декоративного мистецтва — з Великотирновським університетом (з 1974 р.), Київський технологічний інститут харчової промисловості — з Вищим інститутом харчосмакової промисловості в м. Пловдиві (з 1976 р.)¹⁸. Ці братерські зв'язки охоплюють усі сторони життя вузів: і навчання, і виховання, і сферу спільних наукових досліджень.

Співробітництво вузів у сфері навчально-методичної роботи включає в себе використання набутого досвіду і взаємну допомогу в плануванні й організації навчального процесу, його інтенсифікації та підвищенні якості підготовки спеціалістів, обмін викладачами для читання лекцій і проведення практичних занять, а також групами студентів.

Останнім часом особлива увага зверталася на взаємне комплексне вивчення системи підготовки спеціалістів у таких напрямках: планування й організація навчального процесу на факультетах, здійснення контролю за його якістю, матеріальне забезпечення навчального процесу.

Аналіз взаємовідряджень спеціалістів у галузі навчально-методичної діяльності свідчить, що провідними її формами були читання лекцій і обмін досвідом роботи викладачів, підвищення їх кваліфікації і проходження стажування, участь у мовних семінарах, довгострокова викладацька робота у братніх вузах тощо. За період з 1971 по 1975 р. до НРБ з метою читання лекцій і обміну досвідом роботи виїжджали 77 викладачів вузів УРСР, а в 1976—1980 рр.—150. Протягом дев'ятої і десятої п'ятирічок працювали в Болгарії 322 викладачі з України¹⁹.

Починаючи з 60-х років важливою формою радянсько-болгарського міжвузівського співробітництва став взаємний обмін студентами для проходження ними навчально-виробничої практики. З 1967 по 1976 рр. в НРБ стажувалися 7400 радянських студентів²⁰. Беручи участь у цій формі співробітництва Мінвуз УРСР відрядив до НРБ в 1971—1975 рр.—724, а в 1976—1980 рр.—1080 студентів²¹.

Ця форма співробітництва не тільки сприяє підвищенню рівня професійної підготовки майбутніх спеціалістів, а й відіграє значну роль в інтернаціональному вихованні молоді, у зміцненні болгаро-радянської дружби. Перебуваючи у братній країні, студенти не лише підвищують свою кваліфікацію, а й знайомляться з історією і культурою країни, з життям, побутом і досягненнями у соціалістичному будівництві її народу, виховують в собі інтернаціоналістські почуття.

Одним з напрямів міжвузівського співробітництва, що особливо активно розвивається в останні роки, є співробітництво в ідейно-виховній сфері, в рамках якого вузи-партнери здійснюють обмін досвідом ідеологічної роботи серед викладачів та марксистсько-ленінського виховання студентської молоді. Вузи братніх країн обмінюються групами студентів для їх участі в інтернаціональних студентських загонах,

¹⁸ Поточний архів Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Довідка про підготовку спеціалістів...

¹⁹ Там же; Порождения социалистическим интернационализмом. К., 1980, с. 173.

²⁰ Вестник высшей школы, 1975, № 4, с. 86.

²¹ Поточний архів Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Довідка про підготовку спеціалістів...

колективами художньої самодіяльності, а також делегаціями під час відзначення важливих подій у житті народів цих країн і вищих навчальних закладів. У справі обміну досвідом в ідеологічній роботі активно співробітничали Львівський і Великотирновський університети. Так, вони проводили спільні дослідження з теми «Комуністичне виховання студентів», організовували взаємні виступи з доповідями про досвід у цій галузі перед партійним і комсомольським активом, викладачами суспільних наук. Зокрема, на конференції, присвяченій марксистсько-ленінському вихованню студентів, яку проводив Великотирновський університет, та перед партійним активом цього вузу виступили з доповідями секретар парткому Львівського університету та його заступник, які розповіли про організацію ідеологічної роботи серед викладачів та громадсько-політичну практику студентів вузу. А секретар парткому Великотирновського університету та його заступник поділилися досвідом партійної роботи серед викладачів і студентів з членами парткому Львівського університету.

Делегації з Великотирновського університету взяли участь в науково-теоретичній конференції і заходах, що проводилися в Союзі РСР на честь 30-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. та 60-річчя Великого Жовтня й ін. У свою чергу делегати Львівського університету виїжджали до м. Великотирново для участі в заходах, присвячених Дню болгарської освіти, культури та слов'янської писемності.

Починаючи з 1975 р. широкого застосування набула й така форма зв'язків, як щорічний обмін студентськими будівельними загонами. За даними на 1977 р., для участі в них з УРСР до Болгарії виїжджали 280 студентів²². Радянські студенти працювали на будівництві нових корпусів Великотирновського університету, на консервних комбінатах в містах Велико-Тирново та Первомай, а болгарські студенти — на новобудовах м. Ялти, на Львівському автобусному заводі й ін. Під час перебування у братній країні учасники студентських будівельних загонів знайомилися з історичними пам'ятниками, визначними місцями і традиціями народу, брали участь в тематичних зустрічах із студентами вузів-партнерів, робітничою та селянською молоддю. Своєю сумлінною працею вони зміцнювали братерське співробітництво народів. 1979 р. в м. Первомай на консервному комбінаті «Партизан» працював, наприклад, студентський загін «Прометей» Київського технологічного інституту харчової промисловості. Протягом усього робочого періоду праця цього загону оцінювалася на «відмінно», середній виробіток кожного з його учасників становив 180%. За трудові успіхи, активну участь в політичній і культурно-масовій роботі загін «Прометей» було нагороджено грамотами ДКСМ * Пловдивського інституту харчосмакової промисловості та ДКСМ комбінату «Партизан», усім його учасникам присвоєно звання «Бригадир-ударник» з врученням свідоцтва і нагрудного знака²³.

Везростаючого значення з кожним роком набуває науково-технічне співробітництво між СРСР і НРБ. Провідними формами у цій сфері стали нині спільні дослідження вузів-партнерів з важливих наукових і науково-господарських проблем. Так, колективи Київського технологічного інституту харчової промисловості і Пловдивського ви-

²² Породненные социалистическим интернационализмом, с. 175.

* ДКСМ — Димитровська комуністична спілка молоді.

²³ Поточний архів Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Інформація про основні результати співробітництва між Київським технологічним інститутом харчової промисловості та Вищим інститутом харчосмакової промисловості м. Пловдіва за 1977—1979 рр.

щого інституту харчосмакової промисловості разом досліджують 5 тем. До 1980 р. Одеський інститут народного господарства і Вищий інститут народного господарства в м. Варні спільно підготували й видали ряд навчальних посібників. Протягом 1975—1979 рр. Львівський державний університет ім. Івана Франка і Великотирновський університет ім. Кирила і Мефодія разом працювали над 4 науковими темами суспільно-політичного характеру (комуністичне виховання студентської молоді; порівняльне дослідження української, російської і болгарської мов з урахуванням явищ мовних контактів; 100-річчя визволення Болгарії від османського іга; гуманізм соціалістичного способу життя). В результаті спільних досліджень вчених українських і болгарських вузів до 1977 р. вже було видано 22 наукові праці (монографії, підручники, навчальні посібники), що становлять інтерес для обох країн²⁴.

Ефективні й інші форми наукового співробітництва вузів. Так, вчені Одеського політехнічного інституту і Варненського вищого машинно-електротехнічного інституту, спільно досліджуючи тему «Тиристорне керування портовими кранами», розробили спеціальний прилад, який серійно виготовляється на московському заводі «Динамо» й ефективно застосовується в Іллічівському порту, на Макиївському металургійному заводі та інших об'єктах. А науковці Київського політехнічного інституту та Габровського вищого машинно-електротехнічного інституту створили нові зразки різальних інструментів, які успішно використовуються на київському заводі «Арсенал» ім. В. І. Леніна²⁵.

В 1980 р. вчені вузів УРСР і НРБ спільно досліджували 28 тем, зареєстрованих у Державному комітеті по науці й техніці, 11 з яких було завершено, а 9 впроваджено в народне господарство²⁶.

Співробітництво вузів у сфері науково-дослідної роботи здійснюється і в такій формі, як взаємна участь у наукових конференціях, симпозіумах та інших форумах. Так, Львівський і Великотирновський університети провели дві конференції (в 1977 р.—з питань радянсько-болгарських літературних і мовних зв'язків, у 1978 р.—з проблем марксистсько-ленінського виховання студентів), на яких було підбито підсумки досліджень у спільній розробці тем, здійснено обмін досвідом та накреслено завдання на наступний період. Болгарські колеги з Пловдивського вищого інституту харчосмакової промисловості брали участь в науково-теоретичній конференції Київського технологічного інституту харчової промисловості, присвяченій 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, а викладачі київського вузу — у ювілейній науковій сесії своїх колег з Пловдива з нагоди 25-річчя цього навчального закладу²⁷. У 1980 р. для участі в наукових конференціях, симпозіумах з України було відряджено в НРБ 16 спеціалістів і прийнято звіди 18.

З метою проведення спільних наукових досліджень, обговорення та погодження їх результатів вузи-партнери щороку здійснюють взаємний обмін провідними спеціалістами. У 1980 р. їх було направлено в НРБ 22 чол. і прийнято в УРСР 38²⁸.

В рамках наукового співробітництва бібліотеки вузів систематично обмінюються науковими виданнями. Протягом 1975—1979 рр., зокрема, бібліотека Львівського університету надіслала бібліотеці Вели-

²⁴ Породненные социалистическим интернационализмом, с. 178.

²⁵ Там же, с. 180.

²⁶ Поточний архів Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Звіт про міжнародні зв'язки Мінвузу УРСР за 1980 р.

²⁷ Там же. Інформація про основні результати співробітництва між КТІХП та ВІХП м. Пловдива за 1977—1979 рр.

²⁸ Там же. Звіт про міжнародні зв'язки Мінвузу УРСР за 1980 р.

котирновського університету 32 найменування наукових збірників, підручників та методичних посібників й одержала від неї 31. Одеський політехнічний інститут за період співробітництва (до 1976 р.) передав Варненському вищому машинно-електротехнічному інституту 350 примірників наукової і навчально-методичної літератури. У свою чергу останній надіслав своєму партнерові близько 150 примірників відповідної літератури²⁹.

Підсумки двостороннього співробітництва радянських і болгарських вузів з 1972 р. підбиваються на традиційних конференціях їх ректорів. Там розробляються і рекомендації по дальшому вдосконаленню механізму вузівських зв'язків з метою якісного вдосконалення спеціальної та ідеологічної підготовки кадрів. Усього проведено 4 таких конференції, кожна з яких внесла свій істотний вклад у співробітництво вищих наукових закладів братніх країн. У всіх цих конференціях брали участь керівні працівники Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, ректори вузів республіки.

Поряд з двостороннім співробітництвом радянських і болгарських вузів дедалі більше міцніє їх співробітництво і на багатосторонній основі, зокрема в рамках ЮНЕСКО. Так, влітку 1980 р. в Софії відбулася третя конференція міністрів освіти держав — членів ЮНЕСКО європейського регіону, в якій брали участь також представники НРБ, СРСР, України і Білорусії. Конференція мала своєю метою виявити основні тенденції розвитку освіти, особливо вищої, на сучасному етапі, а також розглянути проблеми її дальшої демократизації, виходячи з потреб суспільства, й накреслити шляхи дальшого розвитку регіонального і міжнародного співробітництва у цій галузі з урахуванням набутого досвіду. Вчені СРСР і НРБ спільно відстоювали принципи та зміст освітньої системи країн соціалізму, як найбільш гуманної і демократичної. Увагу учасників конференції привернули доповіді голів делегацій СРСР, УРСР і БРСР, в яких були розкриті важливі аспекти діяльності по вдосконаленню освіти: її демократизація, зміцнення взаємозв'язку навчання з працею, заходи щодо злагожденості всіх елементів у функціонуванні освітньої системи³⁰. Були прийняті й конкретні рішення про визнання еквівалентності дипломів з вищої освіти, виданих у різних країнах, та ін.

Отже, співробітництво СРСР і НРБ в галузі вищої освіти свідчить про те, що воно здійснювалося на кожному етапі їх суспільно-політичного розвитку відповідно до тих завдань, які виникали у процесі соціалістичного та комуністичного будівництва. Форми співробітництва постійно збагачувалися за своїм змістом, справляючи позитивний вплив на суспільний розвиток обох країн.

Перспективи розвитку співробітництва в галузі вищої освіти безпосередньо пов'язані з розгортанням науково-технічної революції, яка висуває нагальну потребу в дедалі більшій кількості висококваліфікованих кадрів для розв'язання завдань розвитку науки і розгортання соціалістичного виробництва.

Радянсько-болгарське співробітництво в галузі вищої освіти є певною передумовою й важливим фактором для поглиблення співробітництва і в інших сферах суспільного життя братніх країн, зокрема й у сфері виробництва матеріальних благ. Воно відіграє також роль

²⁹ Там же. Інформація про основні результати співробітництва між Львівським держуніверситетом ім. Івана Франка і Великокотирновським університетом ім. Кирила і Мефодія за 1975—1979 рр.; Сборник материалов третьей конференции ректоров сотрудничающих болгарских и советских вузов, с. 138.

³⁰ Вестник высшей школы, 1980, № 12, с. 65—68.

прискорювача у здійсненні процесів науково-технічної інтеграції цих країн.

У Звітній доповіді XII з'їздові БКП Генеральний секретар ЦК БКП товариш Тодор Живков зазначав, що взятий партією курс на всебічну інтенсифікацію народного господарства «...безпосередньо зв'язаний з підвищенням підготовки і перепідготовки та кваліфікації керівних і виконавчих кадрів... Ця підготовка повинна бути на рівні великих завдань завтрашнього дня, на висоті завдань формування особи з комуністичним світоглядом і мораллю...»³¹. З огляду на це система підготовки кадрів як у Болгарії, так і в Радянському Союзі, в тому числі й УРСР, постійно вдосконалюється з урахуванням досягнень інших соціалістичних країн. «Перехід до інтенсивного розвитку економіки, реалізації великих соціальних програм, формування комуністичної свідомості, — підкреслив на XXVI з'їзді партії Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв, — все це дається не відразу. Тут потрібні і час, і безустанні творчі пошуки. І, зрозуміло, необхідно вчитися один у одного»³². Радянсько-болгарське співробітництво в галузі вищої освіти, в якому бере активну участь і Українська РСР, — яскравий приклад такого взаємного вивчення досвіду і втілення його у життя.

³¹ Работническо дело, 1981, 1 апр.

³² Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 7.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ХХVІ З'ЇЗДУ КПРС НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В ШКОЛІ

ХХVІ з'їзд КПРС поставив важливі завдання щодо дальшого вдосконалення навчально-виховного процесу і підвищення якості навчання учнів загальноосвітніх шкіл, піднесення ідейно-теоретичного рівня викладання та зростання професійної майстерності педагогів. Втілюючи в життя накреслення форуму радянських комуністів, учителі історії та суспільствознавства керуються настановами В. І. Леніна про те, що «...школа повинна давати молоді основи знання, уміння виробляти самим комуністичні погляди...»¹. Вони прагнуть навчити учнів самостійно розкривати об'єктивний зміст суспільних явищ, давати класову оцінку діяльності різних класів, партій, осіб, по-ленінському аналізувати історичні факти тощо. Особлива увага при цьому приділяється виробленню в учнів уміння не тільки аналізувати з позицій матеріалістичної діалектики певні історичні явища, а й «...діяти так, як того дійсно комунізм вимагає»².

Значну роль у виконанні цих завдань має відіграти планомірне і систематичне використання на уроках історії матеріалів ХХVІ з'їзду КПРС. Плануючи цю роботу на основі методичного листа Міністерства освіти СРСР³, учителі керуються положеннями Звітної доповіді ЦК КПРС ХХVІ з'їзду партії про необхідність всіляко актуалізувати зміст ідеологічної роботи, щоб її «форми відповідали сучасним запитам і потребам радянських людей»⁴.

Вивчення матеріалів ХХVІ з'їзду КПРС має стати складовою частиною роботи учнів над першоджерелами. У зв'язку з цим педагогам слід всебічно продумати порядок вивчення документів партійного форуму.

Навчальним планом передбачається участь разом з учителями історії й учнів, насамперед старшокласників, у підготовці матеріальної бази для проведення занять. Зокрема, у кабінеті історії й суспільствознавства повинна бути достатня кількість комплектів книг «Матеріали ХХVІ з'їзду КПРС» і «Матеріали ХХVІ з'їзду Комуністичної партії України» для проведення самостійної роботи над ними цілого класу. Важливим аспектом такої підготовчої роботи є й розробка педагогом і розмноження з допомогою активу учнів творчих завдань з кожної проблеми.

Для проведення рекомендованих у методичному листі Міністерства освіти СРСР та передбачених Міністерством освіти УРСР бесід на теми «ХХVІ з'їзд КПРС про підсумки десятої п'ятирічки», «Програма економічного і соціального розвитку СРСР в одинадцятій п'ятирічці», «ХХVІ з'їзд КПРС про соціально-політичний і духовний розвиток радянського суспільства» і, особливо, «ХХVІ з'їзд Компартії України про

¹ Ленін В. І. Завдання спілок молоді: (Промова на III Всеросійському з'їзді Російської комуністичної спілки молоді 2 жовтня 1920 р.). - Повне збір. творів, т. 41, 299.

² Там же, с. 288.

³ Радянська освіта, 1981, 25 берез.

⁴ Матеріали ХХVІ з'їзду КПРС. К., 1981, с. 90.

успіхи у виконанні десятої п'ятирічки та перспективи економічного розвитку УРСР в одинадцятій п'ятирічці» необхідно завчасно підібрати статистичні дані про успіхи у розвитку економіки й культури, досягнуті трудівниками певного краю, міста, села, заводу, колгоспу чи радгоспу. Ефективність їх використання значно зростає, якщо ці матеріали будуть систематизовані на спеціальних тематичних стендах у вигляді плакатів, альбомів та інших наочних посібників, звукозаписів виступів делегатів з'їзду, передових виробничників та героїв праці.

В основу загальної бесіди про історичне значення XXVI з'їзду КПРС слід покласти передову статтю газети «Правда» від 6 березня 1981 р. «Під ленинським прапором — до комунізму». Добре прислужаться вчителю, а особливо учням під час підготовки тематичних повідомлень, бесід, доповідей, рефератів і політінформацій також інші газетні й журнальні статті, зокрема «В ім'я миру і соціалізму» (Правда, 1981, 8 марта), «XXVI з'їзд КПРС — марксизм-ленінізм у дії» (Правда, 1981, 13 марта), «Плани великих справ і звершень» (Слово лектора, 1981, № 2), «Від п'ятирічки до п'ятирічки» (Агитатор, 1981, № 4), «Тобі, рідна партія, наша праця, наш розум і натхнення» (Комуніст України, 1981, № 2), «Соціальний розвиток суспільства зрілого соціалізму» (Під прапором ленінізму, 1981, № 3) та ін.

Підбір таких статей та їх систематизація у спеціальних папках, що зберігаються в кабінеті історії та суспільствознавства, сприяють не лише кращому вивченню матеріалів XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, але й поліпшенню якості уроків історії й суспільствознавства. Разом з тим це розширює функції кабінету як творчої лабораторії навчання та ідейного виховання школярів. Останні ж набувають навичок регулярного перегляду політичної літератури і роботи з нею.

Розповідаючи про історичне значення XXVI з'їзду КПРС, учитель виходить з настанов В. І. Леніна, який учив комуністів ставитися до партійних з'їздів принципово, а не з точки зору миттєвого успіху чи ефекту. Адже на них, учив Володимир Ілліч, підводяться підсумки цілого періоду суспільного розвитку країни.

Для успішного проведення бесід і занять з цього питання учителю доцільно використати матеріали Всесоюзного семінару-наради ідеологічних працівників у ЦК КПРС⁵ та статтю кандидата в члени Політбюро ЦК КПРС, секретаря ЦК товариша Б. М. Пономарьова про міжнародне значення з'їзду, опубліковану в журналі «Коммунист»⁶.

Під час викладу матеріалу педагог насамперед наголошує, що доповідь товариша Л. І. Брежнєва «Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики» оцінюється партією, всім радянським народом, прогресивною громадськістю світу як документ великого теоретичного і практичного значення, творчий розвиток марксизму-ленінізму в ньому поєднується з постановкою актуальних завдань, що стоять перед партією і народом. У бесідах і на уроках підкреслюється: історичне значення з'їзду полягає в тому, що він:

- відкрив нові горизонти перед суспільством зрілого соціалізму;
- показав шляхи ефективної реалізації великих можливостей розвинутого соціалізму;
- висунув нові конструктивні пропозиції, спрямовані на зміцнення миру;

⁵ Радянська Україна, 1981, 21 квіт.

⁶ Коммунист, 1981, № 5, с. 3—15.

— показав, що СРСР твердо утримує історичну ініціативу, уособлює прогресивну економічну і соціальну місію світового соціалізму в сучасному світі;

— розкрив життєвість і необхідність солідарності революційних сил світу.

Щоб показати всесвітньо-історичне значення XXVI з'їзду КПРС, доцільно також звернутися до виступів на ньому представників зарубіжних комуністичних і робітничих партій та до його оцінки міжнародною пресою.

Вперше історія як окремий предмет вивчається в IV класі, де школярі знайомляться з епізодичними оповіданнями про минуле нашої Батьківщини. Завдання педагога полягає в тому, щоб, використовуючи матеріали XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, дохідливо розкрити перед ними «чудові звершення радянського народу, перспективи комуністичного будівництва, визначені XXVI з'їздом КПРС»⁷.

Піднесенню ідейно-теоретичного змісту уроків, особливо з теми «Оповідання про будівництво комунізму в нашій країні», сприятиме аналіз учнями колективно прочитаних повідомлень піонерської преси (зокрема «Пионерской правды», «Пионера», «Зірки» та ін.) про XXVI з'їзд КПРС. Це дасть їм змогу краще зрозуміти основні напрями діяльності КПРС, спрямованої на побудову комунізму і забезпечення миру в усьому світі. Щоб чотирикласники наочно уявили велич трудових звершень радянських людей, про які йшлося на XXVI з'їзді КПРС і XXVI з'їзді Компартії України, доцільно розповісти їм про трудові подвиги конкретних героїв праці — їх земляків. Бажано також організувати зустріч делегатів партійного форуму з школярами. Необхідно використати й схильність дітей цього віку до збирання ілюстративного матеріалу і підготовки з нього альбомів.

Досить відповідальні завдання стоять і перед учителями історії, що викладають цей предмет у IX—X класах. У методичних рекомендаціях Міністерства освіти СРСР зазначається: «В курсі історії СРСР IX класу матеріали Звітної доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії використовуються учителем як методологічна основа розкриття суті соціальної і економічної політики партії в період будівництва соціалізму»⁸. При цьому педагогу важливо відібрати з великого комплексу теоретичних положень цього епохального партійного документа саме ті, які стосуються періоду вітчизняної історії, що вивчається у IX класі. Так, у процесі викладу теми «Вступ Росії в стадію імперіалізму. Росія — батьківщина ленінізму» вчитель наголошує на тому, що від часу свого створення В. І. Леніним у 1903 р. КПРС є взірцем справді марксистської, революційної партії. За визначенням Володимира Ілліча, більшовицька партія — «розум, честь і совість нашої епохи». Ці благородні риси, підкреслює учитель, притаманні їй і сьогодні. На XXVI з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнєв підкреслив: «Саме тепер, у світлі вражаючих досягнень радянського народу, ще глибше сприймається відома ленінська формула: партія — розум, честь і совість нашої епохи»⁹. Аналіз учнями цього невеликого уривку із Звітної доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові КПРС сприятиме поглибленню їх знань про історичну роль ленінської партії.

Як відомо, напередодні Великого Жовтня, 10(23) жовтня 1917 р., на засіданні ЦК РСДРП(б) було створене Політичне бюро для опера-

⁷ Радянська освіта, 1981, 25 берез.

⁸ Там же.

⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 81.

тивного керівництва діяльністю партії та її революційною боротьбою. З часу VIII з'їзду РКП(б), що відбувся в березні 1919 р., воно є постійно діючим органом (з 1952 по 1966 рр. називалося Президією). Розкриваючи перед дев'ятикласниками питання про створення Політбюро ЦК партії (при вивченні теми «Перемога соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату в Росії. Початок переходу від капіталізму до соціалізму»), учитель підкреслює його видатну роль на всіх етапах розвитку партії, особливо в умовах розвинутого соціалістичного суспільства і будівництва комунізму. Глибшому усвідомленню учнями цих питань сприяє ознайомлення їх з оцінкою діяльності Політбюро, даною на XXVI з'їзді КПРС: «Політбюро — це справді бойовий штаб нашої багатомільйонної партії. Саме тут акумулюється колективний розум партії і формується партійна політика, яка виражає інтереси всього радянського суспільства, всіх комуністів і безпартійних»¹⁰.

У процесі опрацювання теми «Радянська країна в роки інтервенції імперіалістичних держав і громадянської війни (1918—1920 рр.)» значна увага приділяється роботі VIII з'їзду РКП(б), зокрема прийняттю на ньому другої Програми партії — програми побудови соціалістичного суспільства. В бесіді учні під керівництвом учителя на основі узагальнення вже вивченого матеріалу роблять висновки про виконання партією на той час своєї першої Програми, показують необхідність прийняття нової Програми і розкривають її основні риси. Учитель підкреслює, що навіть у важкі роки іноземної інтервенції та громадянської війни партія продовжувала розробку на науковій основі перспектив розвитку країни по шляху соціалізму. Пов'язуючи цей матеріал з сучасністю, педагог зазначає, що нині, коли партія бореться за здійснення схваленої XXII з'їздом КПРС третьої Програми, яка знаменує перехід радянського народу до будівництва комунізму і «у цілому правильно відображає закономірності суспільного розвитку»¹¹, XXVI з'їзд поставив питання про підготовку її нової редакції. Він доручив Центральному Комітетові внести в Програму необхідні доповнення, що відображали б найважливіші зміни в житті радянського суспільства і в світовому суспільному розвитку за останні 20 років, найголовніші завдання будівництва комунізму.

Значна увага при вивченні курсу історії СРСР в IX класі приділяється розкриттю принципово нового характеру праці та ставлення до неї в соціалістичному суспільстві. Використання матеріалів XXVI з'їзду КПРС допоможе учням глибше проникнути в суть цих питань і пов'язати їх з сучасністю. Під керівництвом учителя дев'ятикласники з'ясовують, чим зумовлено нове ставлення людей до праці, яким стало виробництво, які риси праця втратила і які здобула за соціалізму.

Особливо ґрунтовно ці питання обговорюються при вивченні теми «СРСР у роки будівництва основ соціалізму. Перемога соціалізму в СРСР (1921—1937 рр.)», зокрема при опрацюванні сюжетів про трудовий героїзм будівників соціалізму і стахановський рух. При цьому доцільно, щоб учні самостійно прочитали уривок із Звітної доповіді ЦК КПРС XXVI з'їзду партії, в якому йдеться про роль праці та її характер за соціалізму (розділ III, § 2). Вони готують відповіді на поставлені запитання: Чим пояснюється, що саме соціалізм народжує нове ставлення до праці? Якими шляхами йде перетворення праці на першу життєву потребу людини? Як зафіксоване право на працю в Радянській Конституції і як у ній відображено ставлення соціалістичного суспільства до нероб та людей, які прагнуть до легкої наживи?

¹⁰ Там же, с. 83.

¹¹ Там же, с. 93.

Важливо розкрити таку тезу із Звітної доповіді ЦК КПРС: «Радянське суспільство — це суспільство людей **праці**. Партія і держава докладали і докладають багато зусиль, щоб зробити працю людини не тільки більш продуктивною, а й змістовною, цікавою, творчою»¹². При цьому слід спинитися на шляхах підвищення інтенсифікації праці, показати розмах соціалістичного змагання, якому приділив чільне місце з'їзд партії.

Матеріали XXVI з'їзду КПРС необхідно використовувати й на більшості уроків історії в X класі. Окремі з них безпосередньо присвячуються роботі з'їзду та прийнятим ним рішенням, однак автор даної статті зупиняється лише на шляхах використання документів форуму радянських комуністів для підвищення ідейно-теоретичного рівня вивчення теми «СРСР у період розвинутого соціалістичного суспільства і будівництва комунізму».

Десятикласники мають усвідомити, що саме в цей період КПРС, продовжуючи розробку марксистсько-ленінської теорії, висунула наукову концепцію розвинутого соціалізму як закономірного, історично зумовленого етапу розвитку суспільства, який буде продовжуватися досить тривалий час. Партія визначила стратегію і тактику щодо реалізації завдань побудови комунізму, зокрема створення його матеріально-технічної бази, вдосконалення суспільних відносин і формування нової людини, конкретизувала шляхи їх здійснення на різних етапах розвитку. Успіхи, досягнуті радянським народом у цьому напрямі, були зафіксовані в новій Конституції СРСР та конституціях союзних республік.

Під час творчого обговорення цих питань за матеріалами XXVI з'їзду КПРС учні неминуче порушують сюжет про наступність економічної політики партії. Їм дається завдання опрацювати таке положення із Звітної доповіді ЦК КПРС: «Вступаючи в 70-ті роки, партія всебічно проаналізувала стан народного господарства і визначила головні шляхи розв'язання соціально-економічних проблем розвинутого соціалізму. Вихідним пунктом партійного, політичного підходу до економіки була і є незмінна програмна вимога — все в ім'я людини, все для блага людини»¹³.

Для глибшого розуміння старшокласниками суті цієї тези педагог пропонує їм порівняти завдання трьох п'ятирічок: дев'ятої, десятої і одинадцятої. Учні доходять висновку, що спільними завданнями всіх трьох п'ятирічних планів є: неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу; підвищення темпів розвитку та ефективності соціалістичного виробництва; зростання продуктивності праці; прискорення науково-технічного прогресу.

Крім того, кожному п'ятирічному плану притаманні й специфічні завдання. Зокрема, в десятій п'ятирічці було гостро поставлене питання про поліпшення роботи усіх ланок народного господарства та підвищення якості продукції, в одинадцятій — про переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку, більш раціональне використання виробничого потенціалу, всемірну економію ресурсів, господарське ставлення до соціалістичного майна.

Наведення переконливих фактів, що характеризують програму економічного розвитку СРСР на тривалий період, допомагає учням зрозуміти основні риси економічної стратегії партії, її піклування про благо народу, послідовність ленінського курсу ХХІV, ХХV і ХХVІ з'їздів

¹² Там же, с. 69.

¹³ Там же, с. 37.

КПРС, а також органічну єдність планів дев'ятої, десятої й одинадцятої п'ятирічок.

На підтвердження думки про велич звершень, здійснених нашим народом під керівництвом Комуністичної партії в роки десятої п'ятирічки, учні за завданням учителя наводять, а потім колективно аналізують такий уривок з доповіді товариша Л. І. Брежнєва на XXVI з'їзді КПРС: «Нашій Комуністичній партії, нам, радянським комуністам, випала завидна роль — бути біля джерел соціалістичного перетворення життя. На нашу долю випала почесна місія захищати, відстоювати мир. Великою є наша мета — комунізм... Наш народ знає: все, що він має, створене його власною працею, захищено його власною кров'ю. І ми оптимісти тому, що віримо в силу праці. Тому, що віримо в свою країну, в свій народ. Ми оптимісти тому, що віримо в свою партію, знаємо — шлях, який вона вказує, — єдино вірний шлях!»¹⁴.

Користуючись матеріалами XXVI з'їзду КПРС, учитель розповідає про основні риси розвинутого соціалізму.

Як відомо, зупинившись на важливості зближення всіх класів і соціальних груп радянського суспільства, товариш Л. І. Брежнєв підкреслював: «Це — об'єктивний, але аж ніяк не стихійний процес. Важливу роль відіграє в ньому соціальна політика партії і держави. Наша мета — створення суспільства, в якому не буде поділу людей на класи. І можна сказати твердо: ми поступово, але впевнено просуваємося до цієї великої мети»¹⁵.

Необхідно, щоб учні усвідомили положення з доповіді товариша Л. І. Брежнєва про те, на якому етапі буде досягнута безкласовість радянського суспільства. «Оцінюючи досвід розвитку нашого суспільства за останні десятиріччя, — говорив він, — можна... припустити, що становлення безкласової структури суспільства в головному й основному відбудеться в історичних рамках зрілого соціалізму»¹⁶.

Слід також добитися глибокого розуміння десятикласниками положення Звітної доповіді ЦК КПРС про розквіт і взаємозбагачення національних культур, формування культури єдиного радянського народу — нової соціальної та інтернаціональної спільності¹⁷.

На уроках історії Української РСР при вивченні теми «УРСР у період розвинутого соціалістичного суспільства» на основі матеріалів XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України розкривається процес здійснення в республіці лєнінської національної політики. Використовуючи Звітну доповідь ЦК Компартії України XXVI з'їзду Комуністичної партії республіки, старшокласники готують повідомлення і реферати про розвиток економіки УРСР в єдиному народногосподарському комплексі країни, про підвищення матеріального добробуту населення республіки, розквіт соціалістичної культури.

Заслуговує схвалення й досвід проведення краєзнавчої пошукової роботи учнями Новгород-Сіверської школи-інтернату Чернігівської області під керівництвом учителя-методиста І. К. Коломійця. Вони збирають і узагальнюють краєзнавчий матеріал про виконання трудящими завдань десятої п'ятирічки, про боротьбу за здійснення накреслень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, про взаємодопомогу радянських народів-братів. На конкретних фактах учні переконуються, що всі успіхи в економічному й культурному розвитку республіки

¹⁴ Там же, с. 95.

¹⁵ Там же, с. 62.

¹⁶ Там же, с. 64.

¹⁷ Там же, с. 68.

і рідної області є результатом спільної праці всіх народів СРСР, їх братерського єднання й дружби.

Поряд з розкриттям питань розвитку економіки і культури УРСР вчитель показує далі успіхи в справі комуністичного виховання трудящих. Особливу увагу він привертає до постанови XXVI з'їзду Компартії України, в якій, зокрема, вказувалося на необхідність зосередити зусилля парторганізацій на «підвищенні політичної пильності радянських людей, вихованні у них непримиренності до будь-яких проявів буржуазної ідеології і моралі, вміння давати рішучу відсіч ідеологічним диверсіям імперіалізму, буржуазно-націоналістичної, ревізійоністської, маоїстської і сіоністської пропаганди»¹⁸.

Завдяки використанню матеріалів XXVI з'їзду КПРС значно підвищується ідейно-теоретичний рівень уроків і при викладанні курсу новітньої історії. Так, у процесі вивчення теми «Утворення і розвиток світової системи соціалізму» десятикласники аналізують підрозділ доповіді товариша Л. І. Брежнєва «Розвиток світової соціалістичної системи, співробітництво країн соціалізму». Вони переконуються, що в наш час встановлено новий, небувалий ще в історії тип відносин між цими державами, по-справжньому справедливих, рівноправних, братерських. Водночас, як підкреслював товариш Л. І. Брежнєв, існує й ряд невирішених проблем.

Розкриваючи загальні закономірності розвитку світової соціалістичної системи, учні використовують висновок Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва про те, що «в усіх галузях світовий соціалізм впевнено йде вперед. І ми, радянські комуністи, пишаємося тією роллю, яку відіграють у цьому партія Леніна, батьківщина Великого Жовтня»¹⁹.

Щоб учні краще зрозуміли значення піднесення національно-визвольної боротьби народів Азії і Африки та розпаду колоніальної системи імперіалізму, вчитель дає їм завдання самостійно підготувати відповіді на запитання: Які держави називаються країнами соціалістичної орієнтації? Як ставиться СРСР до цих країн? Яка позиція СРСР щодо припинення неоголошеної війни проти Афганістану? В чому полягають особливості революції в Ірані? Які пропозиції вніс товариш Л. І. Брежнєв для близькосхідного врегулювання?

У процесі підготовки відповідей десятикласники глибше засвоюють програмний матеріал і висновок товариша Л. І. Брежнєва про те, що «КПРС і далі послідовно проводитиме курс на розвиток співробітництва СРСР з країнами, які визволились, на зміцнення союзу світового соціалізму і національно-визвольного руху»²⁰.

При вивченні теми «Головні капіталістичні країни після другої світової війни» учні значну увагу приділяють оцінці товаришем Л. І. Брежнєвим відносин між цими державами і СРСР на сучасному етапі.

Опрацьовуючи тему «Міжнародні відносини після другої світової війни. Рух народів за мир», десятикласники за вказівками вчителя ґрунтовно знайомляться з оцінкою XXVI з'їздом КПРС сучасної міжнародної обстановки, вивчають нові мирні пропозиції СРСР, записують їх у зошит, обговорюють під час бесіди і на семінарі.

При вивченні теми «Міжнародний комуністичний і робітничий рух» увага учнів зосереджується на нових явищах у його розвитку, ґрунтовно проаналізованих товаришем Л. І. Брежнєвим. Для кращого засвоєння програмного матеріалу вчитель пропонує підготувати відповіді на

¹⁸ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 94.

¹⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 13.

²⁰ Там же, с. 18.

запитання: Як товариш Л. І. Брежнев оцінює завдання, що стоять перед комуністичними і робітничими партіями на сучасному етапі? Як оцінив з'їзд різноманітні форми і методи здійснення соціалістичних революцій? Яку критику ми визнаємо і яку відкидаємо? Які розходження між партіями товариш Л. І. Брежнев назвав подоланими? З яких проблем КПРС веде безкомпромісну боротьбу? В чому полягає сила комуністичного руху?

Нині перед педагогами, поряд з розв'язанням конкретних проблем підвищення ідейно-теоретичного рівня викладання окремих розділів і тем з курсів історії та суспільствознавства, стоїть завдання — якомога ширше використовувати матеріали XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України для формування марксистсько-ленінського світогляду і комуністичних переконань учнів, виховання їх у дусі радянського патріотизму, братерської дружби народів, соціалістичного інтернаціоналізму.

М. М. ЛИСЕНКО (Київ)

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

ПУБЛІКАЦІЯ В ГАЗЕТІ «ФОРВЕРТС» СТАТТІ ПРО СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИЙ РУХ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ

5 серпня 1900 р. в недільному додаткові до газети «Форвертс» («Вперед») була опублікована стаття «З [історії] російського робітничого руху». Публікація статті підготовлена на основі виданої в Женеві брошури «Рабочее движение в Екатеринославе». Нижче в перекладі з німецької мови * подається текст статті.

За боротьбою російських робітників, які в значно важчих умовах, ніж робітники будь-якої іншої країни, ведуть подвійну боротьбу — проти абсолютизму і проти капіталізму, їх німецькі товариші по класу завжди стежили з особливою увагою. Повідомлення про російський робітничий рух, що надходять до нас, через особливі умови, в яких цей рух розвивається, в цілому, бідні й уривчасті. Тим з більшим інтересом має бути сприйнята публікація, що недавно з'явилася російською мовою¹, в якій дається зв'язна картина розвитку робітничого руху в одному з центрів російської промисловості. Йдеться про *Катеринославську* губернію, розташовану на півдні Росії, і зокрема про центр цієї губернії, м. Катеринославі. Дані про становлення і розвиток робітничого руху в цьому районі можна, напевне, вважати типовими для розвитку руху також в інших російських промислових центрах. Тому вони заслуговують на особливий інтерес. Розглянемо деякі особливо варті уваги моменти.

Область, про яку тут йдеться, можна в певному розумінні порівняти з нашим рейнсько-вестфальським промисловим районом. Число рудників, шахт і заводів в останні роки надзвичайно зросло. Навколо цих промислових комплексів виникають міста, кількість жителів у яких зростає з небаченою досі, майже американською, швидкістю. З усіх областей Росії, особливо з центральних губерній, сходяться сюди маси робітників, основний контингент яких складають повністю збіднілі селяни та їх сини, що втекли з своїх рідних сіл від постійного голоду. Таким чином, кількість робітників, зайнятих у Катеринославі та його найближчих околицях, досягла 25 тисяч чоловік. Тут є два великих металургійних заводи, на одному з яких зайнято 8 тисяч, на другому — 2 тисячі чоловік; один трубопрокатний завод з 1500 робітників; один завод механічних інструментів з 1000 робітників; крім того, один вагонобудівний завод, кілька залізничних майстерень та ін. **.

Гніт, якого зазнають ці робітничі маси, довгий час був жахливим. Досвід минулого, який свідчить про те, що капіталізм найбільш жорстоко пригнічує свої жертви саме в період свого становлення, коли ще нема профспілкового руху, відсутні будь-які рішучі заходи з охорони праці, які б становили собою бодай найменшу перешкоду проти прагнення до пригнічення; цей досвід минулого повторився і тут, проявившись у безсовісному обмані при виплаті заробітку, шляхом шахрайської плутанини

* Переклад здійснив старший науковий співробітник Інституту мовознавства АН УРСР, кандидат філологічних наук Я. В. Двухжилов.

¹ Рабочее движение в Екатеринославе. З додатком: «Воззвание к российским рабочим», 1900 (Прим. газети — П. В.). Див.: Рабочее движение в Екатеринославе. Изд. Союза русских социал-демократов. Женева, 1900. Текст брошури передруковувався в збірниках «История Екатеринославской социал-демократической организации 1889—1903. Воспоминания и материалы». (Екатеринославі, 1923) и «Первый съезд РСДРП. Документы и материалы» (М., 1958).

** Цей абзац майже повторює текст першого і другого абзаців брошури. (Див.: Рабочее движение в Екатеринославе, с. 1—2).

відрядної оплати з погодинною і тому подібних махінацій, протистояти яким неписьменні, беззахисні перед законом робітники не могли. Заробітна плата робітників, сама по собі мізерна, все більше зменшувалась*, в той час як мільйонні прибутки акціонерних товариств з року в рік постійно збільшувалися.

А що ж робітники? Те, що ми спостерігали в усіх західноєвропейських країнах, виявилось і тут: озлоблення виявляється спочатку не в організованій боротьбі, а в вибухах відчаю, викликаних яким-небудь окремим випадком, і завжди супроводжуваних руйнуванням фабрик і верстатів, підпалами, вбивством фабрикантів і керівників підприємств, в особі яких невідомі маси вбачають джерело всіх своїх нещастя. Становище змінюється, як тільки сучасний робітничий рух у районі починає зміцнювати свої позиції і вчить робітника вести боротьбу не проти речей і осіб, а проти системи, не проти гнобителів як людей, а проти гноблення.

Робітничий рух у Катеринославі, в сучасному розумінні цього слова, бере свій початок, приблизно, в 1895 р.² Ці перші організаційні спроби виходять не від самих робітників, а від «студентів» — як відомо, в Росії так звана «інтелігенція» в значно більшій мірі бере участь у революційному русі, ніж це має місце в будь-якій західноєвропейській країні³. Були утворені невеликі пропагандистські гуртки і створені каси для можливої боротьби з класом підприємців. Однак недостатній досвід підпільної роботи цих людей призвів до того, що власті швидко розкрили ці гуртки і каси. Вже в серпні 1895 р. багатьох «студентів» і робітників заарештували⁴ і більше року нічого не було чути про нові організаційні спроби. Але насіння було кинуте і стало неможливо довго затримувати розвиток плоду. Травень 1897 р. приніс перший добре організований і успішний виступ робітників залізничних майстерень, які вимагали матеріальної компенсації за так звані «коронаційні свята» (маються на увазі торжества з приводу річниці коронації царя)⁵. Як це прийнято і в нашій країні, російські підприємці люблять, щоб робітники брали участь у династичних святах; як і в нас, в Росії патріотизм підприємців зникає, коли справа доходить до гаманця; як тут, так і там вдаються до спроб утриматися від грошової компенсації за примусове святкування. Такі ж успішні страйки в цей час були проведені на різних трубопрокатних і машинобудівних заводах Катеринослава. Влітку 1897 р. рух, в якому спершу брали участь тільки заводські робітники, починає поширюватися на робітників, зайнятих у кустарному виробництві. Свідчення цього — утворення страйкових кас, а також чисельні дрібні страйки. Всі ці рухи, що виявляються серед робітників то однієї, то іншої професії, були організовані і керувалися двома підпільними пропагандистськими гуртками: одним інтелігентським і одним робітничим, з яких останній проводив, в основному, роботу серед ремісничого, а перший — серед заводського пролетаріату⁶. Обидва гуртки об'єдналися в грудні 1897 р. під назвою «Катеринославський Союз за визволення робітничого класу»⁷ для спільної всебічної роботи.

* В статті вилучені слова про зменшення заробітної плати робітників за рахунок величезних штрафів.

² Йдеться про соціал-демократичну організацію, керовану О. М. Винокуровим, Г. Д. Лейтейzenом (Ліндовим), Г. М. Мандельштамом і М. Д. Єфімовим, яка діяла в місті і на заводах Катеринослава в 1894—1895 рр.

³ В тексті брошури сказано, що соціал-демократична організація виникла «з ініціативи групи соціал-демократичної інтелігенції» (Рабочее движение в Екатеринославе, с. 2). В газеті «Форвертс» ці слова замінені поняттям «студенти» («академіки»), причому відзначено, що в революційному русі Росії т. з. «інтелігенція» відіграла значно більшу роль, ніж в будь-якій західноєвропейській країні, чого в тексті брошури нема.

⁴ 24 серпня 1895 р. жандарми заарештували більшість членів Катеринославської соціал-демократичної організації. До дізнання було притягнуто 43 чол.

⁵ День коронації Миколи II (18 травня 1896 р.) був занесений у табельні (святкові, неробочі) дні. Примушуючи робітників святкувати в річницю цього дня, капіталісти в той же час відмовлялися відшкодувати вимушене «святкування».

⁶ У тексті брошури йдеться не про гуртки, а про групи (див.: Рабочее движение в Екатеринославе, с. 3).

⁷ При перекладі назви «Союзу» з неї у статті випало слово «боротьби». Кате-

Діяльність «Союзу» була надзвичайно багатогранною. В обстановці величезних труднощів — вся робота, природно, повинна була вестись абсолютно *нелегально* — були перш за все зібрані статистичні дані⁸ про умови праці й заробітної плати, пачуючі на заводах і фабриках Катеринослава. Плодом цієї статистичної діяльності було видання «Союзом» ще зимою 1897/98 рр. семи різних листівок⁹, в яких детально висвітлювались неспорядки на семи основних заводах, а також викладались фахові вимоги робітників кожного з них. Ці вимоги стосуються, в основному, питань поліпшення санітарних умов¹⁰, запобігання нещасних випадків, скорочення робочого часу в дні, що передують недільним і святковим, підвищення заробітної плати, акуратної виплати утримання, ввічливого ставлення та ін. Ці листівки знайшли серед робітничого класу гарячий відгук і привели до того, що на окремих підприємствах деякі з найбільш кричущих неподобств були усунуті, причому підприємці робили все, щоб не допустити конфлікту. Березень 1898 р. приніс робітникам як усю Росію, так і Катеринослава нові переслідування. 11 березня були проведені масові обшуки і 15 з найбільш активних товаришів були заарештовані. Незважаючи на цей важкий удар, «Союз» продовжував свою діяльність і 1 травня 1898 р. в Катеринославі вперше з'явилась *газета, присвячена травневим святкам*¹¹, у якій перед робітниками розкривалось значення цього міжнародного свята.

Весь 1898 р. був наповнений масою дрібних і великих конфліктів між робітниками і підприємцями, наслідки яких для робітників були іноді успішними, іноді ні. Тут нема можливості детально зупинятися на окремих дуже цікавих деталях цієї боротьби. Досі діяльність «Союзу» носила майже виключно економічний характер, була цілком профспілковою — тобто висувалися самі насущні вимоги, безпосереднє значення яких кидалось в очі навіть найменш свідомому робітникові. Це робилося з метою залучити на свій бік робітників, які стояли на такому низькому рівні розвитку, як у Катеринославі. З початку 1899 р. поле битви розрослося, до суто профспілкової боротьби приєдналася *політична боротьба, соціалістична пропаганда*. Як звичайно бувало в таких випадках, так і тут, саме власті, *сама держава* буквально втовкмачували в голови робітників *усвідомлення зв'язку між профспілковою і політичною діяльністю*, стаючи в усіх конфліктах беззастережно на бік підприємців і не знаходячи для робітників, що борються, нічого, крім жорстокості поліції і жандармерії, крім обшуків, арештів, ув'язнення в тюрму. Виявляючи себе, таким чином, як класова держава найгіршого стану, вона силою штовхала робітників до політичної діяльності. В січні 1899 р. «Союз» розповсюдив серед робітників Катеринослава 2 тисячі примірників листівки, у якій він заявив про своє приєднання до *Російської соціал-демократичної робітничої партії* і в полум'яних словах виклав основні принципи і цілі партії. З цього часу всі публікації «Союзу» підписуються «Катеринославський комітет російської соціал-демократичної робітничої партії», а характер руху стає цілком *соціал-демократичним*.

Кипуче духовне життя вже на протязі двох років вирує серед робітників Катеринослава. Повсюди на фабриках і заводах, а також серед ремісничих робітників виникають нелегальні гуртки, які поряд з економічною боротьбою поставили собі на меті політичну освіту своїх членів, створення бібліотек, що складаються, зрозуміло, майже виключно, із заборонених книг, збір коштів для підтримки сімей в'язнів

ринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу» об'єднував близько 10 гуртків, що входили в дві (Заводську і Міську) районні організації.

⁸ У брошурі йдеться не про статистичні дані, а про відомості про умови праці на заводах, які збирали члени організації для використання в листівках, формулювання вимог робітників до капіталістів (Рабочее движение в Екатеринославе, с. 3).

⁹ В тексті брошури неточність, яка перейшла і в статтю «Форвертс». «Союз боротьби» підготував, надрукував і одночасно поширив 11—14 лютого 1898 р. 9, а 3—5 березня — 7 листівок (ЦДАЖР СРСР, ф. ДП ОВ, 1898, спр. 5, ч. 8, арк. 1, 2, 3, 4, 5, 8, 10).

¹⁰ У брошурі йдеться про посилення медичної допомоги на заводах (Рабочее движение в Екатеринославе, с. 3).

¹¹ В звіті вказано, що це був першотравневий листок катеринославських соціал-демократів (Рабочее движение в Екатеринославе, с. 4).

і для широкої пропаганди. Поява нового «пезаконного» видання розглядається заводськими робітниками майже як подія, заборонені книги знаходять масове розповсюдження і буквально проковтуються. Як не згадати при цьому про боротьбу *німецьких* робітників у часи виключного закону?

Однак душою всього руху в Катеринославі та його околицях залишається «Комітет». Саме він регулює придбання і розповсюдження літератури, випускає листівки, розпоряджається грошовими сумами, нелегально організує всі страйки і керує ними. З самого останнього часу «Комітет» навіть видає газету, яка називається «Южный рабочий», виходить регулярно, друкується, зрозуміло, в нелегальній друкарні. Ця газета редагується явно в соціал-демократичному дусі і виражає інтереси робітників півдня Росії¹². Від неї товариші чекають бурхливого прогресу руху не тільки в Катеринославі, а й в усій південній Росії.

Отже, російським соціалістам не доведеться на міжнародному огляді сил, який найближчим часом відбудеться в Парижі, ховатися за спину братніх партій інших країн. Вони чесно потрудилися — при найменш сприятливих умовах. І їх труд був небезуспішним.

Справа посувається, незважаючи ні на що, — в тому числі і в Росії!

* * *

Ознайомлення з статтею в «Форвертс» може викликати запитання: чому німецька соціал-демократична газета зацікавилася діяльністю Катеринославської соціал-демократичної організації?

З'ясовуючи це питання, необхідно звернутися до такої події міжнародного соціал-демократичного руху, як підготовка Паризького конгресу II Інтернаціоналу, що мав відбутися у вересні 1900 р. Рішення про його скликання було прийняте наприкінці травня 1899 р. в Брюсселі на міжнародній підготовчій конференції, в якій поряд з делегатами соціал-демократичних і соціалістичних партій Німеччини, Франції, Англії, Австрії, Голландії, Бельгії і США брали участь і представники «Союзу російських соціал-демократів за кордоном»¹³. На ній було ухвалено скликати конгрес у Парижі в 1900 р., затверджено проект його порядку денного. Згодом було опубліковане звернення до всіх соціалістичних партій з запрошенням взяти участь у конгресі. «Союз російських соціал-демократів» закликав найбільші соціал-демократичні організації обрати делегатів на цей міжнародний форум, надіслати йому матеріали для підготовки загальної доповіді про соціал-демократичний рух у Росії.

Одним з перших відгукнувся на цей заклик Катеринославський комітет РСДРП. Наприкінці 1899 р. він підготував докладний звіт міжнародному соціалістичному конгресові і надіслав його в «Союз російських соціал-демократів». Документ був складений членами комітету І. В. Бабушкіним, І. Х. Лалаянцем та іншими учнями і соратниками В. І. Леніна. В ньому ґрунтовно висвітлено діяльність Катерино-

¹² № 1 «Южного рабочего» вийшов у січні 1900 р. як орган Катеринославського комітету РСДРП. Оцінка газети, дана в «Форвертс», відповідає напрямкові перших її номерів. В наступному «Южный рабочий» став органом літературної групи тієї ж назви, яка займала в соціал-демократичному русі напівцентристські, напівскривські позиції. Ленінська оцінка газети дана в праці «Що робити?», «Лісті редакції «Южного рабочего», листі «С. Й. Цедербауму» (Повне зібр. творів, т. 6, с. 141; т. 46, с. 135, 217—219).

¹³ «Союз російських соціал-демократів за кордоном» утворився наприкінці 1894 р. в Женеві з ініціативи групи «Визволення праці». З 1898 р. в «Союзі» посилювався вплив опортуністичної течії «економістів». У квітні 1900 р. на II з'їзді «Союзу» відбувся його розкол. Група «Визволення праці» і ряд членів «Союзу» вийшли з його складу, утворили революційну організацію «Соціал-демократ», яка об'єдналась з закордонною організацією «Искры», а «Союз російських соціал-демократів» перейшов до рук «економістів». Був розпущений рішенням II з'їзду РСДРП.

славської організації, що належала до революційної частини російської соціал-демократії. Як свідчать спогади І. В. Бабушкіна, в комітеті також обговорювалось питання про вибори делегата на конгрес¹⁴. Але здійснити цей намір не вдалось у зв'язку з масовими арештами в Катеринославській соціал-демократичній організації, що мали місце весною і влітку 1900 р.

Одержавши звіт Катеринославського комітету, «Союз» надрукував його окремим виданням з додатком інших матеріалів, надісланих з Катеринославу на початку 1900 р. («Хроніка робітничого руху на Півдні Росії» з № 1 газети «Южный рабочий», прокламація «До всіх катеринославських робітників», видана комітетом в листопаді 1899 р. та його фінансовий звіт з 1 січня по 31 грудня 1899 р.). До тексту основного документу видавці зробили приписку: «З часу надіслання цього звіту катеринославські товариші встигли видати № 1 газети «Южный рабочий», яка присвячена інтересам робітників усього Півдня Росії. Газета друкується в таємній друкарні Катеринославського комітету Російської соціал-демократичної робітничої партії»¹⁵. В середині 1900 р. брошура під назвою «Рабочее движение в Екатеринославе» вийшла у Женеві.

«Союз», маючи тісні зв'язки з німецькою соціал-демократією та її органами преси, після виходу в світ передав книжку в редакцію газети «Форвертс». На її основі редакція підготувала статтю «З [історії] російського робітничого руху», яка була опублікована, як сказано вище, 5 серпня 1900 р. Скорочений виклад цієї статті під назвою «Робітничий рух у Росії» надрукувала 11 серпня чеська соціал-демократична газета «Право ліду» («Право народу») ¹⁶. Внаслідок цього німецькі і чеські робітники були ознайомлені з важливою сторінкою з історії соціал-демократичного руху в Росії.

Слід відзначити, що в Німецькій і Чеській соціал-демократичних партіях та їх органах преси на цей час посилювався вплив опортунізму. Незважаючи на це, «Форвертс» відібрала з брошури «Рабочее движение в Екатеринославе» найхарактерніші риси соціал-демократичного руху в Росії. За її прикладом так же поступила і газета «Право ліду». На початку статей вони наголосили на тому, що російські робітники ведуть класову боротьбу в значно важчих умовах, ніж пролетарі інших країн, борються і проти абсолютизму, і проти капіталу. В «Форвертс» була високо оцінена сама брошура як «зв'язна картина розвитку робітничого руху в одному з центрів російської промисловості». На думку газети, вона привертала увагу типовістю викладених у ній даних про становлення і розвиток робітничого руху в Катеринославській губернії для інших промислових центрів Росії. Вказавши на подібність умов промислового розвитку Півдня Росії до рейнсько-вестфальського району Німеччини, близькість початкових форм капіталістичної експлуатації і форм робітничого руху на Катеринославщині до тих, які свого часу спостерігалися в усіх західноєвропейських країнах, газета відзначила, що катеринославський пролетаріат поступово перейшов від руйнування машин і підприємств, від боротьби з окремими підприємцями до боротьби проти системи капіталістичного гноблення.

¹⁴ Див.: Воспоминания И. В. Бабушкина. 1893—1900 гг. М., 1955, с. 133.

¹⁵ Рабочее движение в Екатеринославе, с. 14; История Екатеринославской социал-демократической организации, с. 109.

¹⁶ Стаття з газети «Право ліду», надіслана автором цих рядків доцентом Чехословацько-радянського інституту АН ЧССР, кандидатом історичних наук, доктором Степаном Колафа, є конспективним викладом статті в «Форвертс», і тут не наводиться.

«Форвертс» зосередила в статті увагу на викладі й оцінці основних фактів наростання робітничого руху в Катеринославі. Вона відзначала його перехід від економічної до політичної боротьби, підкреслювала значення революційної діяльності катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», вказувала на його приєднання до Російської соціал-демократичної робітничої партії, утворення Катеринославського комітету РСДРП, вихід № 1 газети «Южный рабочий», успіхи соціал-демократичної пропаганди і агітації в масах. Труднощі, які при цьому долали катеринославські соціал-демократи, автори статті співставляли з боротьбою класової буржуазної держави проти робітників взагалі, нагадуючи становище німецьких робітників у часи виключних законів¹⁷.

У статті є деякі неістотні відмінності від брошури. Але в цілому вона дотримується оригіналу, викладаючи події в узагальненому вигляді. Назва статті та її зміст свідчать про те, що вона стала приводом, завдяки якому революційна частина німецької соціал-демократії висловила свою солідарність з революційним напрямом у російській соціал-демократії. Стаття закінчується оптимістичним передбаченням, що російські соціалісти як рівні серед рівних братніх партій братимуть участь у міжнародному огляді сил у Парижі, що, незважаючи на труднощі, і в Росії революційна справа просувається вперед. Це передбачення збулося. Під керівництвом В. І. Леніна, подолавши опір російських і західноєвропейських опортуністів, революційні соціал-демократи утворили в Росії партію нового типу, яка повела робітничий клас, усіх трудящих на успішне здійснення буржуазно-демократичної і соціалістичної революції, побудову соціалізму, вийшла в авангард міжнародного революційного руху.

Текст документу, післямову і примітки до нього підготував до друку старший науковий співробітник Інституту історії партії при ЦК Компартії України, доктор історичних наук, професор П. Л. ВАРГАТЮК.

¹⁷ Надзвичайний закон проти соціалістів у Німеччині діяв у 1878—1890 рр. Був юридичною основою для репресивних дій уряду проти соціал-демократичної партії і профспілок. Але, оскільки репресії не змогли перешкодити зростанню впливу соціал-демократів у масах, рейхстаг у 1890 р. відмовився санкціонувати продовження дії закону.

ПЕРША ЗГАДКА ПРО ГАЙДАМАКІВ

Історія гайдамацького руху — одного з найбільш значних виявів антифеодальної боротьби народних мас України проти польсько-шляхетського панування — завжди привертала до себе увагу дослідників¹. Проте питання про час його виникнення ще недостатньо вивчено. Дослідники, як правило, вважали, що найбільш рання згадка про гайдамаків відноситься до 1717 р. При цьому вони посилалися на широко відомий документ — універсал поручника Яна Галецького, мечника підляського, регімента коронних військ української частини, що діяв головним чином у брацлавському та кнівському воєводствах*.

¹ Гуслистий К. Г. Коліївщина. К., 1947; Голобуцький В. А. Запорозьке казачество. К., 1957; його ж. Максим Железняк. М., 1960; Дядиченко В. А. Антифеодальні повстання в Росії і на Україні в XVII—XVIII ст. К., 1954.

* Цей документ останній раз опубліковано в археографічному виданні «Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.» К., 1970, № 1, с. 25—28.

Думка про те, що термін «гайдамаки» вперше було вжито у 1717 р., увійшла до цілого ряду видань з історії України².

В різних архівах та відділах рукописів бібліотек, музеїв мною було виявлено значну кількість нових матеріалів з історії антифеодальної і визвольної боротьби на Україні кінця XVI—XVIII ст., вивчено частину колекції листів, що зберігаються у відділі рукописів музею Чарторийських (Краків).

Серед виявлених документів привертають увагу 13 листів кошового отамана Івана Малашевича³. Більшість з них дійшли до нашого часу в оригіналі, написані українським скорописом, деякі збереглися у польських перекладах. Вісім листів написані до великого гетьмана коронного Адама Сенявського у 1719—1725 рр., один — до секретаря дружини А. Сенявського. По одному листу було адресовано різним особам, зокрема регіментарю військ коронних повіту уманського та «цілої України» (лист № 24 037 від 29.VI. 1715 р.). Саме тут термін «гайдамаки» вжито для назви учасників антифеодального руху на Правобережній Україні. Починається лист так:

Вельможний милостивий пане регіментаре військ коронних та Речі Посполитої повіту Уманського і цілої України, наш вельми милостивий пане і добродію.

Нам'ягаємо ми, кошовий отаман і все лицарство запорізьке низове, про лист від вашої мості милостивого пана до нас писаний, в якому говорилося про турботу, що сталася вам від злих людей, відігнавших (ваші) кінні табуни. У цей момент, бажаючи нашу приязнь від мості милостивому пану засвідчити, послали ми при посланця вашім нашого військового осавула, додавши йому певне число нашого доброго товариства. Вони мають шукати тих гайдамак, шкідників ваших. А як знайдуть їх, то наче злодіїв (?) та людей, що сіють чвари, порушників святого миру, наказали ми хapati. Саме так будемо поводитися з цим диявольським плодом, а не інакше. Не знали ми, де вони ховалися, хоч ми й обійшли багато степових місць...

Завжди щиро зичливий вельможності вашій, милостивому пану всього доброго.

З Січі 29 червня 1715

*Іван Малашевич, отаман кошовий зо всім
Війська Запорізького низового товариством***

Коротко прокоментуємо зміст цього документа. Як відомо, в XVIII ст. магнатсько-шляхетська Річ Посполита продовжувала занепадати. Проте вона намагалася зберегти недоторканими всю систему економічного, політичного, національного та релігійного гніту українського народу, що було причиною безперервних антифеодальних і визвольних рухів народних мас Правобережної України. Для придушення гайдамацького руху правлячі кола Речі Посполитої намагалися використати козацьку верхівку Лівобережної України, Запорізької Січі, а також царські війська. Старшина Запорізької Січі, яка тоді була на території Південної України, навіть придушувала гайдамацький рух, незважаючи на те, що козацькі нзи не тільки були вороже настроєні до каральних дій Речі Посполитої, але й часто самі виступали разом з гайдамаками. Ось про одну з таких спроб старшини розправитися з гайдамаками і йдеться у листі І. Малашевича. Кошовий намагається довести, що Січ нічого спільного з гайдамаками не має. Крім того, він добивається визволення запорізьких купців, яких польська адміністрація ув'язнила, підозрюючи у співучасті з гайдамаками.

Документ, в якому останні згадуються під 1715 роком, не означає, що саме з цього часу починалася історія гайдамацького руху. Інші факти свідчать, що він почався раніше. Так, про антифеодальні виступи під Вербичем, що, «як кажуть старі люди, називався Гранов», повідомляв капітан Анджей Росцеський, комендант вербичського гарнізону⁴. У листі від 19 травня 1714 р. він писав, що «те гультьяство

² Історія Української РСР (у восьми книгах, десяти томах). К., 1979. Т. 2, с. 292; Советская историческая энциклопедия. М., 1963. Т. 4, с. 45; Українська радянська енциклопедія. К., 1960. Т. 3, с. 94—95; Радянська енциклопедія історії України. К., 1969. Т. 1, с. 388.

³ Музей Чарторийських. Відділ рукописів (далі — Чарт.), № 5806, арк. 609, 613.

** Переклад з польської.

⁴ Чарт., відділ рукописів, № 5859, лист. № 19458.

скрізь навколо нас волочиться по 15, по 30 (душ), інші — по четверо, по п'ятеро. Шляхи наші позабирали з таких країв, як от з Кального Болота, з Лісянки, з Умані, на дорогах чатують, нападають, щодня велику чинять сваволю, не бояться нікого...»⁵.

У листі шляхтича А. Красовського з Брезан від 19 червня 1712 р. говориться: «зібралася купа козаків, до яких все хлопство з Немировшизни тягнеться». Далі він сповіщає про напади повстанців на міста⁶.

Отже, ці дані свідчать про те, що початок руху гайдамаків слід відносити до більш раннього, ніж 1715 рік, часу, приблизно, до 1704 р. Саме тоді було розбито повстанські загони Семена Палія, а визвольна боротьба народних мас Правобережної України набувала нової форми, відомої в історії під назвою гайдамацького руху.

Ю. А. МИЦИК (Дніпропетровськ)

⁵ Там же.

⁶ Там же, № 5864, лист. № 20202.

НАШ КАЛЕНДАР

**В. В. ВОРОВСЬКИЙ
ЯК ІСТОРИК ПАРТІЇ**

(До 110-річчя з дня народження)

В. В. Воровський був одним з представників славної когорти соратників В. І. Леніна. Він стояв коло джерел партії, все життя працюючи під безпосереднім керівництвом вождя пролетарської революції.

В. І. Леніна, який високо цінував і поважав відважного революціонера. «Воровський — старий марксист і більшовик; на те, що він знає людей, я цілком покладаюся»¹, — писав Володимир Ілліч. За визначенням Ілліча, Вацлав Вацлавович належав до того старого, основного ядра, яке старанніше від інших пестувало і випестувало партію². Талановитий публіцист, літературний критик і пропагандист марксизму він всі свої здібності і сили віддавав великій справі перемоги ідей наукового комунізму. В. В. Воровський залишив досить велику літературну спадщину, в тому числі з історії партії; всього понад 700 статей та інших матеріалів, значна частина яких ввійшла в тематичні збірники і тритомник його творів³.

Революційна, державна, партійна та публіцистична діяльність В. В. Воровського привертала увагу багатьох дослідників. Життя і діяльність професійного революціонера висвітлено в мемуарній та історико-партійній літературі⁴. В ряді праць вказувалося побіжно про участь Воровського в розробці окремих питань з історії КПРС⁵.

У даній статті зроблено спробу розглянути праці В. В. Воровського в історико-партійному аспекті. Будучи активним учасником революційних подій, Вацлав Вацлавович висвітлював їх у своїх публіцистичних творах, які є цінним джерелом для істориків. Він писав про історію марксизму і його поширення в Росії, історію російського та міжнародного робітничого руху, про стратегію і тактику різних класів та їх партій в буржуазно-демократичній революції 1905—1907 рр. в Росії, вступав з питань ідеологічної боротьби партії в роки реакції, її зовнішньополітичної діяльності.

В. В. Воровський відіграв визначну роль у пропаганді теорії наукового комунізму. Він розглядав виникнення марксизму як корінний переворот у науці про

¹ Ленін В. І. М. П. Горбунову.— Повне збір. творів, т. 52, с. 59.

² Див.: Ленін В. І. Передмова до збірника «За 12 років».— Повне збір. творів, т. 16, с. 97.

³ Воровский В. В. Сочинения. В 3-х томах. М., 1931—1933; его же. Избранные произведения о первой русской революции. М., 1955; его же. Литературно-критические статьи. М., 1956; его же. Статьи и материалы по вопросам внешней политики. М., 1959; его же. Фельетоны. М., 1960; его же. Литературная критика. М., 1971; его же. Эстетика, литература, искусство. М., 1975.

⁴ Кривцов Ст. В. В. Воровский. — Под знаменем ленинизма, 1923, № 4—5; Лепешинский П. Красивый финал красивой жизни. — Пролетарская революция, 1923, № 3 (15); Ганецкий Я. С. В. В. Воровский. Биографический очерк. М.—Л., 1925; Калашникова В. В. В. Воровский. (Очерк жизни и деятельности.) М., 1927; Бонч-Бруевич В. Д. На славном посту. М., 1931; Пляшев Н. Воровский. М., 1959; Верховцев И. На службе у пролетариата. М., 1960, та ін.

⁵ Левин Л. А. «Манифест Коммунистической партии» в России. М., 1956; Полевой Ю. З. Рождение марксизма в России. М., 1959; Очерки истории исторической науки в СССР. М., 1963. Т. III; Багмут П. А. Шморгул П. М. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні. Бібліографічний покажчик. Вид. 2. X., 1965; Воробцова Ю. И. Деятельность представительства ЦК РСДРП(б) в Стокгольме (апрель—ноябрь 1917 г.) М., 1968; Маслов Н. И. Ленин как историк партии. Л., 1969; его же. Вопросы методологии истории КПСС в произведениях В. И. Ленина. Л., 1980; Кузнецов Л. С. Советская историография борьбы В. И. Ленина за создание партии нового типа. Саратов, 1975; Злобин В. И. Второй съезд РСДРП. Историография. М., 1980.

суспільство. З ім'ям К. Маркса, писав він, «...пов'язаний знаменний переворот в суспільній і економічній науці, що відкрив нове розуміння історичного процесу і нові перспективи суспільної творчості»⁶; Говорячи про істинність марксистського вчення, В. В. Воровський вказував, що найкращою перевіркою правильності марксисту є зміни, які відбулись в Росії, де трудящі на чолі з робітничим класом під керівництвом Комуністичної партії скинули владу поміщиків і капіталістів і вперше в світі приступили до побудови нового суспільного ладу. Дослідження суспільних процесів він розглядав у тісному зв'язку з історією революційної боротьби пролетаріату. Його праці з питань історії розвитку марксисту в Росії насичені конкретно-історичним матеріалом. Багато уваги в них («Карл Маркс», «Письмо из Берлина», «Карл Маркс перед судом присяжних», «Коммунистический манифест» о буржуазной революции», «Письмо в редакцию журнала «Жизнь», «Социал-демократия и рабочая масса») приділяється роз'ясненню основних положень вчення К. Маркса про диктатуру пролетаріату, викриттю антипролетарських течій всередині соціалістичного руху⁷.

Одним з перших з марксистських позицій Вацлав Вацлавович проаналізував діяльність російських революційних демократів О. І. Герцена, В. Г. Белінського, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова і значення цієї діяльності в розвитку революційної думки в Росії, одночасно відстоюючи і популяризуючи ленінські погляди з цих питань. Цінним у дослідженнях Воровського з історії суспільної думки («Был ли Герцен социалистом?», «В. Г. Белинский», «Н. А. Добролюбов», «Памяти «Неистового Виссариона», «Мятущиеся» и «мечущиеся») є те, що він показав принципову різницю між різночинною революційно-демократичною інтелігенцією 60-х років і ліберально-демократичною інтелігенцією кінця XIX — початку XX ст., яка претендувала на монопольне використання традицій шестидесятників⁸.

Історія поширення марксисту в Росії, писав Воровський («К истории марксизма в России», «Коммунистический манифест», «Коммунистический манифест» и его судьба в России», «Коммунистический манифест» о буржуазной революции», «Карл Маркс»), — це історія боротьби його з різними ревізіоністськими перекрученнями⁹. Він проаналізував декілька перекладів «Маніфеста Комуністичної партії» К. Маркса та Ф. Енгельса в Росії і зробив один з найкращих перекладів цього твору. Значний інтерес становлять висловлювання В. В. Воровського про доцента Київського університету М. І. Зібера, одного з перших популяризаторів економічного вчення К. Маркса в Росії, і Г. В. Плеханова («Н. И. Зибер», «Письмо из Берлина», «К истории марксизма в России») ¹⁰.

Оцінюючи праці Г. В. Плеханова як пропагандиста і теоретика марксисту, В. В. Воровський разом з тим критикував його меншовицькі помилки.

В. В. Воровський вважав В. І. Леніна найвидатнішим марксистом, продовжувачем справи К. Маркса і Ф. Енгельса, підкреслював його величезні заслуги в розвитку революційної теорії, в створенні партії нового типу в Росії («Ленин — вождь русской социал-демократии», «К истории марксизма в России», «Плоды демагогии», «Совет против партии» та ін.)¹¹. Він надавав великого значення марксистсько-ленінській партії, як керівній силі в боротьбі пролетаріату і всіх трудящих. Визначаючи завдання російської соціал-демократії, Воровський вказував на необхідність усіма силами відстоювати ленінські організаційні та ідейні принципи марксистської революційної партії. Він брав не тільки активну участь у боротьбі за створення революційної партії нового типу проти «легальних» марксистів, ревізіоністів різних напрямів, «економістів», пізніше — меншовиків, але й висвітлював у своїх працях історію

⁶ Воровский В. В. Соч., т. 1, с. 32.

⁷ Там же, с. 3—55, 63—82, 158—173, 288—308.

⁸ Там же, соч., т. II, с. 20—30, 101—140.

⁹ Там же, соч., т. I, с. 3—32, с. 56—158.

¹⁰ Там же, с. 32—44, 115—158, 173—178.

¹¹ Там же, с. 154—155, 224, 276, 278, 280; его же. Статьи и материалы по вопросам внешней политики, с. 131—132.

цієї боротьби¹². Ще в 1907 р. В. В. Воровський писав, що «партія, яка працює у самій гущі пролетарської маси, кість від кості цієї маси, живе її радощами і стражданнями. Партія — просвітитель і організатор цієї маси, вічно вбирає її кращі сохи, але вбирає з тим, щоб негайно ж віддати їх масі. Партія — класовий фермент, що як дріжджі, викликає класове бродіння і дає вихід цьому бродінню в організованій боротьбі за соціалізм. Партія, зрештою, в якій робітнича маса бачила б свого визнаного вождя і керівника, свою партію, своє краще майбутнє — ось ті завдання, які ми ставимо перед соціал-демократією»¹³.

У працях Воровського значне місце посідає популяризація ленінської теорії революції і захист її від нападок ворогів різних мастей. У його творчому доробку чільне місце належить працям з історії першої буржуазно-демократичної революції в Росії. В них він обґрунтував і розвинув найважливіші ленінські положення про рушійні сили революції, про нові форми боротьби та організації мас, про Всеросійський жовтневий політичний страйк, Грудневе збройне повстання 1905 р., визначив міжнародне значення революції. «Не можна, звичайно, передбачити розміри і наслідки російської революції, — писав він. — Безперечно лише те, що вона не обмежиться Росією, що вона буде мати величезне, загальноєвропейське значення»¹⁴.

Воровський виступав з гострою критикою позиції меншовиків у питанні про тактику і стратегію в російській революції («Буржуазные «соглашатели» и пролетарские революционеры», «Две тактики», «Уроки жизни», «Революционная борьба и политическое руководство»)¹⁵. Він критикував меншовиків за ототожнення російської революції 1905 р. із звичайним типом буржуазної революції і за визнання буржуазії її гегемоном, а це, писав він, «...затемнить тільки класову самосвідомість пролетаріату, перетворить його в підручного буржуазії»¹⁶. Для успішного розвитку революції, вказував Воровський, «...соціал-демократія повинна рішуче порвати з реакційною ідеєю, ніби в буржуазно-демократичній революції гегемонія повинна належати лібералам»¹⁷. У роки реакції, використовуючи легальні можливості, він проводив більшовицьку тактику в ідеологічній боротьбі партії проти наступу ряду опортуністичних фракцій і груп, висвітлював її з ленінських, наукових позицій.

Розглядаючи історію Великої Жовтневої соціалістичної революції, В. В. Воровський писав, що буржуазно-демократична революція переросла в соціалістичну завдяки титанічній діяльності партії більшовиків під керівництвом В. І. Леніна, що вона була підготовлена всім суспільним розвитком Росії. Він показав роль і значення Рад для перемоги Жовтня, аргументував положення про необхідність захисту його завоювань.

В. В. Воровський, як і інші більшовики-публіцисти, вів боротьбу проти ліберально-кадетської і меншовицько-опортуністичної фальсифікації історії Великого Жовтня. Історія соціалістичної революції, викладена в його працях, служить великій справі визволення трудящих, її досвід вчить сучасні комуністичні і робітничі партії методам революційної боротьби, допомагає виробляти стратегію і тактику в конкретно-історичних умовах кожної країни.

Непримиренну боротьбу вів Вацлав Вацлавович проти буржуазної ідеології, проти проникнення її в класову свідомість пролетаріату. **«Будь-яка поступка міщанським передсудам, — писав він, — завдасть величезної шкоди самосвідомості пролетаріату і стане гальмом у його визвольній боротьбі»**¹⁸. Його статті з історії літератури також підпорядковані загальнопролетарській справі. Значення їх у тому, що, не зважаючи на деякі окремі недоліки, Воровський відстоював у боротьбі з реакцією

¹² Воровський В. В. Соч., т. I, с. 3—32, 116—158, 223—265, 282—284, 288—308.

¹³ Там же, т. I, с. 308.

¹⁴ Там же, соч., т. III, с. 90.

¹⁵ Там же, с. 22—29, 80—82, 110—116; Пролетарий, 1905, 13 июня.

¹⁶ Воровський В. В. Соч., т. III, с. 126.

¹⁷ Там же, с. 350.

¹⁸ Там же, соч., т. I, с. 25.

на ідеологічному фронті принципи марксизму-ленінізму, пропагував їх серед робітничого класу.

У 1919 р. В. В. Воровському Центральний Комітет РКП(б) і ВЦВК доручив відповідальну теоретичну роботу на ідеологічному фронті. Він брав участь у розробці навчальних планів і програм для Центральної школи радянської і партійної роботи, працював над курсом з історії робітничого руху в Росії і програми РКП(б)¹⁹. У травні того ж року за пропозицією В. І. Леніна його було призначено керівником новоствореного Державного видавництва РРФСР.

В. В. Воровський надавав великого значення вивченню зв'язків російського революційного руху з західноєвропейським, розкриттю ролі російського пролетаріату у світовому революційному процесі. У своїх працях з історії міжнародного комуністичного руху він відстоював принцип пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів. У його працях широко висвітлено історію I—III Інтернаціоналів. Високу оцінку Вацлав Вацлавович дав III Інтернаціоналу. Значення Комінтерну в тому, що він відродив революційний марксизм як керівництво до дії, писав Воровський, сприяв створенню революційних партій нового типу в міжнародному масштабі, борючись проти політики війн та агресій, дав могутній поштовх боротьбі за єдність міжнародного робітничого руху на принциповій, класовій, антиімперіалістичній основі. Розкриваючи історію створення Комінтерну, В. В. Воровський вказував на величезний вплив В. І. Леніна на ідейно-теоретичне зміцнення комуністичних партій, на розвиток міжнародного комуністичного руху («Коммунистический Интернационал и мировая советская республика», «Рождение III Интернационала»)²⁰.

З ленінських позицій В. В. Воровський розглядав питання зовнішньої політики партії, він писав, що основою її є рівноправність всіх народів, що основний курс Радянської країни — встановлення і розвиток нормальних дипломатичних відносин з капіталістичними державами. В. В. Воровський відстоював необхідність зв'язку між боротьбою за мир та боротьбою проти великого капіталу, за революційне перетворення світу, розвивав ленінську ідею мирного співіснування держав з різним суспільним ладом.

Розробка В. В. Воровським питань з історії КПРС, його трактування тих чи інших подій та фактів з життя Комуністичної партії країни, незважаючи на окремі помилкові твердження, і в наш час зберігають свою цінність для комплексного вивчення і висвітлення історії Комуністичної партії Радянського Союзу.

Г. І. ГЕРЖОД (Київ)

¹⁹ Верховцев И. Указ. соч., с. 126.

²⁰ Воровский В. В. Соч., т. III, с. 368—375.

ДО 60-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ СПІЛКИ МОЛОДІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Комуністичний молодіжний рух на західноукраїнських землях зародився під безпосереднім впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка, за висловом Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнєва, відкрила «шлях у майбутнє народам багатьох країн»¹. Перші організації молоді на Західній Україні з'явилися в 1920 р. у місцевості, визволеній Червоною Армією. Відновлення (в 1920 р.) влади трудящих на цій території сприяло дальшому розвитку комсомольського руху в краю, організаційному зміцненню молодіжних спілок. Цей процес не припинявся й після відходу радянських військ із Східної Галичини.

¹ Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. К., 1977, с. 16.

Комуністична Спілка Молоді Східної Галичини (з 1923 р. — Комуністична Спілка Молоді Західної України — КСМЗУ) була створена в жовтні 1921 р. на конференції в м. Станіславі (нині — Івано-Франківськ). На ній були присутні представники підпільних комуністичних гуртків молоді зі Львова, Тернополя, Дрогобича та деяких інших міст. Вони затвердили програму та статут КСМСГ, обрали центральні органи.

КСМЗУ входила до складу КСМ Польщі на правах автономної складової частини. Члени організації брали участь у з'їздах та конференціях Комуністичної Спілки Молоді Польщі. Їх центральні комітети підтримували постійні інформаційні зв'язи між собою.

З моменту створення КСМЗУ Компартія Західної України подавала їй значну допомогу, здійснювала загальне керівництво всією діяльністю комсомольських організацій. Комуністи допомагали комсомольцям налагодити випуск своїх газет, надсилали пропагандистську літературу, організовували спеціальні школи та курси політграмоти.

Найважливішими завданнями КСМЗУ на всіх етапах її існування було виховання трудящої молоді в дусі комуністичної ідейності, залучення підростаючого покоління до активної участі в революційно-визвольній боротьбі.

Особливе значення мала агітаційно-пропагандистська робота серед молоді: розповсюдження друкованих видань (як легальних, так і нелегальних), проведення мітингів, лекцій, бесід, організація нелегальних шкіл та курсів політграмоти. В 20—30-х роках КПЗУ та КСМЗУ видавали понад 30 друкованих органів². Певну роль у поширенні марксистсько-ленінських ідей серед трудящої молоді Західної України відіграли такі видання, як «Молодий Спартак» (1931—1934 рр.), «Комсомолец ЗУ» (1934—1935 рр.), «Досвітні вогні» (1935—1937 рр.) та ін., що були органами ЦК КСМЗУ.

На сторінках цих газет друкувалися матеріали, автори яких рішуче виступали проти підступних дій української та польської буржуазії, пропагували досягнення Радянського Союзу на шляху соціалістичного будівництва.

Комсомольці організовували молодь на боротьбу за захист Країни Рад, проводили мітинги, демонстрації протесту проти антирадянської політики правлячих кіл буржуазної Польщі. Все це сприяло поширенню серед трудящих настроїв симпатії до СРСР. Так, у 1935 р. молоді робітники с. Маневичі, що на Волині, писали в своєму листі до Міністерства закордонних справ Польщі: «Ми, робітнича молодь із Маневич, протестуємо проти нової світової різни, яку імперіалістичні країни готують для знищення Радянського Союзу... Ми готові боротися проти війни й віддати наше життя, захищаючи єдину вітчизну світового пролетаріату — Радянський Союз»³.

Екстремна криза кінця 1929 — початку 1930-х років призвела, з одного боку, до нового піднесення революційної боротьби народних мас за свої права, а з іншого — до посилення репресій та терору. За даних умов перед КСМЗУ постало завдання підняти трудящу молодь на виступи проти реакції та фашизму, проти загрози війни. Саме ці важливі питання перебували в центрі уваги I з'їзду КСМЗУ, що відбувся в грудні 1931 р. Рішення комсомольського форуму сприяли зміцненню ідейно-організаційних зв'язків спілки з ВЛКСМ. Представники ЦК ЛКСМУ передали делегатам Червоний прапор, яким згодом нагороджували найкращі комсомольські колективи. Першим володарем цієї почесної нагороди стала Дрогобицька організація КСМЗУ⁴. Надалі КСМЗУ постійно спиралася на допомогу й підтримку ЛКСМУ.

На той період Спілка Молоді Західної України приділяла значну увагу проблемам страйкової боротьби трудящої молоді. Так, у 1933 р. на підприємствах Львова комсомольці організували 4 молодіжних страйки, на фабриках Станіслава — 2, Сколе — 3 страйки⁵. Під час виступів трудящих висувалися не лише економічні,

² Машотас В. В. Комуністична партія Західної України. Бібліографічний покажчик матеріалів і публікацій за 1919—1967 рр. Львів, 1969, с. 363—372.

³ Державний архів Волинської області, ф. 46, оп. 9, спр. 2781, арк. 1.

⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 571, арк. 16.

⁵ Там же, спр. 716, арк. 114.

а й політичні вимоги (звільнення політичних в'язнів, припинення поліцейського терору тощо).

Особливою гостротою відзначався страйк молодих робітників львівської фабрики «Бранка», який тривав 6 днів і увійшов в історію революційної боротьби львівського пролетаріату під назвою «оборони Бранки»⁶.

КСМЗУ прагнула спрямувати боротьбу робітничої молоді в русло загальнопролетарського руху. Практично в усіх масових революційних виступах західноукраїнських трудящих молодь брала найактивнішу участь. Так, вона відіграла важливу роль під час відомих львівських подій у квітні 1936 р.^{*}, коли комсомольці за завданням КПЗУ створили загін «робітничої міліції» для захисту демонстрантів від нападу поліції. У сутичці із жандармами загинуло багато комсомольців. Серед них був і командир загону, молодий робітник В. Миронюк.

Важливим напрямом діяльності КСМЗУ була політично-масова робота всередині легальних молодіжних організацій, спортивних та культурно-освітніх товариств. Комсомольці створювали в них свої «червоні фракції». Водночас комуністи та молодь організовували легальні молодіжні культурно-просвітницькі спілки, які активно пропагували комуністичні ідеї серед трудящих. Так, у 20—30-х роках у західноукраїнських містах і селах діяли осередки «Товариства любителів культури та мистецтва», члени якого вступали з лекціями, присвяченими В. І. Леніну, Жовтневій революції, соціалістичному будівництву в СРСР. За завданням КСМЗУ вони розповсюджували комуністичні видання, організовували мітинги та демонстрації⁷.

Активна ідейно-політична та організаційна робота спілки сприяла значному зростанню рядів комсомольських осередків. Так, якщо в 1931 р. у КСМЗУ налічувалося лише 2600 чол.⁸, то в 1937 р. — майже 9 тис.⁹

На керівні посади обиралися досвідчені, ідейно загартовані комсомольці, віддані справі революції: Ю. Великанович, І. Довганик, Б. Дудикевич, М. Кіх, К. Пильо та інші. ЦК ЛКСМУ подавав активну допомогу комсомолу Західної України, направляючи своїх досвідчених працівників на роботу в апарат ЦК КСМЗУ. Так, у 1931—1933 рр. секретарем ЦК КСМЗУ було обрано В. Пересаду, який перед тим працював завідувачим сектором ЦК ЛКСМУ¹⁰.

У 30-х роках Комуністична Спілка Молоді Західної України звернулася до лівих молодіжних організацій з пропозиціями про зміцнення єдності дій, об'єднання сил у боротьбі проти наступу реакції та фашизму, за демократичні права та свободи трудящих. Діяльність КСМЗУ в цьому напрямі набула особливого розмаху після VII конгресу Комінтерну (1935 р.), на якому було накреслено курс на створення єдиного антифашистського фронту. КСМЗУ у 1936 р. розробила програмну основу співробітництва всіх антифашистських молодіжних організацій Західної України. Спілка молоді звернулася до них з «Декларацією фронту молодого покоління західноукраїнських земель», в якій було викладено найголовніші демократичні вимоги трудящої молоді.

Діяльність комсомолу Західної України сприяла вихованню підростаючого покоління в дусі комуністичної ідейності й пролетарського інтернаціоналізму. Історія КСМЗУ являє славу сторінку в героїчному літопису боротьби трудящих краю за своє соціальне та національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною у складі Союзу РСР.

Є. Г. Бутенко (Львів)

⁶ Див.: Гурладі Н. С. Проти фашизму і війни, за владу Рад і возз'єднання з Радянською Україною. Львів, 1959, с. 24—26.

^{*} У квітні 1936 р. у Львові відбулася масова політична демонстрація робітників. Проти демонстрантів було кинуто поліцію.

⁷ Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, ф. 205, оп. 1, спр. 659, арк. 4—25.

⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 615, с. 14—15.

⁹ УРЕ (видання друге). К., 1980. Т. 5, с. 343.

¹⁰ Син орлиного племені. Львів, 1968, с. 7.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ПАРТІЙНА ПУБЛІЦИСТИКА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Одним із найважливіх і найбагатших інформацією історичних джерел є партійна і радянська преса. Газети та журнали широко використовуються в історичних дослідженнях і є об'єктом спеціального джерелознавчого аналізу¹. Особливе інформативне навантаження як історичне джерело несе неперіодична публіцистична література. Проте використовується вона в працях істориків значно менше, ніж періодика. Лише в загальних працях з теоретичного джерелознавства публіцистика визначається як один із специфічних видів історичних джерел².

Ця публікація присвячена джерелознавчому аналізу неперіодичної публіцистики. Це обумовлено щею тим, що публіцистичних видань дуже багато. Так, лише на Україні в 1926—1937 рр., за даними «Літопису друку УСРР», вийшло понад 3500 назв неперіодичних видань. В них знайшов відображення весь процес соціалістичного будівництва — індустріалізація республіки, становлення і зміцнення колгоспного ладу, культура революції, розв'язання національного питання.

Оцінка публіцистики як історичного джерела потребує перш за все чіткого визначення самого поняття публіцистики, структури її творів, принципів їх формування. В літературі є ряд визначень публіцистики. Найбільш вдалим, на наш погляд, воно є в книзі В. Ученової «Публіцистика и политика». Під публіцистикою, пише автор, слід розуміти «масові популярні політичні тексти, що впливають на актуальні суспільно-політичні проблеми оперативним документальним відображенням, яке базується на їх ідейно-політичному осмисленні і емоційально висловленій оцінці»³. Такої точки зору дотримуються й інші дослідники, що займаються даною проблемою. Вони вважають, що в прагненні авторів цього жанру графічно точно відбити кожний день сучасної історії закладена основа своєрідного, публіцистичного документалізму, в якому відображення фактів реального життя поєднується з цілеспрямованою політичною ідеєю, стає необхідною основою політичного узагальнення⁴.

Цінність партійної публіцистики як історичного джерела визначається перш за все тими принципами, на яких вона будується. Найголовнішими з них є злободенність, відповідність нагальним потребам життя, політичної боротьби робітничого класу. В. І. Ленін зазначав, що справа «...публіцистів — писати історію сучасності,.. підводити підсумки, робити висновки, почерпати з досвіду сьогоденної історії уроки, які згодяться завтра...»⁵.

Однією з головних вимог до партійної публіцистики класики марксизму-ленінізму вважали наявність солідної фактичної бази, вимагали, щоб факти були прав-

¹ Антонова С. І. Периодическая печать как исторический источник по истории СССР (1895—1917 гг.). М., 1966; Ждановская З. В. Большевицкая периодическая печать как источник при изучении истории КПСС. М., 1965; Панфилова М. Периодическая печать. — В кн.: Источниковедение истории СССР. М., 1973; Дмитриенко М. Ф. Большевицкая преса України 1917—1918 рр. як історичне джерело. К., 1967; Морозов М. Б. Газета «Правда» як джерело дослідження процесу розвитку і зміцнення дружби народів СРСР.— УІЖ, 1960, № 4, та ін.

² Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС. М., 1973, с. 305—314; Черноморский М. Н. Источниковедение истории СССР. М., 1976, с. 228; Петропавловский Е. С. Листовки как источник при изучении истории КПСС. М., 1966, с. 32—36.

³ Ученова В. Публицистика и политика. М., 1979, с. 225.

⁴ Прохоров С. П. Публицистика в жизни общества. М., 1968, с. 12; Черепанов М. С. Теория публицистики и наука. М., 1973, с. 95; Шарапов Ю. С. Писать историю современности. — Советская печать, 1966, № 6, с. 4, та ін.

⁵ Ленін В. І. Революційні дні.— Повне зібр. творів, т. 9, с. 198.

дивими, ретельно перевіренними, охоплювали всі сторони суспільних відносин, відображали складний процес народження нового життя. Основоположники наукового комунізму були видатними публіцистами. Так, в особистій анкеті делегата IX з'їзду РКП(б) В. І. Ленін зазначав, що його професія — публіцист⁶. Значна частина творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна має яскраво виражену публіцистичну спрямованість.

Жанри публіцистики прийнято ділити на аналітичні і синтетичні. В аналітичних жанрах (замітка, репортаж, звіт, кореспонденція) переважає фактична інформація, безпосереднє відображення автором твору тих явищ і подій, які він спостерігав. І хоча за ступенем безпосередності відбиття (а саме вона є ознакою всякого історичного джерела) аналітичні публіцистичні жанри поступаються таким джерелам, як документи установ, організацій, наявна в них інформація саме про факти суспільного життя складає основний інтерес для історика.

Серед синтетичних публіцистичних жанрів найбільш поширені стаття, брошура, прокламація узагальненого змісту. У них факт відіграє підпорядковану роль, він наводиться як основа для роздумів, висновків, на підтвердження авторської думки.

Але часто публіцистичні твори, особливо це стосується неперіодичної публіцистики, створюються на основі не первинної, а вторинної інформації. У даному випадку автор пише свій твір, користуючись не безпосередньо власними спостереженнями, а фактами, матеріалами, зібраними і певною мірою опрацьованими його попередниками. Для написання цих творів як джерело використовується, наприклад, первинна ділова документація, статистичні дані, преса і т. ін. Вони створюються певною мірою дослідницькими методами і цим близькі до історичних праць. Інформація, що вони несуть, має вже більш опосередкований характер. Але ці твори нерідко містять факти, які історики ще не використовують, оскільки публіцист у відображенні сучасних йому подій іде попереду їх, або й такі факти, які в інших джерелах зовсім не відбиті.

Публіцистика має дві взаємозв'язані особливості: оперативне відображення подій, що відбуваються (історія сучасності) і оперативний вплив на них. Звідси випливає структура цього твору, що як обов'язкові складові частини містить факт і авторську ідею, концепцію. Звичайно, ці дві сторони публіцистичних матеріалів не можна протиставляти. Іноколи навіть хронікальна замітка, що лише інформує про той чи інший факт, може мати величезний суспільний резонанс. Так, К. Маркс в статті про заборону прогресивної буржуазної газети «Leipziger allgemeine Zeitung» («Лейпцигська загальна газета») писав, що вона є необхідною складовою частиною народної преси і переважно задовольняла інтерес до *політичного факту*, а «...ми,— вказував він,— задовольняли інтерес до *політичної думки*, причому само собою розуміється, що факт не виключає думки, як і думка не виключає факту»⁷.

Оскільки партійна публіцистика — це засіб проведення в життя певної політичної лінії, то добір фактів, їх інтерпретація залежить від мети і завдань, особи автора такого твору, його класової позиції і ставлення до подій. В залежності від цього публіцист використовує різноманітні прийоми і методи, в залежності від матеріалу і завдань застосовує різні жанри, в яких відповідно добирає і трактує дійсні факти.

Структура публіцистичних матеріалів, особливо синтетичного характеру, які містять фактографічну та ідеологічну сторони, вимагає від історика розрізняти в ній два види інформації — інформацію «неприховану» й «приховану». «Неприхована» — це факти, події, назви, імена, які подаються автором читачеві, іноді навіть без ніяких коментарів. Ці факти після перевірки історик може прямо використовувати в дослідженнях. Треба обережно підходити до даної фактографічної інформації, враховувати, хто автор публіцистичного твору, наскільки він обізнаний з фактами і подіями, на основі яких періоджерел написаний ним матеріал. Вводячи таку інфор-

⁶ Див.: Ленін В. І. IX з'їзд РКП(б) 29 березня — 5 квітня 1920 р.— Повне збір. творів, т. 40, с. 226.

⁷ Маркс К. Заборона «Leipziger allgemeine Zeitung». — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. I, с. 164.

мацію в науковий обіг, слід перевіряти її достовірність за допомогою інших видів джерел, перш за все документальних.

«Прихована» інформація — інформація теж фактична, але вона подається не прямо у вигляді фактів, а стоїть за ними, відбиває концепцію, передусім ідейну позицію автора, політичну лінію тих суспільних сил, які він представляє. Дослідник, що працює з публіцистикою як з джерелом, повинен враховувати не тільки те, що сказано, а й те, з якою метою і за яких обставин це зроблено. Ще В. Й. Ключевський, наприклад, в суперечці з С. Ф. Платоновим про джерельне значення легенд і повістей підкреслював, що «Історичні факти — не одні лише люди. Ідеї, погляди, почуття, враження — також факти і дуже важливі»⁸.

Важливою властивістю «прихованої» інформації, як відзначив на 3-й Всесоюзній конференції джерелознавців член-кореспондент Академії Наук СРСР І. Д. Ковальченко, є те, що вона найменше підлягає суб'єктивному впливу в момент фіксування подій. Ця інформація найбільш адекватно відображає об'єктивну реальність⁹. «Приховану» інформацію містять усі джерела, бо створюються вони людьми. Але публіцистика містить особливо значну кількість цієї інформації. Оскільки перед сучасним джерелознавством стоїть завдання найповнішого використання джерельних потенцій будь-якого матеріалу, то звернення дослідників до цього виду джерел дає можливість одержати велику кількість нової інформації.

«Прихована» інформація може бути внесена автором у джерело усвідомлено або неусвідомлено. В першому випадку автор, виражаючи прямо й цілеспрямовано свою класову позицію й мету, надає твору яскраво вираженого певного ідейного забарвлення. Таке вираження поглядів, почуттів, оцінок властиве партійній публіцистиці, яка відзначається свідомою спрямованістю позицій й саме цим виражає лінію партії, її політику на певних етапах розвитку. В другому — інформація, відбиває психологію автора і суспільних кіл, які він представляє, забарвлює оцінку фактів, зображуваних подій навіть всупереч його волі й намірів. Зрештою й тут джерельна інформація допомагає дослідити класові суспільні відносини.

Іноді автор з різних причин змушений висловлювати свої погляди завуальовано. На початку ХХ століття, характеризуючи легальну партійну публіцистику 90-х років, В. І. Ленін писав: «Умови тодішньої літератури змушували соціал-демократів говорити езопівською мовою і обмежуватися найзагальнішими положеннями, найбільш далекими від практики і політики»¹⁰. Завдання дослідника полягає в тому, щоб виявити дійсні погляди автора, розкрити їх, показати причини, через які він був змушений вдаватися до «езопівської мови».

Для виявлення «прихованої» інформації і правильного її розуміння особливе значення має синтетичний або як його називають комплексний підхід до джерел: вивчення партійної публіцистики в сукупності з творами класиків марксизму-ленізму, документами партії, всіх інших джерел, співставлення з матеріалами архівів редакцій і видавництва.

У джерелознавстві існує поділ джерел на історичні залишки і історичні традиції в залежності від ступеня близькості джерела до тих фактів, що висвітлені в ньому. Історичними залишками радянські джерелознавці називають пам'ятники, які склалися в процесі розвитку подій, відображених в них. До того, як вони стали історичними джерелами, ці документи і матеріали виконували різні службові функції. Як джерела, історичні залишки найбільш близькі до відображуваних подій і найбільш безпосередньо відтворюють їх. Під історичними традиціями розуміють джерела, що склалися на основі вражень від подій у їх авторів, поява цих пам'ятників прямого впливу на події не мала. Історичні традиції називають ще розповідними

⁸ Медушевская О. М. Теоретические проблемы источниковедения. Учебное пособие. М., 1977, с. 69.

⁹ Актуальные проблемы источниковедения истории СССР, специальных исторических дисциплин и их преподавания в вузах. Тезисы докладов 3-й Всесоюзной конференции. М., 1979, с. 38.

¹⁰ Ленін В. І. Передмова до збірника «За 12 років». — Повне зібр. творів, т. 16, с. 88—91.

джерелами. Звичайно, їх поява також була зумовлена тими чи іншими суспільними потребами, але створення їх не витікало з самого перебігу описуваних подій.

Поділ джерел на залишки і традиції джерелознавці обгрунтовують тим, що залишки несуть на собі менший наліт суб'єктивізму, а значить більш достовірні, ніж розповідні джерела. Але цей поділ джерел не можна абсолютизувати, він умовний. Радянські джерелознавці вважають, що одне й те ж джерело, виступаючи в різних аспектах, може бути водночас і залишком, і традицією¹¹.

Якщо врахувати поділ письмових джерел на нормативні і виконавчі, то публіцистика відноситься до виконавчих джерел. Під нормативними джерелами розуміють пам'ятники, які під час свого життя несли нормативну суспільну функцію, запроваджували певні норми людської діяльності. Виконавчі — відображали процес і результати здійснення політики партії і Радянської держави¹². Цінність виконавчих джерел, а також і публіцистики в тому, що робота з ними дає змогу дослідникові виявити повсякденну організаторську діяльність Комуністичної партії і Радянської держави, їх господарчу, політико-виховну роботу, трудові зрешення радянського народу.

Публіцистичні твори як історичні джерела підлягають джерелознавчому аналізу: виявленню першоджерел, на основі яких вони написані, перехресному зіставленню з іншими історичними джерелами, виявленню рамок редакторського втручання, встановленню особи автора і його місця у відображуваних подіях, причин написання твору.

Відомо, наприклад, що активну участь у соціалістичній перебудові села взяв робітничий клас. Його керівна роль в цьому процесі полягала не тільки в тому, що він, ліквідувавши приватну власність, створив, за висловом В. І. Леніна, «...земельний лад, найбільш гнучкий в розумінні переходу до соціалізму»¹³, забезпечив сільськогосподарське виробництво необхідною матеріально-технічною базою, а й в самовідданій практичній роботі десятків тисяч його представників безпосередньо на селі.

Комуністична партія Радянського Союзу і її бойовий загін — Комуністична партія України розгорнули велику роботу щодо підвищення авангардної ролі промислових робітників в революційному перетворенні сільського господарства. Особливо посилилась ця робота в період підготовки і проведення суцільної колективізації, що привело до масового походу робітників на село у формі шефських бригад і руху двадцятип'ятитисячників. Все це породило і відповідну публіцистичну літературу¹⁴. Ці твори написані з використанням документів: витяги з протоколів селянських зборів і пленумів сільрад, листування селян з промисловими робітниками, ряд праць написано на основі звітів Укрколгоспцентру про вибіркове обстеження колгоспів, матеріалів досліджень експедиції Держплану УРСР, статистичних і анкетних даних. В брошурах як першооснова широко використано листування робітників, що поїхали працювати на село, з родичами, з профспілковими і партійними комітетами, договори на соціалістичне змагання, рапорти та ін. Разом з тим у цих творах наявні безпосередні спостереження подій, враження від них, відбито факти, які ніде, крім цих текстів, не фіксувалися.

Авторами названої літератури виступали різні за професіями люди. Так, серед них член центральної шефської комісії при ЦК КП(б)У І. Бабушкін, голова Одеського окружного правління робітничого шефського товариства Г. Зінгер, один із керівників Укрколгоспцентру К. Григор'єв, боцман Одеського порту Н. Губенко, ро-

¹¹ Див.: Варшавчик М. А. Указ. соч., с. 58—59; Тихомиров М. Н. Источниковедение истории СССР. Вып. I. Учебное пособие. М., 1962, с. 7; Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. М., 1975, с. 16.

¹² Див.: Варшавчик М. А. Указ. соч., с. 62—66.

¹³ Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський.— Повне збір. творів, т. 37, с. 311.

¹⁴ Бабушкін І. Нові форми зв'язку міста з селом. Х., 1929; Григор'єв К. Робітниче шефство над селом по-ленінському. Х., 1929; Зінгер Г. Бригади змічки. Одеса, 1929; Шмаргонь О. Колективізація сільського господарства та робітничий

бітники Харківського тракторного заводу А. Кавіцький, Д. Нісензон, журналіст Д. Вірин та ін.¹⁵

У авторів, залежно від службового становища і їх участі в подіях, відношення до певною мірою вже опрацьованого статистичного та іншого документального матеріалу різне. Для оцінки дослідником характеру наявної в публіцистичному матеріалі інформації важливо встановити ті конкретно-історичні умови, які визначили і появу самого матеріалу, і місце авторів у подіях.

Наведемо один із прикладів такого підходу до публіцистичного джерела. Учасники зльоту ударників в Харкові звернулися до селян Златопілля з пропозицією підписати соціалістичний договір між робітниками тракторобуду і колгоспниками. Договір підписали під час перебування делегації колгоспників в Харкові. Виконуючи умови договору, керуючись настановами XVI з'їзду партії, тракторобуд надіслав 45 робітників-ударників для допомоги в село. До складу цієї групи увійшли А. Кавіцький, Д. Нісензон. У своїй брошурі вони і описали роботу бригади на селі, на основі власних спостережень показали розгортання класової боротьби з куркульством.

Автори публіцистичних праць за строкастю масою безпосередніх фактів повинні розкрити дію певних об'єктивних тенденцій. Використовуючи документальний матеріал, фіксуючи живі враження від подій, публіцисти в конкретній образній формі відбивають найрізноманітніші сторони й риси найскладніших в історії людства соціально-економічних перетворень.

Згадана вище певна подібність публіцистичних творів до історико-дослідницьких праць дає змогу виділити ще одне джерельне значення публіцистики. Вона виступає не лише як загально-історичне джерело, а й як джерело історіографічне¹⁵. Докладно це питання висвітлено в статті А. В. Санцевича¹⁶. В ній автор показав спільні риси публіцистичних і історичних праць, їх відмінні і специфічні ознаки, взаємовплив і взаємозбагачення та ін. Історіографічне значення публіцистики в тому, що вона дає первісну оцінку і первісну концепцію подій, які шляхом наукової перевірки або підтверджуються, або спростовуються.

Різноманітність публіцистичних джерел висуває завдання їх джерелознавчої класифікації. Вона можлива в різних структурних розрізах. Як в періодичній, так і в неперіодичній публіцистиці одним із можливих підходів до вивчення є тематична класифікація. Досліднику, що працює з публіцистикою, доцільно виділити твори, написані безпосередніми учасниками подій. Вони характеризуються фактичною насиченістю. За походженням неперіодичну публіцистику можна розподілити на видання центральних і місцевих партійних, радянських, профспілкових і комсомольських органів, наукових установ, різних товариств.

Таким чином, публіцистика взагалі і партійна публіцистика зокрема займає гідне місце в ряду інших історичних джерел, розширює джерельну базу історичної науки, сиріє поглибленню її досліджень.

Г. І. ҚОРОГОД (Суми)

кляса. Х., 1929; Медзінський В. Про спілку робітничого класу з селянством. Х., 1929; Одинець Б. Профспілки України на соціалістичній перебудові села. Нарис. Х., 1930; Губенко Н. Шефи в бойовому поході. (Водники Одеського порту в боротьбі за соціалістичну реконструкцію села). Х., 1931; Кавіцький А., Нісензон Д. Харківський ударний тракторний—шеф Златопілля. Х., 1931; Вірин Д. 25 000 на фронті колективізації. Х.—К., 1930; Борисов І. Ударники соціалістичної перебудови села. Х., 1931, та ін.

¹⁵ Див.: Варшавчик М. А., Спирин Л. М. О научных основах изучения истории КПСС. М., 1972, с. 138—139.

¹⁶ Див.: Санцевич А. В. Історіографічне значення публіцистики. — УІЖ, 1967, № 11.

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ГАЛИЦЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Влітку 1919 р. війська буржуазно-поміщицької Польщі окупували Східну Галичину. Внаслідок зрадницької політики українських буржуазних націоналістів вона підпала під тяжкий гніт польських помішників і капіталістів.

Влітку 1920 р. Червона Армія, визволяючи українські землі від іноземних окупантів, вступила на територію Східної Галичини. 26 липня 8-а кавалерійська дивізія Червоного козацтва під командуванням В. М. Примакова, що входила до складу 14-ї армії Південно-Західного фронту, визволила Тернопіль, який став тимчасовою столицею Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Всього було визволено 17 повітових міст, 48 містечок та 1150 сіл (переважно нинішні Тернопільську та Львівську області), що становило близько 33% території Східної Галичини і 35% її населення¹.

Виразником волі народних мас став Галицький революційний комітет (Галревком) — тимчасовий Радянський уряд Східної Галичини на чолі з В. П. Затонським. До його складу ввійшли відомі діячі Комуністичної партії Східної Галичини М. Л. Баран, М. В. Левницький, К. Ф. Литвинович, І. Немоловський, А. Г. Бараль (Савка) та інші. На місцях влада передавалася повітовим, міським і сільським революційним комітетам.

Про діяльність органів Радянської влади у Східній Галичині свідчать документи того часу. В другій половині вересня 1920 р. у зв'язку з наступом військ буржуазно-поміщицької Польщі вони були евакуйовані. Частина з них у 60-х роках передано з Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва Української РСР до Тернопільського облдержархіву. Тут зберігаються мікрокопії документів фонду «Галицький революційний комітет» (ф. 2189 Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР); фонди: «Тернопільський повітовий ревком» (ф. Р-2369, 30 справ), «Збаразький повітовий ревком» (ф. Р-2367, 77 справ), «Бучацький повітовий ревком» (ф. Р-2827, 20 справ), «Чортківський повітовий ревком» (ф. Р-2309, 14 справ), «Підгаєцький повітовий ревком» (ф. Р-2288, 4 справи), «Гусятинський повітовий ревком» (ф. Р-2285, 1 справа), «Борщівський повітовий ревком» (ф. Р-2290, 2 справи), «Філіал Заліщицького повітового ревкому в м. Товсте» (ф. Р-2287, 17 справ), «Настасівський сільський ревком Тернопільського повіту» (ф. Р-2286, 7 справ), «Юсипівський сільський ревком Тернопільського повіту» (ф. Р-2284, 3 справи); спогади (ф. Р-222, оп. 4).

Умовно ці матеріали можна поділити на три групи. До першої з них належать законодавчі акти Галревкому (декрети, декларації, постанови тощо); до другої — документи наказово-інформаційного призначення — накази, розпорядження, протоколи, повідомлення повітових, міських і сільських революційних комітетів; до третьої — документи агітаційно-пропагандистського характеру (відозві і звернення). Частина матеріалів опублікована у збірнику «Революційна боротьба на Тернопільщині 1917—1939 рр.»². У зв'язку з численністю документів та ґрунтовним висвітленням історії Галицької Соціалістичної Радянської Республіки в літературі автор посилається лише на деякі з них.

Керівником і організатором трудящих мас у створенні основ нового, соціалістичного суспільства була Комуністична партія Східної Галичини, її Центральний Комітет. У повідомленнях з повітів йшлося про масове створення повітових парткомітетів, у містечках і селах — партійних осередків та комсомольських організацій³. Матеріали архіву свідчать про активну участь трудячого селянства у виборах сільських ревкомів, їх земельних і продовольчих відділів, комітетів бідноти, мі-

¹ Історія Української РСР у восьми томах десяти книгах. К., 1977. Т. 5, с. 519.

² Революційна боротьба на Тернопільщині 1917—1939 рр.: Док. і матеріали. Тернопіль, 1959.

³ Ф. Р-2369, оп. 1, спр. 28, арк. 16; спр. 26, арк. 147; спр. 27, арк. 13.

ліції, товариських мирових судів, про вдячність Червоній Армії за визволення⁴. Зокрема, 8 серпня 1920 р. трудящі Заліщицького повіту на мітингу, в якому взяло участь близько 1500 чол., гаряче вітали Червону Армію, «що визволила їх з-під ярма польських панів та від грабіжницьких банд зрадника трудового народу Петлюри», обіцяли «віддати, що тільки зможуть, для Червоної Армії і вступити в її ряди»⁵.

1 вересня ревком с. Великі Бірки повідомляв Тернопільському повітовому ревкому: «31 серпня приїхали до села два червоноармійці збирати яйця і молоко для поранених та хворих. Люди дуже радо давали і за годину принесли 25 л молока і 150 шт. яєць»⁶. Коли голова ревкому с. Івачів Долишній на зборах запропонував допомогти пораненим і хворим червоноармійцям, селяни вирішили приступити до збору білизни і продуктів пегайно⁷. Жителі сіл Русанівки і Байківців охоче возили снопи до молотарки, щоб обмолотити зерно для Червоної Армії⁸.

Численні документи повітревкомів, а також польських властей, які переслідували населення краю за підтримку Радянської влади, свідчать про добровільний вступ трудящих Східної Галичини до Червоної Армії⁹. 15 серпня жителі сіл Острова і Буцнева заявили на мітингу, що «будуть твердо стояти за закріплення радянського ладу в Галицькій Україні»¹⁰. Цього ж дня жителі с. Великі Бірки на зборах ухвалили «надіслати вітальну телеграму вождю світового пролетаріату товаришу Леніну»¹¹. Представники сільських ревкомів Збарзького повіту писали в телеграмі В. І. Леніну: «Збори представників сільських революційних комітетів повіту Збараж ...гаряче вітають вождя робітничо-селянської бідноти товариша Леніна, дякуючи за визволення з-під буржуазного і капіталістичного кнута. Зібрані представники уживуть всі сили, щоб помочи усунути нужду і рабство з цілого світу. Хай живе вождь пролетаріату! Хай живе III Комуністичний Інтернаціонал! Хай живе всесвітня революція!»¹².

В авангарді боротьби за відродження господарства республіки йшов робітничий клас. 16 серпня робітники депо ст. Тернопіль на загальних зборах обрали місцевий залізничний ревком і ухвалили «чесно й совісно сповняти свої обов'язки та стояти твердо й непохитно на стороні інтересів всесвітнього пролетаріату»¹³. Повітревкоми повідомляли Галревком про об'єднання робітників у професійні спілки¹⁴.

Повітревкоми організували масові комуністичні суботники й недільники, в яких узяли участь не лише комуністи, а й багато безпартійних трудящих¹⁵. Відділ праці серед молоді ЦК КПСГ і Комуністична Спілка Молоді м. Тернополя звернулися до юнаків і дівчат Східної Галичини із закликом узяти активну участь у святкуванні Міжнародного дня молоді, відзначити свято новими трудовими досягненнями. 5 вересня в Тернополі відбувся масовий мітинг молоді, на якому з промовою виступив В. П. Затонський. Як згадує колишній член Тимчасового комітету Комуністичної Спілки Молоді м. Тернополя Є. Ф. Веселовський, молодь тепло зустріла

⁴ Ф. Р-2369, оп. 1, спр. 9, арк. 14; спр. 10, арк. 47, 94; спр. 11, арк. 1—29, 33, 53; спр. 13, арк. 1—4; спр. 25, арк. 1—108; спр. 26, арк. 1—193; спр. 28, арк. 1—18; ф. Р-2286, оп. 1, спр. 2, арк. 2—10; спр. 4, арк. 3; ф. Р-2284, оп. 1, спр. 1, арк. 1—3; спр. 2, арк. 8; ф. Р-2367, оп. 1, спр. 3, арк. 1—2; спр. 5, арк. 1—67; спр. 19, арк. 21, 22; спр. 28, арк. 1—18; ф. Р-2827, оп. 1, спр. 4, арк. 1—41; спр. 5, арк. 1—19; спр. 6, арк. 1—60; спр. 7, арк. 1—3; спр. 11, арк. 1—24; ф. Р-2309, оп. 1, спр. 2, арк. 3, 10; ф. Р-2287, оп. 1, спр. 4, арк. 1; спр. 16, арк. 7.

⁵ Ф. Р-2287, оп. 1, спр. 4, арк. 1.

⁶ Ф. Р-2369, оп. 1, спр. 25, арк. 8.

⁷ Там же, спр. 28, арк. 16.

⁸ Там же, арк. 1.

⁹ Там же, спр. 25, арк. 10; ф. 274, оп. 1, спр. 5, арк. 1—2, 6.

¹⁰ Ф. Р-2369, оп. 1, спр. 26, арк. 116.

¹¹ Там же, арк. 16.

¹² Ф. Р-2367, оп. 1, спр. 5, арк. 67. Копія телеграми.

¹³ Там же, спр. 26, арк. 163—164.

¹⁴ Ф. Р-2367, оп. 1, спр. 70, арк. 1, 2; спр. 53, арк. 5; Ф. Р-2369, оп. 1, спр. 30, арк. 1.

¹⁵ Ф. Р-2367, оп. 1, спр. 3, арк. 15.

виступ голови Галицького ревкому, довго не стихали оплески. Закінчився мітинг співом «Інтернаціоналу»¹⁶. «Свята молоді» організовувалися і в інших містах та селах¹⁷.

Важливе значення для соціалістичного будівництва в ГСРР мало земельне питання. Східна Галичина була аграрним краєм, де панували напівфеодальні пережитки. Конкретним правовим актом Галревкому з аграрного питання стала постанова «Про земельні маєтки, земельні пюди, про збір хліба і паші» від 1 серпня 1920 р.¹⁸ У першому параграфі цього документа підкреслювалося, що всі поміщицькі землі, ліси, луки та пасовиська, всі державні, а також церковні й монастирські землі та маєтки з усім реманентом, господарськими й житловими будівлями «негайно відбираються в їх дотеперішніх власників і безплатно переходять через місцеві органи Радянської влади у користування всіх працюючих».

Земельні відділи місцевих ревкомів зобов'язувалися негайно виселити поміщиків чи їх орендаторів (поссорів) з конфіскованих маєтків, взяти останні під свій контроль, старанно охороняти посіви, будинки, реманент, продовольчі й кормові запаси та інше майно від знищення або самовільного захоплення. На земельні відділи покладался обов'язок вжити всіх заходів для збору врожаю в поточному році та обробітку і засіву земель після жнив. До збирання хліба і кормів для худоби на конфіскованих землях допускалися насамперед безземельні й малоземельні селяни та сільськогосподарські робітники (форнали), яким виплачувалася третина збору. Дві третини йшли на потреби Червоної Армії і в розпорядження продовольчих відділів повітових ревкомів та Галревкому. Виявляючи піклування про бідне селянство, Галревком вказував повітревкомам, що після збирання врожаю весь сільськогосподарський реманент може бути використаний для допомоги окремим селянським дрібним господарствам, причому для бідноти — безплатно. Насіння, яке залишалось після збору врожаю на конфіскованих землях, згідно з постановою також передавалося найбіднішому селянству. Господарські й житлові будинки повинні були використовуватися «під загальнокорисні й культурні потреби» (сільськогосподарські школи, дослідні станції, зерноочисні пункти, лікарні, дитячі колонії тощо).

Архівні документи свідчать, що сільська біднота з великим ентузіазмом приступила до розподілу конфіскованих Галревкомом земель. Так, у протоколах Настасівського сільревкому Тернопільського повіту зазначено, що 16 серпня земельний відділ ревкому вирішив роздати безземельним і малоземельним господарям, що мали наділи розміром від 0,5 до 2 моргів, ще близько 200 моргів поміщицької і церковної землі¹⁹. 27 серпня ревком с. Медин Збарзького повіту повідомляв у повітревком, що 41 сім'ю селян-бідняків наділено землею і просив забезпечити їх насінням²⁰. 29 серпня ревком с. Зарубинців цього ж повіту сповіщав у повітревком про те, що 30 сімей селян-бідняків одержали землю, і просив виділити дві пари коней для її обробітку²¹. Про розподіл землі між безземельними й малоземельними рапортував і ревком с. Бураківки Заліщицького повіту²².

Йдучи назустріч численним проханням бідноти, повітові й сільські ревкоми в міру своїх можливостей забезпечували її робочою худобою. Так, у Збарзькому повіті 45 конфіскованих у поміщиків коней було віддано в розпорядження сільських ревкомів для допомоги бідноті в обробітку землі²³. Створений у Збаржі центральний позичальний пункт сільськогосподарських знарядь з чотирма філіалами по великих селах подавав допомогу бідноті у проведенні посівних робіт²⁴. Повітові ревкоми створювали технічні майстерні для ремонту сільськогосподарського рема-

¹⁶ Ф. Р-222, оп. 4, спр. 1, арк. 2.

¹⁷ Ф. Р-2369, оп. 1, спр. 9, арк. 20.

¹⁸ Там же, спр. 24, арк. 5. Друкарський відбиток.

¹⁹ Ф. Р-2286, оп. 1, спр. 1, арк. 1-А, 3—7.

²⁰ Ф. Р-2367, оп. 1, спр. 34, арк. 75.

²¹ Там же, спр. 32, арк. 79.

²² Ф. Р-2287, оп. 1, спр. 7, арк. 2.

²³ Ф. Р-2367, оп. 1, спр. 27, арк. 1.

²⁴ Там же, спр. 16, арк. 8, 9.

неуту, організовували ветеринарні пункти²⁵, вживали всіх заходів для забезпечення бідноти насінням, аж до конфіскації його у куркулів²⁶.

Прагнучи створити базу соціалістичного господарювання на селі, на практиці показати селянам переваги колективного землеробства, Галревком взявся за справу організації зразкових господарств. Одне з них було створено у монастирському маєтку в с. Улашківцях Чортківського повіту²⁷. Збараський повітревком повідомляв, що зроблено спробу «заложення комун у декотрих фільварках і очікується рішення населення»²⁸.

Найрізноманітніші питання господарського й культурного будівництва обговорювалися на повітових з'їздах членів ревкомів, про що свідчать протоколи²⁹. До складу ревкомів входили представники різних національностей³⁰. Як повідомляли з с. Мишковичі Тернопільського повіту, «тепер немає жодної різниці між селянами (поляками, українцями, євреями), всі спільно виконують всякі роботи і розкази»³¹.

Однак траплялися випадки, коли експлуаторським елементам вдавалося проникнути до ревкомів з метою зриву їх роботи. Галревком рішуче взявся за викоренення ворожих елементів з радянських органів. У той час широко популяризувалася стаття В. П. Затонського «Що є дійсно Радянська влада», в якій, зокрема, підкреслювалося: «Престийй мужик-бідак, простий робітник-пролетарій — от хто повинен твердою рукою взяти всю владу... Радянська влада — це влада робітників і селян. Хай такою вона і буде в Радянській Галичині!»³². Відділ внутрішніх справ Галревкому видав спеціальну інструкцію повітовим ревкомам, в якій вказував, що «всі ті, що були війтами чи комісарами за буржуазної влади, української чи польської, як багаті, що користуються чужою працею», не можуть бути членами революційних комітетів, тому належить переглянути їх склад³³. 28 серпня Галревком прийняв декрет № 12 «Про активне й пасивне виборче право по виборах до органів Радянської влади в ГСРР»³⁴. Декрет позбавив політичних прав експлуаторів чужої праці, служителів культу, службовців і агентів колишньої поліції, жандармерії, злочинців тощо. Селяни, зрозумівши, куди штовхають їх війти та куркулі, самі добивалися перевиборів окремих членів або всього складу ревкомів. Так, жителі с. Курники Тернопільського повіту просили у повітревкому дозволу переобрати голову ревкому, «бо дбає тільки за себе, за нас не дбає, ніхто не знає, що він робить, не знаємо, що таке Радянська влада, і як ми тепер маємо поступати»³⁵. Жителі с. Івачів Долішній цього ж повіту просили усунути з посади голову ревкому — багатія, який зловживав владою³⁶. Уповноважені представники Тернопільського повітревкому доповідали з сіл Плотича, Чистилів та Великий Глибочок: «В селі помічено поділ на класи. Це свідчить, що село прокидається, і зерно, кинуте на добре поле, зійде»³⁷; з села Біла: «Помітні недобрі взаємини між бідними й багатими»³⁸; з села Івачів Долішній: «Розшарування в селі помітне. Бідняки всього завзято домагаються»³⁹.

Документи свідчать про активну допомогу трудящих ревкомам, міліції, Надзвичайній комісії в боротьбі з проявами контрреволюційної діяльності. Так, жителі с. Козярі Збараського повіту на зборах ухвалили вигнати з села колишнього лісн-

²⁵ Там же, спр. 27, арк. 1.

²⁶ Там же, спр. 29, арк. 56; ф. Р-2309, оп. 1, спр. 12, арк. 5, 8.

²⁷ Ф. Р-2309, оп. 1, спр. 14, арк. 2; спр. 13, арк. 20.

²⁸ Ф. Р-2367, оп. 1, спр. 27, арк. 1.

²⁹ Ф. Р-2369, оп. 1, спр. 8, арк. 1—3; спр. 10, арк. 1; Ф. Р-2367, оп. 1, спр. 3, арк. 10—14; ф. Р-2287, оп. 1, спр. 1, арк. 146 — фото учасників з'їзду.

³⁰ Ф. Р-2827, оп. 1, спр. 11, арк. 23.

³¹ Ф. Р-2369, оп. 1, спр. 25, арк. 69.

³² Ф. Р-2367, оп. 1, спр. 24, арк. 4. Друкарський відбиток.

³³ Мікрокопія № 35, ф. 2189, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

³⁴ Ф. Р-2367, оп. 1, спр. 1, арк. 3. Друкарський відбиток.

³⁵ Ф. Р-2369, оп. 1, спр. 11, арк. 53.

³⁶ Там же, арк. 8.

³⁷ Там же, спр. 28, арк. 2.

³⁸ Там же, арк. 5.

³⁹ Там же, арк. 16.

ка — «панського посіпаку і небезпечного для села чоловіка»⁴⁰. Таку ж ухвалу прийняли і жителі с. Козівка Тернопільського повіту щодо колишнього управляючого маєтком⁴¹. Злодіїв селяни відправляли до повітової міліції або ж судили самі⁴². Так, ревком с. Великий Глибочок Тернопільського повіту на спільному із земельним відділом засіданні покарав заможного селянина, який вкрав півтори копи вівса в односельчанина: «крадене повернути потерпілому, а своїх півтори копи вівса віддати в розпорядження ревкому для бідняків і три дні своїми кіньми возити з поля снопи біднякам, котрі не мають коней»⁴³.

Трудящі виявляли власну патріотичну ініціативу перед загрозою нового вторгнення білополяків. Так, Тернопільський повітовий ревком на початку вересня повідомляв у Галревком і ЦК КПСГ, що «громадяни сіл Тернопільського повіту домагаються негайного організування Галицької Червоної Армії шляхом мобілізації з метою прискорення розбиття білогвардійської польської армії і закінчення війни»⁴⁴. Про це ж йшлося і в друкованому органі Галицького Радянського телеграфного агентства — «Стінній газеті»⁴⁵.

Але у вересні 1920 р. білопольські війська, одержавши величезну військову, фінансову й дипломатичну допомогу від країн Антанти, знову окупували Західну Україну. 19 вересня вони захопили столицю Галицької СРР — м. Тернопіль, а 21 вересня підійшли до р. Збруч. Галичина і Волинь знову підпали під владу буржуазно-поміщицької Польщі.

О. Г. КОВАЛЬЧУК (Тернопіль)

⁴⁰ Ф. Р-2367, оп. 1, спр. 29, арк. 60.

⁴¹ Ф. Р-2369, оп. 1, спр. 26, арк. 64.

⁴² Там же, спр. 28, арк. 18.

⁴³ Там же, спр. 26, арк. 24.

⁴⁴ Там же, спр. 10, арк. 47.

⁴⁵ Там же, спр. 26, арк. 178—179.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Рецензуємо Нариси історії обласних партійних організацій України

ОЧЕРКИ ИСТОРИИ ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТНОЙ ПАРТИЙНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

Ред. кол.: В. А. Ивашко, А. С. Драч,
Е. В. Дягилев, С. А. Канавенко,
А. М. Кумака, А. П. Пастернак,
Г. М. Складнев.

Х.: Прапор, 1980.— 528 с.

Харківська обласна партійна організація — одна з найбільших у республіці — має славу, багату історію. У ній, як у краплині води, знайшов відбиття весь героїчний шлях ленінської партії — від перших марксистських гуртків і до наших днів.

Діяльність харківських більшовиків постійно перебувала в полі зору В. І. Леніна, який спілкувався з багатьма її працівниками, подавав їм всебічну допомогу, залишив ряд документів, у яких містяться оцінки діяльності партійної організації провідного промислового пролетарського центру України. На роботі організації позначився вплив з боку керівних партійних, радянських і господарських діячів республіки, коли Харків був столицею УРСР. Соціалістична Харківщина зайняла важливе місце у народногосподарському комплексі республіки і країни, що зумовлює постійну увагу ЦК КПРС і ЦК Компартії України до роботи обласної партійної організації, до аналізу і узагальнення нагромадженого нею досвіду.

Історія Харківської організації завжди викликала інтерес у дослідників і радянська історіографія має у своєму розпорядженні сотні змістовних праць, присвячених, як окремим етапам шляху, пройденого комуністами Харківщини, так і узагальнюючих.

Авторський колектив і редколегія «Очерков истории Харьковской областной партийной организации» мали, таким чином, солідну методологічну базу, яка давала чіткі орієнтири в оцінці всіх найважливіших подій і фактів, пов'язаних з діяльністю комуністів області, і об'ємний дослідницький матеріал, з якого можна було відібрати найбільш істотне і вагомe. Рецензована книга — це фундаментальна праця підсумкового характеру. У порівнянні з першим виданням нарисів (К., 1970) но-

ва праця відрізняється не тільки ширшими хронологічними рамками, а й ґрунтовно доопрацьованим матеріалом, який торкається практично всіх етапів історії організації. В ній введено в науковий обіг значний обсяг нових документів і матеріалів. Ідейно-теоретичний і науковий рівень нарисів виділяє їх серед подібних видань.

На прикладі розвитку пролетарського руху на Харківщині відбита загальна закономірність створення в Росії марксистської партії нового типу. При висвітленні питань з даної проблеми, як і в інших сюжетах книги, авторський колектив широко використав ідейно-теоретичну спадщину В. І. Леніна, зокрема твори, які безпосередньо торкалися становлення революційної соціал-демократії на Харківщині, оцінок розвитку цього процесу. Яскравий тому приклад — відтворення знаменних подій 1 Травня 1900 р., позитивно схвалених Володимиром Іллічем у спеціально написаній ним передмові до брошури «Травневі дні в Харкові» (с. 20—24).

Книга розкриває визначальний вплив на розвиток революційного руху, партійне будівництво на Харківщині ленінських керівних організацій і центрів, зокрема партійних періодичних органів — «Искры», «Вперед», «Пролетария», «Правды» тощо. Так, на сторінках «Искры» лише в 1903 р. (до № 51 включно) було вміщено 40 матеріалів, що висвітлювали життя і революційну боротьбу трудящих Харкова (с. 25). Численні дані про поширення ленінських творів (с. 17—18, 26, 43—44, 77—78 та ін.) переконливо засвідчують зростаючу популярність ідей В. І. Леніна, політики більшовиків у середовищі трудящих Харківщини. Автори відзначають внесок у роботу місцевих більшовиків відомих партійних працівників, у різний час направлених керівними органами РСДРП в Харків, здебільшого з ініціативи В. І. Леніна. Серед них — Артем (Ф. А. Сергеев), О. Д. Цюрупа, М. М. Лядов, В. Д. Болч-Бруевич, І. Ф. Арманд, В. І. Невський, В. О. Антонов-Овсієнко та ін. (с. 25—26, 35, 37, 83, 84, 146—147).

У книзі показано принципову боротьбу послідовних ленінців у рядах харківської

організації з опортуністичними течіями у робітничому русі, перш за все, з меншовиками (с. 19, 29, 31, 37, 77—80, 91 та ін.). В ній розповідається про діяльність більшовиків, спрямовану проти антинародної ідеології і політика українських буржуазних націоналістів, їх численних партій і організацій (с. 12, 14, 56—121, 132 та ін.). У гострій ідейно-політичній боротьбі викристалізувались принципи революційної поведінки, нагромаджувались необхідні навички, набувався досвід, гартувались характери керівників трудящих Харківщини — Артема (Ф. А. Сергєєва), М. К. Муранова, М. М. Кабаненка, С. В. Косіора, М. О. Руднева, М. О. Глаголева, М. Л. Рухимовича, О. В. Емельянова (Сурика). У Харкові в різний час проходили школу революційної боротьби Г. І. Петровський, Д. З. Мануїльський, В. П. Затонський, П. П. Постишев, В. Я. Чубар та ін.

На всіх етапах своєї історії, як вказується в нарисах, більшовики Харкова надавали першочергового значення ідейно-політичній і організаторській роботі у пролетарському середовищі, всебічній підготовці робітничого класу до виконання своєї історичної місії, зміцненню союзу робітників і селян (с. 51, 60, 108 та ін.).

Вся багатогранна внутріпартійна робота більшовиків, яка проходила в дожовтневий період переважно в умовах жорстоких переслідувань (лише за 1914 — початок 1917 р. Харківський комітет РСДРП зазнав 24 репресій) (с. 100), діяльність по залученню до революційного руху широких трудящих мас зумовили міць позицій РСДРП у суспільному житті країни. Зростаючи кількісно, зміцнюючи єдність своїх рядів і зв'язки з масами, більшовики забезпечили успіх класової боротьби проти самодержавно-капіталістичного ладу.

Привертають увагу сторінки про героїчну боротьбу більшовиків Харківщини на чолі трудящих мас у вогнищі трьох російських революцій, за повалення влади експлуататорів. Автори з'ясовують конкретно-історичні обставини, за яких Харків став форпостом соціалістичної революції на Україні, одним із надійних оплотів влади Рад. Там відбувся I Всеукраїнський з'їзд Рад, вперше в історії українського народу був сформований повноважний, дійсно народний уряд (розділ III). З інтересом сприймається матеріал про славі ратні подвиги і трудові звершення харківських комуністів у роки мужньої боротьби молоді Радянської влади проти об'єднаних сил іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції (розділ IX).

Яку творчу енергію і небувалий ентузіазм здатня викликати в масах політика Комуністичної партії — натхненника і зодного якісно нового в історії людства суспільства — рівності, братерства і гуманізму, переконливо показує відображення у рецензованій праці процес соціалістичного будівництва на Харківщині. Залікувавши рани війни, трудящі області, як і

весь багатонаціональний радянський народ, під проводом комуністів приступили до здійснення ленінського плану побудови соціалізму. Ним передбачалися індустріалізація країни, суцільне кооперування селянства і здійснення культурної революції. Немеркнучим символом соціалістичного будівництва став первісток перших п'ятирічок — Тракторобуд. У книзі висвітлено історію створення одного з гігантів вітчизняної індустрії (с. 268—273), позитивний досвід при його спорудженні, гідний творчого використання і в наші дні, показано, як трудящі під керівництвом комуністів подолали величезні труднощі і виконали завдання партії і уряду.

Трудовий подвиг будівельників ХТЗ був результатом наполегливої, послідовної роботи Харківського окружного і міського комітетів КП(б)У, парткому і управління Тракторобуду при постійній допомозі ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, союзних та республіканських органів. Питаннями спорудження індустріального велетня безпосередньо займалися голова ВРНГ В. В. Куйбишев, заступник голови РНК СРСР, згодом керівник ВРНГ Г. К. Орджонікідзе, заступник голови РНК і РПО СРСР Я. Е. Рудзутак, заступник голови ВРНГ В. І. Межлаук, керівні діячі Компартії України С. В. Косіор, В. Я. Чубар, П. П. Постишев, Г. І. Петровський, К. В. Сухомлин, М. Є. Чувпін та ін. (с. 268). У книзі розповідається про досвід партійної роботи на інших новобудовах і підприємствах області у роки перших п'ятирічок.

У всій своїй складності і багатогранності книга відтворює форми і методи партійної роботи по перебудові сільського господарства на соціалістичних засадах, в основу якої було покладено ленінський кооперативний план. Відзначаються особливості цього руху в області, яка вже на початок колективізації за рівнем забезпечення землеробства новою технікою займала перше місце в республіці і дедалі більше нагромаджувала технічний потенціал колективних господарств, що відбилося на темпах і якості здійснення одного із величезних ленінських заповітів (с. 256—267). Значний вклад у соціалістичне оновлення села внесли робітники Харкова та інших міст (с. 242—243, 257).

У перших рядах будівників соціалістичної економіки, відзначається в нарисах, завжди були комуністи. Вони були там, де виникали найскладніші ситуації, де вирішувався успіх тієї чи іншої справи. Партійні організації розвивали і відтримували активність громадських організацій.

Діяльність парторганізацій Харківщини — блискучий зразок розв'язання кадрової проблеми у процесі будівництва соціалізму (с. 208—209, 269, 317 та ін.). В нарисах наводяться приклади революційних перетворень у галузі культури: ліквідація неписьменності, розвиток народної освіти, середньої і вищої школи, формування нової інтелігенції (с. 301—302, 319—320 та ін.).

Однією з важливих передумов втілення в життя ленінського плану будівництва соціалізму, відзначається в праці, була боротьба за єдність партії проти різного роду антиленінських угруповань, фракцій і ухлівів. Проявляючи високу ідейно-політичну зрілість, комуністи Харківщини залишались вірними послідовниками генерального курсу ВКП(б). Вони вели принципову, безкомпромисну боротьбу проти троцькістів, правих і «лівих» опортуністичних течій і груп, націонал-ухльвинок, підтверджуючи вірність ленінським ідеям, спрямовуючи творчу енергію трудящих Харківщини на перетворення в життя накреслених партії. Темпи розвитку народного господарства СРСР ілюструють наведені у книзі дані про виконання трудящими Харківщини завдань п'ятирічок, зокрема другої (с. 298—303). Все нові і нові досягнення соціалізму породжували дедалі зростаюче прагнення найширших мас збільшити свій внесок у загальнонародну справу. Проявом цього став рух багатотерстатників, що зародився у 1939 р. на Харківському верстатобудівному заводі і набув швидкого поширення по всій країні (с. 313).

Чимало героїчних сторінок вписали комуністи, трудящі Харківщини у роки Великої Вітчизняної війни. У нарисах показано формування і діяльність партійного підпілля, самовіддана праця трудівників області у тилу, величезна допомога фронту. Своїми ратними і трудовими подвигами вони зробили гідний внесок у перемогу над неадекватним ворогом.

Книга знайомить читача з діяльністю обласної партійної організації у повоєнні роки відродження, коли в історично найкоротші строки було заліковано рани війни, на нові рубежі соціалістичного творення введено народне господарство Харківщини, досягнуто величезних зрушень у всіх сферах соціально-політичного життя трудящих (розділи XVI—XVII).

Особливе навантаження в нарисах несуть сторінки про діяльність комуністів Харкова, Чугуєва, Ізюма, Лозової, Куп'янська, Балаклєї, інших міст, селищ і сіл області в період розвинутого соціалізму. Яскраво написані сторінки, присвячені діяльності 214,5-тисячного загону комуністів, які, перетворюючи в життя накреслення з'їздів КПРС і Компартії України, пленумів ЦК, очолили розв'язання жителями Харківської області корінних проблем виробництва, науки, культури, поліпшення добробуту трудящих. При цьому відзначається наукова обгрунтованість партійного керівництва, даліше поліпшення якісного складу партійних рядів, посилення ідейного загартовування комуністів, неухильне дотримання ленінського стилю роботи, норм і принципів партійного життя. В книзі названо імена тих, хто в останні роки на чолі обласної партійної організації докладав багато зусиль для здійснення політики партії на Харківщині — Г. І. Ващенко, І. З. Соколова, І. І. Сахнюка, В. П. Мисиченка. В ній розповідається про багать-

ох рядових комуністів — М. І. Қалашникова, Г. Л. Михайлова, П. В. Заславського, Л. Ф. Глушенка, В. С. Плахотина, В. Ф. Савельєва, І. І. Тягно та інших, які своєю самовідданою працею завоювали широке визнання і авторитет народу, право йти в авангарді соціалістичного змагання.

Всім своїм змістом нариси підводять до висновку — багата славними революційними і бойовими традиціями, досвідом соціалістичного будівництва, Харківська обласна партійна організація готова до розв'язання складних, відповідальних завдань, які покладаються на неї КПРС, Компартією України.

Звичайно, у рецензованій праці не всі її складові частини вийшли рівнозначними. Так, у розділах, присвячених довоєнньому періоду, зроблено ґрунтовні висновки, в інших — є лише логічні, але короткі заключення, в ряді розділів вони відсутні.

Хоч у переважній більшості випадків автори намагались поряд з подіями в адміністративному центрі висвітлювати їх хід і в інших містах Харківщини (розділи III, VII, VIII), іноді все ж трапляється, що на основі аналізу тих чи інших процесів у Харкові робляться висновки стосовно всього регіону, що не завжди правомірно. Якщо в цілому в книзі вдало вирішено проблему загального і конкретного, матеріал XV розділу про діяльність комуністів Харківщини у роки Великої Вітчизняної війни, боротьбу партійного підпілля, партизанів, військових дій у межах області (за винятком описання Курської битви) практично не співвідноситься із загальною ситуацією на фронтах і передає події дещо відособлено.

При розгляді питання історії обласної організації у 1917—1934 рр. слід було б акцентувати увагу читачів на тому, що Харків був столицею УРСР, чим зумовлювалась його особлива роль в суспільно-економічному і культурному житті республіки, викликались специфічні потреби і завдання розвитку міста і області, забезпечувались необхідні умови для їх реалізації.

Значна увага в рецензованій праці приділена питанням партійного будівництва, які органічно вписуються в аналіз діяльності організації на всіх етапах її функціонування. Тим привертним є такий недогляд: на с. 423 йдеться про відновлення єдиної Харківської обласної партійної організації і Харківського міському Компартії України, а про те, як відбулося їх роз'єднання у 1962 р. на промислові і сільські, як вони функціонували, хто їх очолював і т. ін. навіть не згадується.

Слід відзначити, що до багатого історичного досвіду автори підходять критично, незмінно керуючись принципами класовості, партійності. Це дало змогу не лише належною мірою оцінити позитивні сторони у подіях і фактах минулого, а й з'ясувати недоліки, що мали місце, показати процес їх подолання. Так, вказуєть-

ся на недостатні масштаби і ефективність роботи більшовників серед селян і солдатів у роки першої російської революції і напередодні Жовтня (с. 44, 128—129), на деякі помилкові дії в період масової колективізації сільського господарства (с. 262, 265), на причини невисоких темпів зростання сільськогосподарського виробництва на початку 60-х років (с. 424), на факти невідповідності рівня партійного керівництва промисловістю у дев'ятій і десятій п'ятирічках завданням часу, вимогам XXV з'їзду КПРС (с. 465, 496), тощо. В той же час на сторінках книги зустрічаються і односторонні оцінки діяльності партійних організацій. Наприклад, на с. 103 вказується, що харківські більшовики після повалення самодержавства «...відразу ж різко розмежувались з меншовиками». Відомо, що це питання протягом березня—травня 1917 р. недоразово дебатувалося у комітеті і організації і лише завдяки чималим зусиллям послідовних лєнінців було розв'язане правильно¹.

Деякі наведені в книзі факти слід було б підтвердити посиланнями на джерела. До

них відноситься, зокрема, питання про кількість делегатів від Харківщини, що брали участь у роботі I з'їзду КП(б)У, оскільки у спеціальній літературі називається їх число 6², а не 7, як у нарисах (с. 173). Є в праці й небездоганні твердження, не зовсім чіткі формулювання. Наприклад, говориться, що на початку серпня 1919 р. Харківська організація значно зміцнилася завдяки приїзду з Києва членів Оргбюро ЦК КП(б)У по створенню підпілля на Лівобережній Україні М. І. Чорного і П. Ф. Слинька і тут же додається, що П. Ф. Слинька у день приїзду було заарештовано (с. 188—189).

Відзначені недоліки, здебільшого фактологічного і редакційного плану, суттєво не впливають на загальну позитивну оцінку нарисів історії Харківської обласної партійної організації. Книга, безсумнівно, стане у великій нагоді широкому колу читачів. Нариси історії обласної Харківської парторганізації є значним внеском у наукову розробку шляху звершень і завоювань, пройденого комуністами республіки, і разом з іншими виданнями подібного роду, готують основу для створення багатотомної історії Компартії України.

В. Ф. СОЛДАТЕНКО (Київ)

¹ Див.: Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Февраль 1917 г. — февраль 1918 г. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий. В двух частях. К., 1977, ч. I, с. 69—90, 97, 116, 127, 130, 141, 158, 187, 190, 192, 202 та ін.

² Шиловцев Ю. В. Партийне будівництво на Україні (листопад 1917—липень 1918 рр.). Х., 1972, с. 161.

* * *

В. К. Василенко.
ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНА РОБОТА
ПАРТІЇ В УМОВАХ
РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ
(НА МАТЕРІАЛАХ ПАРТІЙНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ).

К.: Політвидав України, 1981, 214 с.

Формування активного і свідомого будівника комуністичного суспільства, всебічно розвиненої нової людини є одним з найголовніших завдань Комуністичної партії і Радянської держави. Його успішне розв'язання значною мірою залежить від цілеспрямованої ідеологічної, політико-виховної роботи партії. З новою силою на цьому наголошувалося на XXVI з'їзді КПРС, який підкреслив, що необхідно «...добитися на ділі єдності ідейно-теоретичної, політико-виховної, організаторської і господарської роботи партії. Така наша мета»¹. В зв'яз-

ку з цим вивчення і узагальнення форм і методів партійного керівництва ідеологічною сферою радянського суспільства має велике науково-теоретичне і практичне значення. Певний вклад у дослідження актуальних проблем ідейно-політичної роботи Комуністичної партії вносить монографія В. К. Василенко. Глибоко розкриваючи значення, структуру і зміст, основні напрями діяльності партійних організацій України у цьому плані, автор концентрує увагу на узагальненні досвіду, набутого ними в умовах розвинутого соціалізму.

У книзі на основі марксистсько-ленінської методології, закономірностей дальшого зростання ролі КПРС у комуністичному будівництві всебічно показані об'єктивні і суб'єктивні фактори підвищення ролі і значення ідейно-політичної роботи партії на нинішньому етапі розвитку радянського суспільства. В ній чітко простежується діалектичний взаємозв'язок соціалістичного способу життя та ідеологічної діяльності партійних організацій в нинішніх умовах.

Достоїнством рецензованої монографії є те, що в ній дається ясне і розгорнуте визначення комплексного підходу до ідейно-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 91.

політичної, виховної роботи партійних організацій. Грунтовно висвітлено його багатогранну суть як цілісної системи вимог до постановки, мети і завдань ідейно-виховної роботи, вибору засобів їх ефективної реалізації (с. 48, 49). Досить повно і разом з тим уміло використовуючи марксистсько-ленінську теоретичну спадщину, постанови ЦК КПРС і ЦК Компартії України, промови і статті керівних діячів Комуністичної партії і Радянської держави, автор аналізує діяльність партійних організацій України на значному фактичному і джерельному матеріалі, причому систематизованому. Широка архівна і джерелознавча база дала змогу глибоше відбити керівну роль ЦК КПРС і ЦК Компартії України у вирішенні питань ідеологічної роботи, показати як обласні, міські, районні комітети партії, первинні партійні організації розв'язують на місцях ці важливі проблеми.

У книзі значне місце відведено висвітленню всебічної діяльності партійних організацій по підвищенню ролі системи партійної і комсомольської освіти, економічного навчання трудящих, інших форм пропаганди, а також усної політичної агітації. Акцентована увага на вивченні механізму вдосконалення партійного керівництва ідейно-політичною роботою в умовах розвинутого соціалізму. Досліджуються у монографії й питання дальшого розвитку системи партійної освіти комуністів. Автору, на наш погляд, вдалося досить повно відобразити її цілі, сутність, специфіку і форми, характерні зміни, що відбулися в ній в середині 60-х років. Наведений у праці матеріал свідчить про те, що період 1966—1980 рр. характеризувався значним зменшенням питомої ваги початкової і середньої ланок системи партосвіти. Так, з 1965 р. по 1980 р. кількість слухачів початкової ланки системи партійної освіти в УРСР зменшилась в 2,8, у середній зросла в 2,3 рази, а у вищій — у 4 рази. Цінним є те, що в книзі показано багатогранну діяльність парторганізацій, спрямовану на актуалізацію навчального процесу в даній системі. Для 70-х років є характерним значне підвищення рівня партійної освіти у всіх ланках. Цьому сприяло, зокрема, введення в навчальні програми початкової і середньої ланок нових і більш складних теоретичних курсів. Разом з тим, слід зауважити, що недостатнє відображення знайшли у розділі книги такі важливі питання, як утвердження за допомогою системи партійної освіти у слухачів комуністичних ідеалів; озброєння їх умінням боротьби проти буржуазної ідеології, різного роду фальсифікацій історії КПРС і СРСР. Бажано було б ширше висвітлити запровадження проблемного методу навчання, критерії ефективності партійної освіти, механізм формування ідейної переконаності і соціально-ціннісних мотивів у слухачів, а також про все нове, що допомагає вирішувати ці важливі завдання.

Чільне місце в монографії відведено й таким формам партійної освіти, як методо-

логічні семінари, що діють при парторганізаціях науково-дослідних і вищих навчальних закладів, університетах марксистсько-ленінізму, питанням піднесення їхньої ролі у формуванні соціально-активної особи.

Автор наводить узагальнені дані про всі форми партійної освіти, що становлять практичний інтерес для ідеологічних працівників. Так, у республіці щіни працюють понад 1 тис. методологічних семінарів, якими охоплено понад 40 тис. слухачів. В університетах марксистсько-ленінізму в 1978/79 навчальному році налічувалося більш як 64 тис. слухачів (в 1966/67 навчальному році — 40 тис.). В монографії викривається ряд недоліків, що мали місце в діяльності системи партійної освіти комуністів, аналізується їх походження, що певною мірою сприяє їх усуненню. Всебічне дослідження питань, пов'язаних з системою партійної освіти дає змогу автору зробити ряд важливих висновків щодо підвищення її ефективності на ґрунті інтенсифікації навчального процесу.

Заслугує на схвалення показ у книзі діяльності партійних організацій України по розвитку і вдосконаленню масових форм пропаганди. На значному фактичному матеріалі досліджується система економічної і комсомольської освіти, шкіл комуністичної праці, ленінських народних шкіл, лекційної пропаганди. Автор на досить високому рівні висвітлює специфічні особливості у розвитку масових форм пропаганди в умовах розвинутого соціалізму, показує, що під керівництвом КПРС у нашій країні постійно розвивається й вдосконалюється цілісна система масової пропаганди.

В монографії показано діяльність партійних організацій по підвищенню ідейно-теоретичного рівня занять у школах комуністичної праці, відображено комплексний підхід до вирішення питань підвищення ефективності їх роботи. На цій основі в республіці досягнуті значні успіхи у розвитку мережі шкіл комуністичної праці. Цінним є те, що автор сміливо викриває негативні моменти в діяльності партійних організацій і на основі глибокого аналізу причин, що їх породили, пропонує свої міркування щодо усунення недоліків.

Великий фактичний матеріал, вміщений в книзі, свідчить також про всебічний розвиток усної політичної агітації, про значне піднесення її ролі в сучасних умовах. Певний інтерес викликають ті сторінки, де йдеться про діяльність парторганізацій по добору кадрів агітаторів та політінформаторів, поліпшенню їх якісного складу. Хоча, на нашу думку, бажано було б більш ґрунтовно розкрити досвід партійних організацій по підвищенню теоретичного і методичного рівня цих кадрів, ролі атестації у вдосконаленні їх пропагандистської майстерності тощо. Стисло, але переконливо показано в монографії боротьбу партійних організацій України за народження нових, ефективних форм агітації при збереженні старих, перевірених життям.

Цікавими і змістовними є також сторінки книги, де узагальнюється робота партійних організацій по розвитку і керівництву рухом наставників. Однак важко погодитися з категоричним твердженням, що наставництво є «поширеною формою агітації». Зрозуміло, що з цього питання є різні точки зору і це зобов'язувало автора аргументувати більш детально свою думку. Особливо цінним у монографії є останній розділ, у якому глибоко науково розкривається питання підвищення рівня партійного керівництва ідейно-політичною роботою. Автор на базі комплексного підходу до проблем, що досліджуються нею, висвітлює найголовніші складові частини підвищення рівня партійного керівництва; перспективне планування. його структуру, зміст, узагальнює передовий досвід тощо. Це дало йому

змогу зробити ряд важливих висновків, як по кожній складовій частині ідейно-політичної роботи, так і в цілому по стилю керівництва нею.

Усе це свідчить, що рецензована монографія має важливе значення у дослідженні актуальної проблеми — ідейно-політичної роботи партії в умовах розвинутого соціалізму. Окремі зауваження і побажання не знижують її загальної позитивної оцінки. Написана на належному науковому і методологічному рівні, вона, безперечно, зацікавить не лише науковців, партійних активістів, а й всіх тих, хто вивчає питання історії КПРС, партійного будівництва.

В. П. ХИЖНЯК (Київ),
Л. Л. ГОРБЕНКО (Кривий Ріг)

В. И. Белоусов.

**СЕЛЬСКИЕ РАЙКОМЫ ПАРТИИ —
БОЕВЫЕ ПРОВОДНИКИ
ПОЛИТИКИ КПСС НА СЕЛЕ.**

*К.: Изд-во при Киевском
государственном университете
издательского объединения
«Вища школа», 1981, 184 с.*

Рецензована монографія присвячена актуальній темі, дослідження якої має велике науково-теоретичне і практичне значення. Районні партійні організації і їх керівні органи — райкоми партії — займають важливе місце в організаційній структурі КПРС, виступаючи організаторами здійснення політики партії на місцях.

Автор книги поставив перед собою мету вивчити і узагальнити досвід внутріпартійної роботи сільських райкомів Компартії України в умовах розвинутого соціалізму; показати, як, керуючись ленінським стилем роботи, вони борються за втілення у життя політики партії на селі. Хронологічні рамки дослідження — період між XXIV і XXV з'їздами КПРС. Цікомо справедливо основну увагу приділено в ньому тим важливим напрямкам у їх діяльності, які відіграли першочергову роль у здійсненні політики КПРС на селі в період, що розглядається, а саме: науковий, творчий підхід у діяльності райкомів партії; добір, розстановка і виховання кадрів; розмах, діловитість, колективність керівництва; постійне зміцнення зв'язків з масами; критичний і самокритичний підхід до оцінки зробленого; постійний і дійовий контроль за виконанням рішень; правильне поєднання партійного і державного керівництва при чіткому розподілі функцій партійних, радянських і громадських організацій.

І хоча деякі аспекти ленінського стилю роботи сільських райкомів партії певною мірою висвітлені в історико-партійній літературі, праця В. І. Белоусова, написана на основі численних джерел, може вважатися першим комплексним дослідженням, у якому висвітлюється і узагальнюється досвід роботи, обґрунтовується зростання їх ролі як органів політичного і організаційного керівництва на селі у період між XXIV і XXV з'їздами партії.

Значну увагу приділено в рецензованій монографії такій важливій рисі ленінського стилю роботи як науковий, творчий підхід у партійній роботі. Ця проблема, як видно з книги, постійно знаходилася в полі зору сільських райкомів партії. З метою підвищення наукового рівня керівництва ними здійснювалося комплексне перспективне планування своєї діяльності, широко практикувалося соціально-економічне планування розвитку районів, трудових колективів, узагальнювалося і розповсюджувалося передовий досвід у партійній роботі; вдосконалювалася внутріпартійна інформація як засіб керівництва, контролю і виховання тощо. Всі ці та багато інших форм діяльності, як вірно відзначає автор, мають величезне значення у справі дальшого підвищення рівня наукового керівництва сільських райкомів партії, оптимального вирішення ними масштабних завдань комуністичного будівництва.

Центральне місце в монографії відведено висвітленню питань керівництва райкомів партії розвитком економіки районів, зокрема сільськогосподарського виробництва. В умовах розвинутого соціалізму дедалі зростає роль управлінського механізму в народному господарстві країни. Це зумовлюється і масштабістю, і складністю завдань розвитку економіки Союзу РСР на нинішньому етапі. Як підкреслювалося на

XXVI з'їзді КПРС, «керівництво народним господарством — це серцевина всієї діяльності партії і держави»¹.

Зразком наукової далекоглядності, комплексного підходу до вирішення великомасштабних народногосподарських проблем є аграрна політика КПРС, у здійсненні якої активну участь беруть сільські райкоми партії. У монографії на великому фактичному матеріалі переконливо показано цілеспрямовану діяльність партійних організацій, трудящих районів по успішному втіленню в життя накреслень Комуністичної партії. Автор аналізує такі невід'ємні елементи механізму керівництва райкомів партії розвитком сільськогосподарського виробництва, як добір і розстановка кадрів, творчий підхід до впровадження передових агротехнічних заходів, досягнень сільськогосподарської науки; курс на дедалі повнішу електрифікацію і механізацію виробничих процесів, хімізацію і меліорацію земель, на спеціалізацію і концентрацію виробництва; комплексний економічний аналіз у керівництві сільським господарством, організацію соціалістичного змагання тощо. Науковий підхід партійних комітетів до керівництва сільським господарством, підкреслюється в книзі, став провідною і невід'ємною частиною стилю їх роботи.

Позитивною рисою рецензованої монографії є те, що в ній не лише досліджується і узагальнюється досвід керівництва райкомів партії розвитком сільськогосподарського виробництва, а й робляться висновки, даються конкретні рекомендації та поради, спрямовані на подальше вдосконалення цього керівництва.

Великого значення КПРС надавала і падає утвердженню в стилі роботи партійних організацій, кожного комуніста, кожного керівника розмаху, організованості, діловитості. Автор показує як райкоми партії, перетворюючи у життя рішення партійних з'їздів і пленумів ЦК, ініціативно, творчо шукали шляхи підвищення ефективності і якості роботи насамперед працівників партійного апарату, оскільки стиль їх діяльності служить прикладом діловитості, організованості, мобільності, оперативності. У книзі в загальних рисах характеризується робота секретарів райкому партії, сформульовані вимоги, які пред'являються нині партійним працівникам взагалі і секретарям райкомів зокрема; показується робота основної ланки структури апарату райкому партії — відділу і центральної фігури партійного комітету — інструктора.

Значне місце в монографії відведено таким важливим питанням, як зміцнення зв'язків райкомів партії з масами, забезпечення колективності керівництва та критики і самокритики в їх діяльності. Автор показує як райкоми партії, первинні парт-

організації Компартії України забезпечували ділове колективне обговорення різних питань, здійснюючи підготовку партійних зборів, пленумів і районних партконференцій.

Великого значення в світлі рішень XXIV з'їзду партії, наступних пленумів ЦК КПРС райкоми партії надавали розвитку критики і самокритики — ділового засобу боротьби з недоліками. При цьому вони виходили з того положення, що критика тільки тоді ефективна, коли вона аргументована і спрямована на поліпшення справи, коли вона висловлюється відкрито, коли за нею йдуть рішення, які втілюються в життя.

Важливою рисою лєнінського стилю роботи є добір, розстановка і виховання кадрів. XXIV з'їзд КПРС розробив проблеми кадрової політики в період розвинутого соціалізму, поставив їх у прямих зв'язок із завданням підвищення рівня керівництва всіма сторонами життя нашого суспільства, організаторської і політичної роботи партії в масах. На Україні, відзначається в книзі, за період між XXIV і XXV з'їздами КПРС у сільські райкоми партії були залучені тисячі талановитих і здібних керівників, які добре знають свою справу, користуються глибокою повагою. Робота по добору і вихованню партійних, державних, господарських працівників, пише автор, не терпить шаблону, вимагає ерудитії, життєвого досвіду, знання психології, педагогіки, вона неможлива без такту, терпіння, без уміння по-лєнінськи працювати з людьми.

В основу лєнінських принципів роботи з кадрами, як відомо, покладено врахування насамперед їх політичних і ділових якостей. Саме з таких позицій райкоми партії підходять до добору секретарів партійних організацій, голів колгоспів, директорів радгоспів та інших керівних кадрів. Автор зазначає, що в цій справі добре зарекомендувала себе практика попереднього обговорення кандидатур, врахування думки первинної партійної організації. Великого значення в кадровій політиці райкоми партії надають підготовці та створенню резерву керівних кадрів.

У монографії показано керівництво сільських райкомів партії діяльністю Рад депутатів трудящих, сільських профспілкових і комсомольських організацій.

Неодмінною умовою успішної роботи і правильного виховання кадрів є чітко організована перевірка виконання, систематичний контроль за здійснення рішень партійних органів. Аналізуючи багаторічну практику здійснення контролю і перевірки виконання рішень сільськими районними партійними комітетами, автор виділяє основні напрямки цієї діяльності, розкриває її найголовніші форми.

Як підкреслюється в книзі, найбільш оперативною, живою і діловою формою контролю і перевірки виконання рішень є безпосередня перевірка стану справ на місцях.

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 37.

Дослідивши широке коло питань, автор у заключенні підкреслює, що виконання рішень XXIV і XXV з'їздів КПРС дало змогу підвищити організаційно-політичний рівень роботи всіх ланок партії, в тому числі й сільських райкомів. ЦК Компартії України вивчив і узагальнив передовий досвід по вдосконаленню стилю роботи ряду партійних комітетів і зробив його надбанням усіх парторганізацій республіки. Успіхи, досягнуті по вдосконаленню стилю роботи, створюють передумови для дальшого підвищення загального рівня діяльності кожного парткому. Партія вимагає свідомо й наполегливо оволодівати принципами лєнінського стилю і творчо застосовувати їх на практиці кожним партійним працівником, кожним комуністом.

Заслуговуючи на загальну позитивну оцінку, рецензована монографія, на жаль, не позбавлена й окремих недоліків. Так, на наш погляд, потребує уточнення назва третьої глави — «Керівництво розвитком економіки — основне завдання райкомів партії», — зміст якої не зовсім відповідає цій назві. Питання «Партійне керівництво

державними і громадськими організаціями» (глава 5) розкрито дещо схематично і поверхово. Зокрема, тут відсутні узагальнюючі дані про кількість комуністів серед депутатів сільських і селищних Рад по республіці в цілому, про загальну кількість сільських профспілкових організацій і число комуністів, які працюють у їхніх виборних органах. Дослідження було б ґрунтовнішим, якби автор, крім архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України та Партархіву Чернівецького обкому Компартії України, використав матеріали інших обласних партійних архівів.

Однак зазначені недоліки не знижують наукової цінності рецензованої монографії, яка є істотним внеском у розробку актуальних проблем партійного будівництва в умовах розвинутого соціалізму. Безперечно вона буде корисною як для науковців, викладачів-супільствознавців, так і для партійних працівників.

Л. М. ГОРДІЄНКО (Київ),
Б. І. ХОРОШУН (Київ)

Н. И. Ксензенко.
РЕВОЛЮЦИОННЫЕ
АГРАРНЫЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ
НА УКРАИНЕ:

ДЕКАБРЬ 1919 — МАРТ 1921 гг.

Харьков: Изд. при Харьковском
государственном университете
издательского объединения
«Вища школа», 1980, 144 с.

Дослідження революційних аграрних перетворень, здійснених Комуністичною партією і урядом Країни Рад у період боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади, є одним з актуальних завдань радянської історичної науки. Нещодавно література з даної проблеми поповнилась монографією М. І. Ксензенка, яка присвячена багатогранному процесу революційних перетворень у сільському господарстві України в грудні 1919 р. — березні 1921 р. Вона є першим узагальнюючим дослідженням, що висвітлює аграрну політику Комуністичної партії та Радянської держави у республіці в той час.

Автор широко використав праці класиків марксизму-лєнінізму, насамперед В. І. Леніна, рішення партійних з'їздів, конференцій і пленумів, які є теоретичною й методологічною основою книги. Її ґрунтовну джерельну базу становлять також радянське аграрне законодавство і велика кількість архівних документів, частина з яких вводить до наукового обігу вперше.

Значне місце в монографії займає ана-

ліз земельної політики влади Рад та її особливостей в УСРР у 1920 р. Автор показує безпосередній зв'язок між резолюцією ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» й аграрним законодавством республіки, в основі якого лежав закон Всеукраїнському «Про землю» від 5 лютого 1920 р. Багато уваги приділено в книзі висвітленню ролі В. І. Леніна у розробці земельної політики на Україні взагалі й згаданого закону зокрема, що мав величезне значення для розвитку і формування політики Радянської влади у республіці.

До позитивних рис монографії слід віднести й те, що підняті у ній питання розглядаються в органічному зв'язку з іншими соціально-економічними та політичними явищами, які мали місце у період завершення громадянської війни. Цікавим і змістовним є матеріал про діяльність сільських партійних організацій, мобілізацію трудящого селянства на здійснення аграрних перетворень, створення його класових організацій — комбезамів (КНС), організацію походу робітничого класу для допомоги селу. Автор висвітлює роботу безпартійних селянських конференцій та з'їздів КНС, аналізує їх рішення, підкреслює напруженість класової боротьби в українському селі тощо. Це дає йому можливість рельєфніше показати, в чому полягали труднощі при розв'язанні земельного питання і як вони долалися.

Переважну частину рецензованої книги відведено висвітленню практичного розв'язання аграрної проблеми. Центральне місце в праці займає дослідження питання про остаточну ліквідацію поміщицького

землеволодіння, а також розгляд різноманітних форм і методів розподілу земель між безземельним і малоземельним селянством. Автор досліджує специфічні для окремих районів України особливості цього процесу, а також його політичні й соціально-економічні наслідки.

Поряд з висвітленням традиційних для аграрних досліджень питань (вироблення норм наділу і користування землею, її розподілу тощо) автор ставить за мету розкрити також мало розроблені або зовсім не вивчені аспекти проблеми. Так, він глибоко дослідив перші кроки будівництва земельних органів УСРР, проаналізував їх структуру й функції, показав керівну роль комуністів в організації цієї справи. Досі в літературі не ставилося і не аналізувалося питання про співвідношення стихійних й організованих форм проведення аграрних перетворень у 1920 р. М. І. Ксензенко дійшов висновку, що, незважаючи на складні умови громадянської війни, гострої класової боротьби, відсутність достатньої кількості спеціалістів, земельним органам у цілому вдалося організовано провести розподіл землі, хоч в окремих місцях мали місце його стихійні форми розподілу — «чорні переділи».

Навіть у питаннях, які тією чи іншою мірою висвітлені в радянській історіографії, автор знайшов ряд нерозкритих сторін або вніс до них істотні доповнення. Наприклад, за допомогою різноманітного фактичного матеріалу він показав механізм вироблення норм користування землею, конкретизував процес її розподілу, який у попередніх дослідженнях викладався схематично.

Цікавими є ті місця книги, де йдеться про проведення землевпорядних робіт, вирішення земельних конфліктів між окремими повітами, волостями, селами, які виникали при цьому, створення запасного колонізаційного фонду земель і проведення переселення селян, практичне вирішення аграрного питання в районах розташування цукрової промисловості.

Здійснення аграрних перетворень цілком слушно розглядається у монографії в тісному зв'язку з поглибленням соціалістичної революції на селі, посилення боротьби трудящих селян з куркулями. Поряд з розподілом поміщицької землі біднота активно вилучала лишки землекористування у багатіїв. У книзі показано роль КНС у здійсненні аграрних перетворень. Тільки в 1920 р. вони відібрали у куркулів і пе-

редали трудящим селянам близько 1 млн. дес. землі. Разом з тим не можна погодитися з твердженням автора про те, що головну увагу КНС зосередили на конфіскації куркульської землі, а розподілу поміщицької лишки сприяли (с. 99). Це положення спростовують матеріали, наведені самим дослідником, який правильно відзначає, що вилучення лишків куркульських земель у 1920 р. мало свої особливості й відбувалося в основному там, де відчувалася гостра нестача поміщицьких, наприклад, на Полтавщині.

В заключному розділі монографії — «Соціалістичне будівництво в землеробстві (1920—1921 рр.)» автор, підкресливши значні досягнення у дослідженні цієї проблеми, зосередив увагу на особливостях радгоспного і колгоспного будівництва в УСРР та показав його безпосередній зв'язок і залежність від здійснення аграрних перетворень соціалістичної революції в усій країні. На конкретному матеріалі дається характеристика матеріально-технічної бази сільськогосподарських колективних господарств. Цікавими є спроби автора визначити соціальний склад цих об'єднань, форми їх організації, проаналізувати причини, які перешкоджали масовому зростанню чисельності комун і артільей.

Рецензована праця, на жаль, не позбавлена й окремих недоліків. У ній недостатньо висвітлено вплив господарської політики Радянської влади на хід аграрних перетворень на Україні. Монографія перевантажена дрібним фактичним матеріалом, який подекуди превалює над теоретичним. На нашу думку, слід було б посилити окремі висновки, а деякі положення проілюструвати таблицями. Зустрічаються також редакційні огріхи (с. 34, 54, 80, 101, 133).

В цілому ж книга заслуговує позитивної оцінки. Вона є корисним науковим дослідженням, що вносить певний вклад у дальше вивчення історії революційних аграрних перетворень в Українській РСР.

В. Ф. ВЕРСТЮК (Київ),
Ж. П. ТИМЧЕНКО (Київ)

**ИСТОРИЯ ФАБРИК И ЗАВОДОВ
УКРАИНСКОЙ ССР:
РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ
БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ УКАЗАТЕЛЬ.**

*Составители: Л. И. Евселевский,
А. В. Пилипенко, Н. Н. Уманская*

*К.: Государственная
историческая библиотека
Украинской ССР, 1981, 166 с.*

Вивчення історії фабрик і заводів нашої країни розпочалося 50 років тому. За цей час було підготовлено й видано сотні монографій, брошур, статей, фотоальбомів про минуле та сучасне життя багатьох підприємств. По суті сформувався і успішно розвивається самостійний напрям радянської історичної науки.

В умовах розвинутого соціалізму, коли незмірно підвищується значення трудового колективу як основного соціального осередку суспільства й зростає провідна роль робітничого класу, увага широкої громадськості до діяльності підприємств дедалі посилюється.

На загальносоюзних і міжнародних наукових конференціях, присвячених методології та методиці дослідження історії виробничих колективів, як одне з основних висувалося завдання підготовки й видання бібліографічних покажчиків літератури з цієї тематики.

Перші кроки в цьому напрямі вже зроблено. В 1979 р. опубліковано покажчик праць з історії фабрик і заводів¹. Проте чимало книг, статей, брошур, що виходили у національних республіках і в окремих регіонах країни, не потрапило на сторінки цього видання.

Створення історії підприємств на Україні розгорнулося ще у 30-і роки, але особливо значних результатів досягнуто в останні десятиріччя. Нині ця робота стала в УРСР дійсно масовою. За кількістю публікацій, присвячених розглядуваній темі, Українська РСР займає одне з перших місць у Радянському Союзі. На її долю припадає майже третина всіх видань фабрично-заводської серії, що вийшли в СРСР². Тому велике значення має вихід у світ першої праці, в якій підбиваються підсумки роботи у цій галузі.

Насамперед слід зазначити, що рецензований покажчик має досить вдалу структуру. В його першому розділі названі твори В. І. Леніна, документи ЦК КПРС і ЦК Компартії України, які стосуються

історії підприємств республіки та їх трудових колективів. Крім цього, й у розділах, присвячених публікаціям з окремих областей республіки, укладачі покажчика навели документи партії та уряду, в яких містяться матеріали з історії тих чи інших підприємств. Це дає можливість дослідникам і широким колам читачів глибше зрозуміти нерозривний зв'язок трудящих України з В. І. Леніним і Центральним Комітетом партії.

У покажчику перелічуються не тільки окремі книги, статті, брошури з історії виробничих колективів, а й збірники документів, довідники, історіографічні праці. Література наводиться по областях, а в середині їх — по підприємствах. Це дає змогу найбільш повно відобразити те, що вже зроблено, й визначити напрями дальших досліджень.

Полегшує користування книгою також алфавітний покажчик авторів, редакторів і назв книг.

Укладачі покажчика провели велику роботу, завдяки чому як історики, так і широке коло читачів матимуть можливість достатньо повно ознайомитися з літературою, яка вийшла друком більш як за півстоліття. У книзі перелічуються книги, брошури, збірники, випущені місцевими й центральними видавництвами, а також статті з історії підприємств, опубліковані в журналах, автореферати дисертацій. У цілому рецензований покажчик є надзвичайно корисним виданням, цінним посібником, який сприятиме підвищенню ефективності і якості дальших досліджень. На жаль, він вийшов невеликим тиражем.

Оскільки робота по створенню наукової бібліографії з історії фабрик і заводів продовжуватиметься, хотілось би висловити ряд побажань. На нашу думку, укладачам подібних видань слід чіткіше розмежовувати літературу з історії підприємств й праці про життя його колективу. В рецензованому виданні автори не завжди дотримуються цього, внаслідок чого у покажчику опинилися деякі публікації про досвід партійної роботи, про технічний прогрес, техніку безпеки і т. п. (див. с. 31, № 168; с. 134, № 869). Подібні журнальні статті можуть стати корисним джерелом для вивчення історії трудового колективу, проте самі по собі вони не є історичними працями. Водночас деякі суто історичні дослідження не ввійшли у покажчик. Є в ньому й окремі неточності, проте вони легко можуть бути усунені у наступних виданнях.

З виходом у світ даного покажчика вчені й викладачі, студенти та пропагандисти одержать змістовний і корисний посібник.

М. В. РЕЗНИЦЬКА (Дніпропетровськ)

¹ Полежаева В. И. История предприятий СССР: Указатель советской литературы, изданной в 1917—1978 гг. М., 1979.

² См.: История СССР, 1973, № 2, с. 6.

А. А. Ровняков.

В БОРЬБЕ

ЗА СВОБОДУ БОЛГАРИИ:
НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ
ДВИЖЕНИЕ БОЛГАРСКОГО НАРОДА
И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ГЕОРГИЯ РАКОВСКОГО.

30—60-е годы XIX в.

Л.: Наука, 1980, 208 с.

Цього року болгарський народ, а разом з ним і радянські люди, трудящі всіх країн соціалістичної співдружності відзначають славний ювілей — 1300-річчя утворення Болгарської держави. Багато страждає вище братній слов'янський народ на своєму шляху, чимало славних сторінок вписав він в історію. Однією з них є героїчна боротьба за визволення від п'ятивікового османського гніту, яка розгорнулася в Болгарії у середині XIX ст. і стала важливою віхою у всесвітній історії. В ході цієї боротьби, що пройшла у своєму розвитку кілька етапів, знала піднесення і поразки, болгарський народ висунув цілий ряд видатних революціонерів — полум'яних патріотів своєї батьківщини. За подвигами в Болгарії пильно стежила світова громадськість, і насамперед громадськість нашої країни, яка палко співчувала прагненню болгар до національної незалежності.

Боротьба болгарського народу проти іноземних поневолювачів дала чимало початкових уроків, що мають важливе значення й для сучасного визвольного руху. Тому аналіз і висвітлення подій, пов'язаних з нею, становлять значний науковий і політичний інтерес, делаві більше привертають увагу дослідників, свідченням чого є, зокрема, й вихід рецензованої монографії О. А. Ровнякова, який протягом ряду років ретельно досліджує цю важливу тему.

Слід зазначити, що заключний період національно-визвольної боротьби болгарського народу та найвищі її етапи — Квітневе повстання 1876 р. і визволення Болгарії з допомогою російської армії у 1877—1878 рр. — вивчені вже досить ґрунтовно. Їм присвячено чимало праць, виданих і в Болгарії, і в Радянському Союзі. Тим часом 60-і роки XIX ст., коли формувалися основні концепції національно-визвольного руху болгарського народу, випробовувалися різні його форми і тактика, досліджені значно менше. З цього погляду праця О. А. Ровнякова є особливо актуальною. Вона написана на основі ґрунтовного вивчення періодики того часу, мемуарної та іншої літератури, а також великої кількості архівних документів, багато з яких уперше введено до наукового обігу. В ній широко використано матеріали фондів Архіву зовнішньої політики Росії, Центрального державного військово-історичного архіву СРСР, Цент-

рального державного історичного архіву СРСР та ін.

На основі положень класиків марксистсько-ленінізму автор показує, що Балкани у XIX ст. були вузловим пунктом капіталістичних суперечностей, де перепліталися інтереси ряду країн. Він переконливо викриває загарбницькі наміри західних держав щодо народів Балканського півострова, зокрема колоніальну політику Англії, яка намагалася будь-що зберегти свої позиції в цьому районі і не допустити посилення в ньому Росії, виношувала плани створення антиросійської коаліції. Правлячі кола Австрії також не хотіли посилення Росії на Балканах, а тому були заінтересовані в збереженні цілісності Османської Порту. До того ж вони побоювалися, що війна слов'янського населення Балкан проти Туреччини сприятиме піднесенню національно-визвольного руху слов'янських народів і в самій Австрійській імперії.

Автор правильно зазначає, що царський уряд у своїй зовнішній політиці на Балканах, особливо в першій половині XIX ст., часто не враховував або ігнорував позицію західних держав, насамперед Англії та Австрії. Це призводило до істотних прорахунків. Особливо наочно проявилися вони під час Кримської війни, яка, за словами В. І. Леніна, показала «...гнилість і безсилля кріпосної Росії»¹, викликала революційну ситуацію в країні і посилала не лише національно-визвольний, а й революційний рух серед пригноблених народів Балканського півострова.

Розкриваючи основні етапи і форми боротьби болгарського народу за незалежність, автор показує, як поступово вона переростала від нижчих форм — окремих гайдуцьких виступів, вимог національної освіти, збереження культури, незалежності церкви тощо до масового національно-визвольного руху.

Незважаючи на те, що вивченням даної проблеми займався як болгарські так і радянські вчені — С. І. Сидельников, В. Д. Конобуев, А. А. Улунян, І. Унджієв, В. Трайков та інші, автор, віддаючи належне своїм попередникам, знайшов чимало нових, малодосліджених аспектів. Всі етапи національно-визвольної боротьби болгарського народу він висвітлює у тісному взаємозв'язку з позицією Росії та ставленнями її громадськості до подій на Балканах.

О. А. Ровняков наводить значний документальний матеріал, який переконливо підтверджує, що правлячі кола Росії не мали чіткої позиції щодо подій на Балканах, зокрема щодо політики західноєвропейських держав у цьому районі, а також національно-визвольного руху поневолених Турецького народів. Проте в

¹ Ленін В. І. «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція. — Повне зібр. творів, т. 20, с. 163.

цілому позиція Росії відіграла об'єктивно прогресивну роль у їх визволенні від османського гніту. Велике значення щодо цього, підкреслює автор, мала активна підтримка визвольної боротьби південнослов'янських народів широкою громадськістю Росії, під впливом якої уряд змушений був оголосити у 1877 р. війну Туреччині. Найважливішим її результатом було визволення болгарського та інших балканських народів від чужоземного ярма.

Центральне місце в рецензованій праці займає розкриття діяльності видатного організатора боротьби болгарського народу проти іноземного поневолення, основоположника революційної ідеології визвольного руху в Болгарії Георгія Раковського. І тут О. А. Ровнякову вдалося сказати своє слово з цілого ряду питань. Зокрема, у монографії читач знайде чимало нового про початковий етап революційної діяльності Г. Раковського, його зв'язки з болгарською еміграцією в інших країнах — Греції, Румунії і, особливо, в Росії, у тому числі в Одесі. Саме тут він написав знаменитий «Заклик до болгарських патріотів», у якому виклав план визволення Болгарії, а також створив ряд історичних, етнографічних та фольклористичних праць. Нові цікаві матеріали наведені автором монографії і в розділах, присвячених процесу класового розшарування серед болгарської еміграції, зокрема, серед членів Таємного Центрального болгарського комітету (ТЦБК).

Значну увагу в книзі приділено еволюції гайдуцького руху, який завдяки великій організаторській і політичній діяльності Г. Раковського перетворився на масову національно-визвольну боротьбу болгарського народу.

Разом з тим слід зазначити, що не всі аспекти досліджуваного кола проблем розкриті в монографії з належною глибиною. В ній, на нашу думку, є й окремі зайві історичні екскурси у минуле, наприклад, у період російсько-турецьких воєн кінця XVIII — початку XIX ст. Натомість можна було б дещо розширити висвітлення останнього етапу національно-визвольної боротьби болгарського народу. Проте в цілому в книзі подано переконливу картину динаміки цієї боротьби, добре показано, як зароджувалась і гартувалась революційна солідарність синів і дочок наших двох країн.

Підготовлена на основі марксистсько-ленінської методології з широким залученням нових документальних даних, написана з повагою і любов'ю до братнього болгарського народу, монографія О. А. Ровнякова буде істотним внеском у марксистську історіографію однієї з яскравих сторінок національно-визвольної боротьби народів. Водночас це видання — хороший подарунок до 1300-річного ювілею Болгарської держави.

П. С. СОХАНЬ (Київ),
Г. И. ЧЕРНЯВСЬКИЙ (Харків)

П. І. Косуха.

РЕЛІГІЯ

В ПЛАНАХ АНТИКОМУНІЗМУ.

К.: Вид-во політичної літератури України.
1980, 88 с.

Одним з важливих завдань радянських істориків є розкриття тенденцій, форм і методів ідеологічної боротьби імперіалізму проти соціалізму, в тому числі ролі релігії і церкви в планах сучасного антикомунізму. Поплічники імперіалізму, маніпулюючи поняттям «релігія», «бог», «захист віри», спотворюють основний зміст світового успішного розвитку, намагаються скористатися релігійною термінологією для маскуванню своїх антинародних цілей.

Автор рецензованої книги на великому фактичному матеріалі викриває спроби апологетів антикомунізму під релігійною вивіскою фальсифікувати марксизм-ленізм, вихолостити його революційну суть, знайти «суперечності» між теорією наукового соціалізму і практикою її здійснення в соціалістичних країнах.

П. І. Косуха аналізує причини посилення ідеологічних диверсій імперіалізму проти Радянського Союзу та інших соціалістичних країн і робить висновок, що зростання питомої ваги релігійних ідей і концепцій у буржуазній пропаганді свідчить про те, що нею практично вже вичерпано всі аргументи для захисту капіталізму. Щоб перешкодити зростаючому впливу марксизму-ленізму, підкреслює автор, «...буржуазні ідеологи посилено шукають йому альтернативу, таку загальнофілософську теорію, яка могла б стати духовною зброєю, здатною консолідувати капіталістичний світ у боротьбі проти соціалізму. Матеріалом, який цементує такого роду пошуки, дедаті частіше виступає релігія, християнські «цінності» західної цивілізації» (с. 11). Визначаючи місце релігії в сучасній ідеологічній боротьбі, автор підкреслює, що останнім часом за рубежом активізувалася антикомуністична діяльність клерикальних організацій, які займаються не релігійно-догматичними, а соціально-політичними проблемами. У праці аналізуються причини включення релігії до ідеологічного арсеналу імперіалізму

(складність структури релігійного комплексу, вплив релігії на мільйони людей у всьому світі, надзвичайно розгалужений апарат церкви).

Показуючи, як саме імперіалістичні сили використовують клерикальні організації у боротьбі проти теорії і практики наукового комунізму, автор констатує, що діяльна участь релігійних об'єднань у проведенні реакційної політики дискредитує в очах віруючих насамперед саму церкву. Це посилює кризу релігії, загрожує існуванню релігійної віри. Намагаючись зберегти свої позиції, церковники змушені стати на шлях пристосування до нових соціальних умов. Одним із заходів у цьому напрямі є участь деяких зарубіжних релігійних організацій у боротьбі за мир, за зміцнення розрядки міжнародної напруженості (с. 25).

У книзі приділено увагу детальному аналізу антикомуністичної діяльності релігійних центрів капіталістичних країн. Особливо реакційністю серед них відзначається так звана карловацька церква — білогвардійське церковне угруповання, яке понад піввік бореться проти комуністичних ідей, виступає за ліквідацію соціалістичного ладу в СРСР і реставрацію поміщицько-капіталістичних порядків, монархії, союзу православ'я і самодержавства.

Цілком зрозуміла увага автора до такої одіозної фігури, як кардинал Й. Сліпий. Наступник А. Шелтицького (очолює українську католицьку церкву — УКЦ — так нині називаються закордонні рештки колишньої уніатської церкви), він свого часу тісно співробітничав з фашистськими окупантами, а нині є затятим поборником створення так званого «київсько-галицького патріархату». Підтримуваний буржуазно-націоналістичними центрами, кардинал-антирадянщик поставив вимогу надати УКЦ автономію під егідою папи римського. Провокаційна суть цього плану очевидна: створити уніатсько-націоналістичним лідерам «легальні» підстави для втручання у внутрішні справи Радянської України. Дії Сліпого викликали роздратування навіть серед католицької ієрархії. Вищі сановники римської курії неодноразово звертали його увагу на недопустимість подібної діяльності в лоні церкви. Проте їх заклики до розсудливості й захисту інтересів церкви нічого не дали.

Автор викриває методи, які використовують зарубіжні релігійно-політичні установи з метою спотворення сутності атеїстичної роботи в Радянському Союзі та інших соціалістичних країнах, дискредитувати ідеї марксизму-ленінізму в очах віруючих, перешкодити єдності віруючих і невіруючих в антиімперіалістичній боротьбі. На конкретному фактичному матеріалі в книзі спростовуються вигадки клерикальних радянологів про природжену релігійність народів, що населяють СРСР, піддаються критиці твердження буржуазних пропагандистів про «релігійне відрод-

ження», яке нібито почалося в Радянському Союзі.

Особливо злісні наклепи зводить буржуазна пропаганда на політику КППС щодо релігії і церкви. Радянській державі приписуються грубі методи боротьби з релігією, насильницьке пав'язування атеїзму. Зокрема, в книзі йдеться про поширення за кордоном наклепницьких чуток, нібито в Києві закрито Флорівський жіночий монастир та мало місце переслідування прохан у Почаївській лаврі. Ці наклепи були недвозначно спростовані самим митрополитом Київським і Галицьким Філаретом в інтерв'ю кореспондентів АПН, висловлюваннями зарубіжних церковних діячів, які відвідали нашу країну і мали можливість на власні очі переконатися в існуванні повної свободи совісті громадян СРСР і безперешкодної діяльності релігійних об'єднань.

При всіх своїх позитивних якостях рецензована книга не позбавлена окремих недоліків. Так, не можна протиставляти, як це робить автор на стор. 23, ідеї екуменічного руху (за об'єднання церков) позиціям представників «лівого християнства», які критикують традиційні соціальні доктрини церкви і грубий антикомунізм клерикалів. Це — різнопланові явища. «Екуменісти» трапляються і серед «лівих» християн, і навпаки — можна навести десятки прізвищ відомих діячів «лівого християнства», які визнають історичну закономірність і неминучість утвердження соціалістичного ладу в усьому світі і закликають віруючих до участі в класовій боротьбі проти капіталізму.

Враховуючи ці факти, не можна погодитися з категоричним твердженням автора про те, що всі представники так званої «політичної теології» пронагоують ідею «третього шляху» (тобто заперечують капіталізм і соціалізм, відстоюють так звану «християнську альтернативу», яка полягає у вимогах здійснити деякі реформи, що не змінюють класової суті капіталістичного ладу). Насправді відверта апологія буржуазного реформізму є характернішою для традиційної ієрархії і особливо чітко виявляється в діяльності офіційної католицької церкви. Спрошення схеми розстановки класових сил не сприятиме кращому розумінню діалектики революційної боротьби і утруднить орієнтування читачів у складних і суперечливих подіях сучасного міжнародного життя.

Не можна не звернути уваги й на необхідність більш ґрунтовного доведення в рецензованій праці масштабів і значення «альянсу» (хоч у нинішніх умовах це скоріше «мезальянс») сіоністів з українськими буржуазними націоналістами та націоналістичними клерикалами.

Проте зазначені недоліки не зменшують пізнавальної цінності рецензованої праці. Без сумніву, вона викличе інтерес широких кіл читачів.

О. Л. ВОВК (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ І МОНОГРАФІЙ

20 квітня 1981 р. президія Республіканської Ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва розглянула і схвалила теми кандидатських дисертацій і монографій.

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Воробйова Г. В. (Одеса) — Боротьба партії більшовиків по залученню жінок до революційного руху в період між двома буржуазно-демократичними революціями (червень 1907 — лютий 1917 рр.). (На матеріалах України).

Кошель В. І. (Дніпропетровськ) — В. І. Ленін і більшовицька еміграція в Німеччині (1900—1914 рр.).

Павловський Б. С. (Дніпропетровськ) — Видавнича діяльність більшовицьких закордонних організацій і її роль у розповсюдженні ленінських ідей в Росії (1900—1917 рр.).

Скакун Ю. В. (Дніпропетровськ) — В. І. Ленін, російська революційна і більшовицька еміграція в Англії (1900—1917 рр.).

Вітман К. М. (Одеса) — Діяльність більшовиків по революціонуванню солдатських мас національних формувань в період підготовки і перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Домбровський О. І. (Одеса) — Діяльність більшовиків України по залученню солдатських мас до революційного руху на селі в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень 1917 — березень 1918 рр.).

Немченко Ю. А. (Одеса) — Діяльність партії більшовиків по інтернаціональному згуртуванню солдатських мас в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. (На матеріалах України).

Щербина О. А. (Дніпропетровськ) — Агітаційно-масова робота Комуністичної партії України в роки громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції.

Виноградов І. П. (Дніпропетровськ) — Комуністична партія — організатор боротьби з голодом в період відбудови народного господарства (1921—1922 рр.).

Гушинець Н. О. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по підвищенню суспільно-політичної і трудової активності жінок (1933—1941 рр.).

Карман В. М. (Залоріжжя) — Комуністична партія — організатор допомоги робітничого класу в створенні передумов масової колективізації сільського господарства (1921—1929 рр.). (На матеріалах України).

Квасов В. В. (Сімферополь) — Діяльність Компартії України по патріотичному вихо-

ванню трудящих республіки на революційних, бойових та трудових традиціях партії і народу в роки довоєнних п'ятирічок.

Мартовой А. О. (Харків) — Компартія України в боротьбі за економічну незалежність країни в роки першої п'ятирічки.

Петренко С. М. (Полтава) — Комуністична партія України — організатор відбудови цукрової промисловості республіки (1921—1925 рр.).

Пікалова Т. І. (Харків) — Комуністична партія України — організатор залучення жінок до здійснення культурної революції в період соціалістичного будівництва.

Рижова Н. О. (Миколаїв) — Партійне керівництво формуванням інженерно-технічної інтелігенції на Україні (1921—1928 рр.).

Федорова Л. О. (Донецьк) — Діяльність партійних організацій по керівництву профспілками в роки першої п'ятирічки. (На матеріалах Донбасу).

Гудзь В. М. (Київ) — Партійне керівництво засобами масової інформації і пропаганди по вихованню трудящих України в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму в завершальний період Великої Вітчизняної війни.

Дорофей В. Т. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по забезпеченню народного господарства Української РСР інженерно-технічними кадрами в період Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.).

Омельчук Д. В. (Сімферополь) — Керівництво Компартії України засобами масової інформації по мобілізації трудящих на допомогу фронту в роки Великої Вітчизняної війни.

Зенкова Л. М. (Полтава) — Діяльність Комуністичної партії України по відбудові і дальшому розвитку споживчої кооперації в післявоєнні роки (1943—1950 рр.). (На матеріалах України).

Зуйко С. Я. (Комунарськ) — Діяльність Комуністичної партії по підвищенню ролі засобів масової інформації в ідейно-політичному вихованні робітничого класу (1951—1955 рр.). (На матеріалах України).

Рибалко І. М. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по поширенню передового виробничого досвіду (1956—1961 рр.).

Скопінцев Ю. М. (Львів) — Діяльність Комуністичної партії по відбудові і зміцненню

сільських Рад у західних областях України (1944—1950 рр.).

Азаркін В. С. (Харків) — Діяльність Комуністичної партії по підвищенню трудової і суспільно-політичної активності залізничників (1971—1975 рр.). (На матеріалах України).

Дигтяр П. А. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по прискоренню науково-технічного прогресу в роки дев'ятої п'ятирічки. (На матеріалах партійних організацій підприємств машинобудування і металобробки Української РСР).

Довганик Н. М. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по підвищенню ролі місцевих Рад у здійсненні завдань господарського будівництва (1971—1976 рр.). (На матеріалах України).

Золін О. О. (Одеса) — Діяльність партійних організацій по підвищенню суспільно-політичної активності працівників морського транспорту Чорноморського басейну в роки десятої п'ятирічки.

Ігнатенко Є. І. (Одеса) — Діяльність Компартії України по дальшому поліпшенню умов праці і відпочинку робітничого класу (1971—1975 рр.).

Іванов В. О. (Київ) — Діяльність політорганів і партійних організацій Воєнно-Морського Флоту по формуванню в особового складу активної життєвої позиції (1976—1980 рр.). (На матеріалах Червонопрапорного Чорноморського Флоту).

Кандала О. Г. (Донецьк) — Діяльність Комуністичної партії України по підвищенню наукового рівня партійної інформації (1971—1980 рр.).

Кожухарь В. І. (Кривий Ріг) — Діяльність КПРС по підвищенню ролі робітничого класу в управлінні суспільним виробництвом (1971—1980 рр.). (На матеріалах України).

Крилов О. М. (Київ) — Партійне керівництво раціональним використанням природних ресурсів України (1975—1980 рр.).

Литвин В. М. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії України по вдосконаленню підготовки викладачів суспільних наук (1967—1976 рр.).

Матвеева О. М. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по підвищенню ролі Рад у поліпшенні добробуту трудящих (1971—1980 рр.).

Мороз Ю. М. (Львів) — Діяльність Компартії України по підготовці кадрів робітників-будівельників і закріпленню їх на виробництві (1971—1975 рр.).

Непорожний В. Т. (Дніпропетровськ) — Діяльність КПРС по атеїстичному вихованню трудящих (1971—1980 рр.). (На матеріалах України).

Рамазанов Ш. Ш. (Київ) — КПРС — організатор дальшого зміцнення дружби народів СРСР (1966—1975 рр.). (На матеріалах парторганізації Української РСР, республік Закавказзя і Північного Кавказу).

Соколова Л. С. (Одеса) — Діяльність КПРС по моральному вихованню трудящих (1971—1975 рр.). (На матеріалах будов і будівельних підприємств Української РСР).

Стеценко Є. В. (Київ) — Досвід зміцнення зв'язків і співробітництва партійних організацій України з партійними організаціями поріднених міст і областей соціалістичних країн (1971—1975 рр.).

Тюрменко І. І. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії України по здійсненню загальної середньої освіти (1971—1975 рр.). (З досвіду загальноосвітньої школи УРСР)

Ференц О. Ф. (Житомир) — Діяльність Комуністичної партії України по підвищенню культурно-технічного рівня робітничого класу (1966—1970 рр.).

Чухарев В. П. (Київ) — Діяльність КПРС по прискоренню науково-технічного прогресу на морському транспорті в роки десятої п'ятирічки. (На матеріалах України).

Шпаченко В. Ф. (Київ). Роль партійно-радянської преси в боротьбі за прискорення науково-технічного прогресу в промисловості (1976—1980 рр.). (На матеріалах України).

Дем'ячук Ю. С. (Київ) — Ленінський комсомол — активний помічник партії в ідейно-політичному вихованні молоді (1971—1975 рр.). (На матеріалах України).

Климчук В. В. (Київ) — Роль партійно-радянської преси України в організації і розвитку всесоюзного соціалістичного змагання в дев'ятій п'ятирічці.

Кутузова Н. Г. (Одеса) — Діяльність партійних організацій по вихованню студентської молоді на прикладі життя і діяльності В. І. Леніна, героїчної історії КПРС (1971—1975 рр.). (На матеріалах України).

Лукаевич М. І. (Львів) — Партійне керівництво атеїстичним вихованням робітничої молоді (1966—1975 рр.). (На матеріалах західних областей України).

Пирожок О. Ф. (Запоріжжя) — Діяльність Комуністичної партії України по розвитку соціальної активності студентської молоді (1971—1980 рр.).

Романов С. І. (Харків) — Діяльність партійних організацій України по добору, розстановці і вихованню комсомольських кадрів в умовах розвинутого соціалізму.

Сасов В. О. (Донецьк) — Партійне керівництво підвищенням культурно-технічного рівня робітничої молоді (1971—1975 рр.). (На матеріалах України).

Тимошенко Є. І. (Запоріжжя) — Комсомол України — помічник партії в естетичному вихованні студентської молоді в умовах розвинутого соціалізму.

Федоров О. М. (Донецьк) — Партійне керівництво діяльністю комсомольських організацій по розвитку трудової активності робітничої молоді в період створення фундаменту соціалізму. (На матеріалах України).

Аляев Г. Є. (Полтава) — Партійне керівництво соціалістичним змаганням в будівельних організаціях України (1976—1980 рр.).

Гошуляк В. В. (Одеса) — Діяльність Комуністичної партії України по залученню робітничого класу до вдосконалення радянського законодавства і зміцнення правопорядку в умовах зрілого соціалізму.

Делій В. Ф. (Київ) — Партійна преса —

інструмент контролю і перевірки виконання (1971—1975 рр.). (На матеріалах республіканських і обласних газет УРСР).

Корняк В. Б. (Київ) — Партиїне керівництво вдосконаленням системи професійної орієнтації учнів загальноосвітніх шкіл (1971—1980 рр.). (Досвід Компартії України).

Кучерпа М. М. (Львів) — Вдосконалення партійного керівництва діяльністю профспілок (1966—1975 рр.). (На матеріалах промислових підприємств УРСР).

Мордовець Л. М. (Харків) — Організаційно-політичне зміцнення партійних організацій в умовах виробничих об'єднань промисловості України (1971—1980 рр.).

Могильний А. П. (Київ) — Методологічна функція законів і категорій матеріалістичної діалектики в теоретичному осмисленні зростання керівної ролі КПРС у комуністичному будівництві.

Онуфрійчук М. Я. (Київ) — Партиїне керівництво здійсненню виправно-трудової політики Радянської держави (1970—1980 рр.). (На матеріалах України).

Перова В. М. (Львів) — Керівництво Компартії України підготовкою інженерних кадрів для промисловості і будівництва в 1952—1959 рр.

Пономаренко П. М. (Сімферополь) — Діяльність партійних організацій Азово-Чорноморського басейну по вдосконаленню добору, розстановки і вихованню кадрів рибної промисловості (1971—1980 рр.).

Вашкевич В. М. (Київ) — Історіографія діяльності Комуністичної партії по перебудуванню виробничих сил у східні райони країни в роки Великої Вітчизняної війни.

Діброва С. С. (Київ) — Утвердження ленінської концепції історії більшовизму в історико-партійній науці на Україні (жовтень 1917—середина 30-х рр.).

Ковальов В. О. (Харків) — Партиїне керівництво соціалістичними перетвореннями сільського господарства на Україні (1917—1929 рр.). Історіографія проблеми.

Лебедев О. Ф. (Київ) — Критика новітньої буржуазної фальсифікації політики КПРС в галузі культури.

Лисенков О. М. (Дніпропетровськ) — Ідеологічна, політико-виховна робота Комуністичної партії України в роки Великої Вітчизняної війни. Історіографія проблеми.

Малиновська В. В. (Харків) — Комсомол України в період завершення будівництва соціалізму в СРСР. Історіографія проблеми.

Серьогіна Н. С. (Харків) — Більшовицька преса як джерело вивчення національної політики партії в період розвитку соціалістичної революції і зміцнення Радянської влади (жовтень 1917 — липень 1918 рр.).

Харитонов О. І. (Харків) — Шоста (Празька) Всеросійська конференція РСДРП в радянській історіографії.

Шпаков В. Ф. (Київ) — Неспроможність буржуазних фальсифікацій діяльності КПРС по розвитку і зміцненню союзу робітників, селян і інтелігенції в умовах розвинутого соціалізму.

МОНОГРАФІЇ

Колективна монографія (Львів) — В. І. Ленін і більшовицькі організації напередодні і в роки революції 1905—1907 рр. у Росії.

Колективна монографія (Львів) — Діяльність партійних організацій по ідейно-політичному вихованню трудящих західних областей України (1939—1980 рр.).

Колективна монографія (Львів) — XXVI з'їзд КПРС — теорія і практика комуністичного будівництва.

Колективна монографія (Львів) — Діяльність Компартії України по добору, розстановці і вихованню кадрів споживчої кооперації в умовах розвинутого соціалізму.

Колективна монографія (Київ) — Діяльність КПРС по підвищенню ролі первинних партійних організацій підприємств торгівлі і громадського харчування в умовах розвинутого соціалізму. (На матеріалах УРСР).

Колективна монографія (Харків) — Історіографія історії ЛКСМУ. 1919—1980 рр.

Гусев В. І., Крижановський В. П., Полохало В. І. (Київ) — В боротьбі за здійснення ленінської тактики. (Більшовики України і масові виборні кампанії в 1917 р.).

Сидорчук М. Ф., Чуприна В. М. (Львів) — Більшовицькі організації України в період Лютневої революції 1917 року.

Горшков В. П., Козицький М. Ю. (Київ) — Боротьба за єдність і згуртованість партійних рядів — важлива закономірність розвитку і діяльності КПРС.

Шелест Д. С., Прокопенко Л. Л. (Одеса) — Діяльність КПРС по розвитку інтернаціональних зв'язків робітничого класу СРСР і країн соціалістичної співдружності в умовах розвинутого соціалізму. (З досвіду Компартії України).

Баглаев Ю. А. (Сімферополь) — Діяльність партійно-політичних органів Червоної Армії серед селянства в 1918—1920 рр.

Корольов Б. І. (Київ) — Ідейно-політична робота більшовиків України в 1917 році.

Андрушко О. І. (Вінниця) — Діяльність Компартії України по ідейно-політичному вихованню робітничого класу в період будівництва соціалізму (1921 — червень 1941 рр.).

Дементев М. Є. (Сімферополь) — Масово-політична робота Компартії України в 1921—1937 рр.

Парієнко Г. К. (Одеса) — Діяльність КПРС по розвитку трудової активності робітників будівельних організацій в умовах розвинутого соціалізму. (На матеріалах Української РСР).

Гапотченко В. М. (Ворошиловград) — Підвищення ролі первинних партійних організацій в прискоренні науково-технічного прогресу в промисловості в період розвинутого соціалізму.

Пономарь І. І. (Дніпропетровськ) — Партиїне керівництво вдосконаленням управління промисловістю в умовах розвинутого соціалізму. (На матеріалах Української РСР).

НОВІ КНИГИ

- Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК [1898—1971]. Т. 9. 1966—1968.** — К.: Політвидав України, 1981. — 501 с.
- Приветствия и трудовые рапорты XXVI съезду КПСС: Сборник. В 2-х кн.** — М.: Правда, 1981. — Кн. 1. 511 с.
- Документы и материалы X пленума ЦК ЛКСМ Украины, 15 апреля 1981 года.** — К.: Молодь, 1981. — 51 с.
- БОРОВСЬКИЙ Я. Є. Походження Києва: Історіогр. нарис.** — К.: Наук. думка, 1981. — 151 с.
- Великий Октябрь и международное коммунистическое движение: Сборник статей.** — М.: Политиздат, 1981. — 367 с.
- ГУРА В. К., НЕСУК Н. Д. Проблемы и пути развития освободившихся стран Африки.** — К.: Наук. думка, 1981. — 192 с.
- Документы и материалы кануна второй мировой войны. 1937 — 1939: В 2-х т. Т. 1. Ноябрь 1937 г. — декабрь 1938 г.** — М.: Политиздат, 1981. — 302 с.
- ДРОБИЖЕВ В. З., КУШНИР А. Г. Союз рабочего класса и крестьянства в СССР.** — М.: Знание, 1981. — 64 с.
- ДЬЯКОВ Ю. Л. — Подвиг строителей индустрии тыла, 1941—1945 гг.** — М.: Наука, 1981. — 175 с.
- З позицій пролетарського інтернаціоналізму.** — К.: Політвидав України, 1981. — 374 с.
- ИВАНОВ В. Со свастики и без...: Облик соврем. нацизма.** — М.: Моск. рабочий, 1981. — 129 с.
- История рабочих Донбасса: В 2-х т. Т. 1. Рабочие Донбасса в эпоху капитализма и в переходный период от капитализма к социализму.** — К.: Наук. думка, 1981. — 326 с.
- Классовые бои в цитаделях империализма: 70-е годы.** — Пер. с нем., франц., англ. — М.: Прогресс, 1981. — 336 с.
- КОВАЛЕНКО И. И. Очерки истории Коммунистической партии Японии после второй мировой войны, 1945 — 1961.** — М.: Наука, 1981. — 301 с.
- КОРОТАЄВСЬКИЙ Г. П. Змова проти прогресу.** — К.: Політвидав України, 1981. — 140 с.
- КРЕДИСОВ А. И. Экономическое соревнование двух мировых систем и идеологическая борьба.** — К.: Вища школа. Изд-во при КГУ, 1981. — 165 с.
- КУЛАГИНА Л. М. Экспансия английского империализма в Иране в конце XIX — начале XX в.** — М.: Наука, 1981. — 190 с.
- КУПРИЙ М. І. Соцально-економічні зміни в колгоспному селі.** — К.: Політвидав України, 1981. — 158 с.
- МАРТЫШИН О. В. Политические взгляды Джавохарлала Неру.** — М.: Наука, 1981. — 311 с.
- НАГОРНА Л. П. Ленінські принципи критики буржуазної ідеології.** — К.: Політвидав України, 1981. — 176 с.
- Наука і культура. Україна, 1980.** — К.: т-во «Знання» УРСР, 1981. — 544 с.
- ПОГРЕБИНСКИЙ М. Б. Станислав Викентьевич Косиор: Жизнь и деятельность.** — К.: Политиздат Украины, 1981. — 223 с.
- ПОДКОВИНЬСКИЙ М. В окружении Гитлера: Докум. повесть.** — М.: Междунар. отношения, 1981. — 184 с.
- Проблемы коммунистического движения: Ежегодник 1980. Реальный социализм и мировой революционный процесс.** — М.: Мысль, 1981. — 350 с.
- СЕВОСТЬЯНОВ П. П. Перед великим испытанием: Внешняя политика СССР накануне Великой Отечественной войны. Сентябрь 1939 — июнь 1941 г.** — М.: Политиздат, 1981. — 367 с.
- СССР и социалистическая экономическая интеграция.** — М.: Наука, 1981. — 328 с.
- СССР — МНР: Сотрудничество и сближение.** — Москва: Международные отношения — Улан-Батор: Госиздат МНР, 1981. — 198 с.
- ТЕТЕРУК І. М. Розквіт і зближення братніх культур.** — К.: Політвидав України, 1981. — 145 с.
- Українська РСР — 1980: Корот. стат. довідник.** — К.: Техніка, 1981. — 302 с.
- ШАРКОВА И. С. Россия и Италия: торговые отношения XV — первой четверти XVIII в.** — Л.: Наука, 1981. — 208 с.
- ШОКАЛЮК А. И. На принципах интернационализма: Подгот. кадров нац. интеллигенции в СССР, 1951—1958.** — Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1981. — 127 с.
- Экономическое сотрудничество социалистических и развивающихся стран.** — М.: Изд-во МГУ, 1981. — 268 с.
- ЯКОВЛЕВ Н. Н. Франклин Рузвельт: человек и политик: Новое прочтение.** — М.: Междунар. отношения, 1981. — 414 с.